

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych
Wydział Historii

Szymon Antosik

**Długoterminowe koszty społeczne niekorzystnych warunków
we wczesnym okresie życia w XIX-wiecznych populacjach
na przykładzie miasta Poznania**

ROZPRAWA DOKTORSKA

DZIEDZINA NAUK HUMANISTYCZNYCH
DYSCYPLINA HISTORIA

Praca doktorska napisana pod kierunkiem:
prof. UAM dr hab. Grażyny Liczbińskiej
prof. UAM dr hab. Lucyny Błażejczyk-Majki

Poznań, 2026

Summary

This doctoral dissertation aims to examine the impact of adverse early-life conditions on social mobility. Exposure to environmental stressors, such as infectious diseases or malnutrition, during critical phases of development – specifically prenatal life and early childhood – has a detrimental impact on later health. Consequently, this may result in lower socioeconomic outcomes in adulthood.

The research question was analysed using individual-level data on residents of nineteenth-century Poznań, collected in the Poznań Historical Population Database. For the birth cohort 1830-1855, indicators of living standards were assigned to specific developmental stages. The prenatal period was characterized using the sex ratio at birth, the occurrence of floods, and rye prices. Infancy was measured using the infant mortality rate and rye prices, conditions between the first and third birthdays were captured by the crude death rate and rye prices.

The study examined the effects of exposure to adverse conditions on the probability of entering a first marriage and on social mobility between birth and the time of marriage.

The findings indicate that exposure to adverse conditions during the prenatal period (proxied by the sex ratio at birth in the year of conception) and to infectious diseases in early childhood (measured by the crude death rate) had a statistically significant negative effect on the likelihood of marriage in the 1830–1855 Poznań birth cohort. By contrast, elevated rye prices during pregnancy were associated with a higher probability of marriage later in life.

With respect to social mobility between birth and marriage, exposure to the disease burden in the second and third year of life had a statistically significant effect, reducing the probability of downward mobility from the middle or higher social strata into the lowest group.

These findings suggest the simultaneous operation of both selection and scarring mechanisms in the nineteenth-century population of Poznań.

The results are embedded in a broad historical context of nineteenth-century Poznań, encompassing its social structure and income inequality, the demographic transition, and patterns of infant and child mortality.

Keywords: historical demography, Poznań, early life, social mobility

This work was supported by the National Science Centre, Poland, under grant *Long-term social costs of adverse conditions occurring in early life in the 19th-century populations on the example of the city of Poznań*, No. UMO- 2020/39/O/HS3/00524.

Spis treści

Wstęp.....	6
Niekorzystne warunki we wczesnym okresie życia: przegląd literatury	6
Pytania badawcze	16
Metody i źródła.....	20
Podziękowania.....	27
Rozdział I. Rozwój urbanistyczny Poznania w XIX wieku. Rozwarstwienie ekonomiczne i społeczne	28
Rozwój urbanistyczny.....	28
Przemiany cywilizacyjne i etniczne	35
Nierówności dochodowe	40
Struktura społeczna	47
Podsumowanie.....	56
Rozdział II. Przemiany demograficzne w Poznaniu w latach 1765–1937 w kontekście teorii transformacji demograficznej	58
Teoria przejścia demograficznego: przegląd literatury	58
Źródła.....	65
Umieralność, rozrodczość, zawieranie małżeństw i skutki przejścia demograficznego w Poznaniu (1765–1937).....	68
Podsumowanie.....	86
Rozdział III. Standard życia a umieralność niemowląt i dzieci.....	88
Ceny żywności i konsumpcja w XIX-wiecznym Poznaniu.....	88
Źródło danych o cenach	92
Dane i metody	94
Wyniki i dyskusja.....	102
Podsumowanie.....	108
Rozdział IV. Długoterminowe koszty społeczne	114
Wskaźniki niekorzystnych warunków w krytycznych oknach rozwoju.....	114
Dane i metody	124
Wyniki i dyskusja.....	128
Podsumowanie.....	136
Zakończenie.....	138
Aneks.....	142

Bibliografia.....	151
Źródła.....	151
Opracowania	153

Badania zostały w całości sfinansowane przez Narodowe Centrum Nauki w ramach umowy nr **UMO-2020/39/O/HS3/00524**, dotyczącej projektu badawczego nr **2020/39/O/HS3/00524** pt. *Długoterminowe koszty społeczne niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia w XIX-wiecznych populacjach na przykładzie miasta Poznania* przyznanego w konkursie PRELUDIUM BIS 2.

Wstęp

Gdy tak chodzę po ulicach i widzę rojących się koło mnie nieznajomych i obcych, gdy ze znajomych i swojskich spotykam czasami prawie takich tylko, których niedawno temu, jak mi się zdaje, dziećmi i podrostkami widziałem, dziwnie mi się robi i tęskno, jakoby miasto, w którym całe przecież przepędziłem życie, na obce jakieś zamieniło, a raczej jakoby chodził po cmentarzu, szukając krewnych, przyjaciół, rówieśników, którzy już wszyscy leżą za murami lub gdzieś tam dalej po świecie.¹

Trudno i tak wyjść na ulicę, żeby nie spotkać się z jakim nagłym nieboszczykiem, spieszącym mimowolnie do ostatniej kwatery, albo z jednym z owych domków bez drzwi i okien, którego nikt nie pragnie, choć każdy doń wnijdzie. Zdaje się, że stolarze i grabarze dobry robią interes, wyrażając rzecz po warszawsku.²

Te dwa cytaty, zdawałoby się dość odległe tematycznie, łączy nie tylko ten sam autor, refleksja nad śmiercią i nieuchronnymi zmianami wynikającymi z przemijania. Zarówno Marceli Motty, znakomici obywatele miasta wspomniani w jego dziele, jak i rzesze „anonimowych” i nierzadko ubogich mieszkańców XIX-wiecznego Poznania są bohaterami tej rozprawy doktorskiej. Wszyscy oni bowiem współtworzyli populację XIX-wiecznego Poznania i na równi doświadczali traum, trosk i zmartwień związanych z nawracającymi okresami epidemii, niedożywienia, śmierci bliskich i innych stresów środowiskowych³ odciskających ślady na ich dalszym życiu.

Choroby zakaźne czy niedożywienie są szczególnie niebezpieczne dla kobiet w ciąży i dzieci. Narażenie na wspomniane negatywne stresory środowiskowe w okresie prenatalnym i we wczesnym dzieciństwie może mieć negatywny wpływ na stan zdrowia w późniejszym życiu i w konsekwencji prowadzić do obniżenia wyników społeczno-ekonomicznych w wieku dorosłym. W tym kontekście, celem niniejszej rozprawy doktorskiej jest zbadanie wpływu

¹ Marceli Motty, *Przechadzki po mieście*, t. 1, oprac. Zdzisław Grot, przypisy preredag. i uzup. Witold Molik (Poznań: Wydawnictwo Miejskie, 1999), 5.

² Marceli Motty, *Listy Wojtusia z Zawad* (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1983), 446.

³ Stres środowiskowy to pojęcie wywodzące się z psychologii środowiskowej, rozwijane od lat 60. do 80. XX wieku, które odnosi się do oddziaływania na funkcjonowanie człowieka nie tylko bodźców fizjologicznych, lecz także zewnętrznych czynników środowiskowych, takich jak hałas, przeludnienie, zanieczyszczenie czy temperatura: Gary W. Evans i Rachel Stecker, „Motivational Consequences of Environmental Stress”, *Journal of Environmental Psychology* 24, nr 2 (2004): 143–165.

niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia na mobilność społeczną mieszkańców XIX wiecznego Poznania.

Niekorzystne warunki we wczesnym okresie życia: przegląd literatury

Zagadnienie wpływu niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia na dalszy rozwój biologiczny człowieka zyskało niezwykłą popularność w świecie nauki w ostatnich dekadach XX wieku. Przełomowe okazały się publikacje Davida Barkera, który dostrzegł, że angielskie gminy o podwyższonej śmiertelności z powodu choroby niedokrwiennej serca w latach 1968–1978 są silnie skorelowane z tymi, w których odnotowano wysoką umieralność niemowląt w latach 1921–1925⁴. Był to pierwszy krok w badaniach nad tak zwaną hipotezą Barkera, według której niekorzystne warunki w okresie płodowym stanowią istotny czynnik ryzyka wystąpienia chorób w późniejszym życiu, w szczególności chorób układu krążenia lub cukrzycy⁵.

Chociaż Barker jest najbardziej znanym badaczem tego zagadnienia – częściowo dzięki temu, że nadał mu spójny kształt, a być może też dzięki sile anglosaskiej nauki – to nie był on pierwszym uczonym, który prowadził studia nad wpływem warunków we wczesnym okresie życia na późniejsze zdrowie. Pionierskie badania pochodzą już z pierwszej połowy XX wieku⁶, jednak dopiero ostatnia ćwierć ubiegłego wieku przyniosła wzrost zainteresowania tym tematem.

Norweski lekarz Anders Forsdahl niemal dekadę przed Barkerem, w 1977 roku, opublikował wyniki swoich badań, które wiązały standard życia w dzieciństwie ze zdrowiem w dorosłości. Odkrył on związek pomiędzy śmiertelnością na miażdżycę wśród osób w wieku od 40 do 69 lat a umieralnością niemowląt w okresie ich dzieciństwa w tych samych jednostkach administracyjnych. Forsdahl zasugerował, że może to wynikać z trwałego uszkodzenia

⁴ David J.P. Barker i Clive Osmond, „Infant Mortality, Childhood nutrition, and ischaemic heart disease in England and Wales”, *The Lancet* 327, nr 8489 (1986): 1077–81.

⁵ C. Nicholas Hales i David J. P. Barker, „The Thrifty Phenotype Hypothesis”, *British Medical Bulletin* 60 (2001), 5–20; David J. P. Barker, „The Origins of the Developmental Origins Theory”, *Journal of Internal Medicine* 261, nr 5 (2007): 412–17; tenże, „Developmental Origins of Chronic Disease”, *Public Health* 126, nr 3 (2012): 185–89.

⁶ W. O. Kermack, A. G. McKendrick i P. L. McKinlay, „Death-Rates in Great Britain and Sweden: Some General Regularities and Their Significance”, *The Lancet* 223, nr 5770 (31 marca 1934): 698–703; więcej na ten temat w. Tommy Bengtsson i Martin Lindström, „Childhood Misery and Disease in Later Life: The Effects on Mortality in Old Age of Hazards Experienced in Early Life, Southern Sweden, 1760-1894”, *Population Studies* 54, nr 3 (2000): 263–77.

organizmu, spowodowanego niedożywieniem w pierwszych latach życia⁷. Podobną zależność zaobserwował w odniesieniu do poziomu cholesterolu w położonej w północnej Norwegii prowincji Finnmark⁸, w której wyższa umieralność niemowląt w latach 1921–1935 była powiązana z wyższym poziomem cholesterolu u dorosłych w wieku 35–49 lat w połowie lat 70. XX wieku⁹. Z tego powodu w literaturze można spotkać się również z określeniem hipoteza Forsdahla-Barkera.

Badania Forsdahla zostały zweryfikowane na przykładzie Finlandii, jeszcze przed pierwszymi wynikami opublikowanymi przez Barkera¹⁰. Zasadniczą różnicą był rodzaj wykorzystywanych danych. Podstawą prac Forsdahla oraz pierwszej publikacji Barkera, były zagregowane dane na poziomie subregionów. Z kolei fiński zespół bazował na danych indywidualnych, opisujących blisko dwa tysiące mężczyzn urodzonych w latach 1900-1919. Badani mieszkali na obszarach wiejskich w zachodniej i wschodniej Finlandii. Ich stan zdrowia był oceniany za pomocą ankiet przeprowadzonych w latach 1959, 1964, 1969 i 1974. Badania wykazały, że zwłaszcza we wschodniej Finlandii mężczyźni urodzeni w rodzinach pozbawionych ziemi robotników rolnych oraz na małych gospodarstwach mieli wyższe ryzyko zgonu z powodu chorób układu krążenia. Część z tych różnic wynikała z niskiej wysokości ciała oraz palenia papierosów¹¹.

Obecnie badania nad wpływem niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia na dalszy rozwój biologiczny człowieka mają już mocno ugruntowane podstawy w literaturze przedmiotu¹². Przyjmuje się, że oddziaływanie stresów środowiskowych w trakcie pierwszego tysiąca dni życia (od okresu płodowego do drugiego roku życia) sprzyja zaburzeniom metabolicznym i rozwojowi chorób sercowo-naczyniowych, cukrzycy, chorób nerek, zwiększa ryzyko udaru mózgu i chorób neuropsychiatrycznych oraz przyspiesza starzenie mózgu,

⁷ Anders Forsdahl, „Are Poor Living Conditions in Childhood and Adolescence an Important Risk Factor for Arteriosclerotic Heart Disease?”, *British Journal of Preventive and Social Medicine* 31 (1977): 91–95.

⁸ Był to region z najwyższym współczynnikiem umieralności niemowląt w Norwegii na początku XX wieku.

⁹ Anders Forsdahl, „Living Conditions in Childhood and Subsequent Development of Risk Factors for Arteriosclerotic Heart Disease. The Cardiovascular Survey in Finnmark 1974-75.”, *Journal of Epidemiology and Community Health* 32, nr 1 (1978): 34–37.

¹⁰ V. Notkola i in., „Socio-Economic Conditions in Childhood and Mortality and Morbidity Caused by Coronary Heart Disease in Adulthood in Rural Finland”, *Social Science & Medicine* 21, nr 5 (1985): 517–23.

¹¹ Tamże.

¹² Gavino Faa i in., „The Fascinating Theory of Fetal Programming of Adult Diseases: A Review of the Fundamentals of the Barker Hypothesis”, *Journal of Public Health Research* 13, nr 1 (2024): 22799036241226817.

prowadzi do utraty zdolności kognitywnych i obniża dobrostan psychiczny¹³, a w konsekwencji może skrócić długość życia¹⁴.

W kontekście populacji historycznych wpływ warunków we wczesnym życiu na późniejsze zdrowie badano na podstawie ludności południowej Szwecji w XVIII-XIX wieku. Początkowo na podstawie zagregowanych danych¹⁵, a następnie indywidualnych, które wykazały silny, ujemny wpływ ekspozycji na wysokie natężenie zgonów niemowląt w pierwszym roku życia na umieralność w późniejszym życiu¹⁶. Badania oparte na tej samej bazie danych wykazały także negatywny wpływ niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia na pozycję społeczną jednostki w dorosłym życiu¹⁷.

Z badań nad współczesnymi społeczeństwami wiadomo, że warunki życia w dzieciństwie są predyktorem późniejszych wyników socjoekonomicznych i kształtują rozwój kapitału ludzkiego¹⁸. Jest to częściowo spowodowane tym, że „niemal każdy aspekt wczesnego rozwoju człowieka, od ewoluujących połączeń mózgowych po zdolność dziecka do empatii, kształtuje się pod wpływem środowiska i doświadczeń, które kumulują się od wczesnego okresu prenatalnego i trwają przez całe wczesne dzieciństwo”¹⁹.

¹³ Tamże; Douglas Almond i Janet Currie, „Killing Me Softly: The Fetal Origins Hypothesis”, *Journal of Economic Perspectives* 25, nr 3 (2011): 153–172; R. Graignic-Philippe i in., „Effects of Prenatal Stress on Fetal and Child Development: A Critical Literature Review”, *Neuroscience & Biobehavioral Reviews* 43 (2014): 137–162; Anne Case i Christina Paxson, „Early Life Health and Cognitive Function in Old Age”, *American Economic Review* 99, nr 2 (2009): 104–109; Robert M Sapolsky, „Stress and the Brain: Individual Variability and the Inverted-U”, *Nature Neuroscience* 18, nr 10 (2015): 1344–1346; Irene Tung i in., „Prenatal Stress and Externalizing Behaviors in Childhood and Adolescence: A Systematic Review and Meta-Analysis.”, *Psychological Bulletin* 150, nr 2 (2024): 107–131; Erin P. Hambrick i in., „Timing of Early-Life Stress and the Development of Brain-Related Capacities”, *Frontiers in Behavioral Neuroscience* 13 (6 sierpnia 2019): 183.

¹⁴ Caleb E. Finch i Eileen M. Crimmins, „Inflammatory Exposure and Historical Changes in Human Life-Spans”, *Science* 305, nr 5691 (2004): 1736–39.

¹⁵ Gunnar Fridlitzius, „The Deformation of Cohorts: Nineteenth Century Mortality Decline in a Generational Perspective”, *Scandinavian Economic History Review* 37, nr 3 (1989): 3–17.

¹⁶ Tommy Bengtsson i Martin Lindström, „Childhood Misery”; Tommy Bengtsson i Martin Lindström, „Airborne Infectious Diseases during Infancy and Mortality in Later Life in Southern Sweden, 1766–1894”, *International Journal of Epidemiology* 32, nr 2 (2003): 286–294.

¹⁷ Tommy Bengtsson i Göran Broström, „Do Conditions in Early Life Affect Old-Age Mortality Directly and Indirectly? Evidence from 19th-Century Rural Sweden”, *Social Science & Medicine* 68, nr 9 (2009): 1583–90; Luciana Quaranta, *Scarred for Life: How Conditions in Early Life Affect Socioeconomic Status, Reproduction and Mortality in Southern Sweden, 1813-1968* (Lund University, 2013).

¹⁸ Janet Currie i Douglas Almond, „Human Capital Development before Age Five”, w *Handbook of Labor Economics*, t. 4 red. Orley Ashenfelter i David Card (Amsterdam: Elsevier, 2011): 1315–1486; Janet Currie i Tom Vogl, „Early-Life Health and Adult Circumstance in Developing Countries”, *Annual Review of Economics* 5, nr 1 (2013): 1–36; James J. Heckman, „Skill Formation and the Economics of Investing in Disadvantaged Children”, *Science* 312, nr 5782 (2006): 1900–1902; tenże, „The economics, technology, and neuroscience of human capability formation”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 104, nr 33 (2007): 13250–13255; Anne Case, Darren Lubotsky i Christina Paxson, „Economic Status and Health in Childhood: The Origins of the Gradient”, *American Economic Review* 92, nr 5 (2002): 1308–1334.

¹⁹ Jack P. Shonkoff i Deborah A. Phillips, red., *From Neurons to Neighborhoods: The Science of Early Childhood Development* (Washington: National Academies Press, 2000), 6. Oryginalnie: „Virtually every aspect of early

Dzieciństwo spędzone w niekorzystnym środowisku może zatem negatywnie wpływać na późniejsze zarobki, status społeczno-ekonomiczny czy zwiększać ryzyko zachowań przestępczych²⁰. Wiadomo również, że interwencje publiczne mogą częściowo zredukować negatywne skutki, a największy zwrot przy stosunkowo niskich kosztach można uzyskać poprzez poprawienie standardu życia matek lub małych dzieci²¹.

Interesujące wnioski płyną z naturalnego eksperymentu przeprowadzonego na populacji Wielkiej Brytanii z przełomu XVIII i XIX wieku. Wówczas to zaopatrzenie w zboże zmalało z powodu embarga handlowego w ramach blokady kontynentalnej, wprowadzonej przez cesarza Francuzów Napoleona Bonapartego, a sytuację dodatkowo zaostrzyły lata słabych zbiorów. W rezultacie wzrosły ceny żywności, a wyżywienie ludności uległo pogorszeniu. Skutkowało to osłabieniem zdolności kognitywnych, widocznym w gorszej pamięci lub zdolnościach liczenia wśród Anglików urodzonych w latach wysokich cen po 1790 roku, którzy częściej zaokrąglali deklarowany wiek w spisach powszechnych w 1851 i 1881 roku. Negatywne efekty mogły być jednak złagodzone dzięki działaniu pomocy społecznej dla ubogich. Niedożywienie we wczesnym okresie życia wiązało się także z wykonywaniem słabiej płatnego zawodu w dorosłości²². Z kolei w międzywojennym Krakowie wyższe dzieci – lepiej odżywione i pochodzące z wyższych warstw społecznych – osiągały lepsze wyniki w edukacji²³.

Efekty mogą jednak być niejednorodne i zależne od etapu w cyklu życia. Badanie kohorty osób urodzonych w Danii w 1981 i 1982 roku pokazało, że wykształcenie i zasoby finansowe rodziców mają wpływ na późniejsze losy potomstwa, a ich oddziaływanie różni się w zależności od wieku dziecka. Zasoby finansowe rodziców we wczesnym dzieciństwie

human development, from the brain's evolving circuitry to the child's capacity for empathy, is affected by the environments and experiences that are encountered in a cumulative fashion, beginning early in the prenatal period and extending throughout the early childhood years".

²⁰ Douglas Almond i in., „Childhood Circumstances and Adult Outcomes: Act II”, *Journal of Economic Literature* 56, nr 4 (2018): 1360–446; Douglas Almond i Janet Currie, „Killing Me Softly”; James J. Heckman, „Schools, Skills, and Synapses”, *Economic Inquiry* 46, nr 3 (2008): 289–324.

²¹ James J. Heckman, „Skill Formation”; tenże, „The economics, technology, and neuroscience”; Frances Campbell i in., „Early Childhood Investments Substantially Boost Adult Health”, *Science* 343, nr 6178 (2014): 1478–1485; Louise Cormack, Annika Elwert, Volha Lazuka i Luciana Quaranta, *Escaping Adversity through Preschool Attendance in Early Twentieth Century Sweden*, *Lund Papers in Economic Demography*, 2025:2; Louise Cormack, *Growing up: Early-Life Circumstances and Wellbeing throughout Life, Sweden 1905-2016* (Rozprawa doktorska, Lunds universitet, 2025), *Lund Studies in Economic History* 117; Volha Lazuka i Peter Sandholt Jensen, „Multigenerational Effects of Smallpox Vaccination”, *Lund Papers in Economic History* 232 (Lund: Lund University, 2021).

²² Jörg Baten i in., „Numeracy and the Impact of High Food Prices in Industrializing Britain, 1780–1850”, *Review of Economics and Statistics* 96, nr 3 (2014): 418–430.

²³ Bartosz Ogórek, „Talented but Lazy. The Height-School Premium among Cracow's Schoolboys in the Interwar Period”, *Economics & Human Biology* 34 (2019): 252–256.

wpływały na zdolności językowe i matematyczne dzieci w testach szkolnych, natomiast w okresie nastoletnim determinowały osiągnięcia edukacyjne oraz prawdopodobieństwo popełnienia przestępstwa. Badanie sugerowało również niską mobilność społeczną oraz istnienie silnego związku pomiędzy zasobami rodziców a dochodami potomstwa w dorosłym życiu²⁴.

Jednocześnie cechy związane ze zdrowiem we wczesnym okresie życia, takie jak wzrost i masa ciała, zdolności poznawcze lub choroby przebyte w dzieciństwie, mogą wpływać na pozycję społeczno-ekonomiczną w wieku dorosłym, co widać na przykładzie badania przeprowadzonego wśród osób urodzonych w Wielkiej Brytanii w 1958 roku²⁵. Niekorzystne warunki życia w okresie prenatalnym były również identyfikowane jako czynnik ograniczający szanse wejścia w małżeństwo²⁶ lub dobór partnerski²⁷.

Wiele badań nad populacjami historycznymi potwierdza związek pomiędzy kondycją zdrowotną i społeczną a możliwością zawarcia małżeństwa oraz osiągnięcia dzięki niemu awansu społecznego. Badania zespołu Grażyny Liczbińskiej pokazują, że w XIX-wiecznym Poznaniu dla mężczyzn ważniejsza była atrakcyjność fizyczna i młodość partnerek niż ich status społeczny, ponieważ cechy te mogły wskazywać na większe szanse urodzenia zdrowych dzieci. W przypadku kobiet było odwrotnie: wysoka pozycja społeczna partnera była ważniejsza niż jego wiek, gdyż zapewniała bezpieczeństwo materialne matce i dzieciom w przyszłości²⁸. Podobne mechanizmy obserwowano na flamandzkiej wsi w XVIII–XX wieku, gdzie jednym z kryteriów doboru partnera był poziom umieralności niemowląt i dzieci w rodzinie, który pozwalał ocenić stan zdrowia przyszłych małżonków oraz ich krewnych²⁹.

Z kolei na wsi walońskiej w XIX-wiecznej Belgii zaobserwowano, że majątek rodziców miał silny wpływ na wysokość ciała potomstwa na początku stulecia. Obie z tych zmiennych

²⁴ Sadegh Eshaghnia i in., „The Impact of the Level and Timing of Parental Resources on Child Development and Intergenerational Mobility”, *Journal of Labor Economics* 43, nr S1 (2025): 269–301.

²⁵ Alberto Palloni i in., „Early Childhood Health, Reproduction of Economic Inequalities and the Persistence of Health and Mortality Differentials”, *Social Science & Medicine* 68, nr 9 (2009): 1574–1582.

²⁶ David I. W. Phillips i in., „Prenatal Growth and Subsequent Marital Status: Longitudinal Study”, *BMJ* 322, nr 7289 (2001): 771; Danny Vägerö i Bitte Modin, „Prenatal Growth, Subsequent Marital Status, and Mortality: Longitudinal Study”, *BMJ* 324, nr 7334 (2002): 398.

²⁷ Douglas Almond i Janet Currie, „Killing Me Softly”, 161.

²⁸ Grażyna Liczbińska, Anna Kledzik i Renata Koziarska-Kasperczyk, „Criteria of Partner Selection and Factors Influencing the Age at Marriage in the Poznań Province in the 19th and Early 20th Centuries”, *Romanian Journal of Population Studies* 12, nr 1 (2018): 5–22.

²⁹ Bart Van de Putte, Koen Matthijs i Robert Vlietinck, „Mortality in the Family of Origin and Its Effect on Marriage Partner Selection in a Flemish Village, 18th–20th Centuries,” w *Kinship and Demographic Behavior in the Past*, red. Tommy Bengtsson i Geraldine P. Mineau (Dordrecht: Springer, 2008): 37–72.

oddziaływały na prawdopodobieństwo wejścia w związek małżeński dla mężczyzn urodzonych na początku XIX wieku, podczas gdy dla tych urodzonych w połowie wieku istotny był tylko wyższy wzrost. Jednocześnie żonaci mężczyźni byli prawie dwukrotnie zamożniejsi niż samotni, co sugeruje pośredni wpływ warunków we wczesnym okresie życia na status społeczny³⁰.

Podobne wyniki uzyskano dla innych XIX-wiecznych populacji w Europie. We Włoszech pod koniec tego stulecia niski mężczyźni mieli mniejsze szanse na zawarcie małżeństwa³¹. Interesujące studium dotyczy XIX-wiecznej Bawarii, w której zauważono, że niskie kobiety miały gorszą pozycję na rynku matrymonialnym³². Podobne obserwacje poczyniono również dla Stanów Zjednoczonych w XIX wieku, w których wysoki wzrost sprzyjał zawieraniu małżeństw³³.

Niektóre źródła pozwalają uchwycić wpływ bezpośrednich defektów fizycznych na szanse życiowe jednostek. I tak, w badaniach na przykładzie Sardynii w drugiej połowie XIX wieku zaobserwowano, że niski wzrost, widoczne wady fizyczne oraz objawy poważnych chorób ograniczały szanse mężczyzn na zawarcie małżeństwa, a także na awans społeczny osiąganym przez małżeństwo³⁴. Z kolei w północnej Szwecji wśród osób urodzonych na przełomie XVIII i XIX wieku posiadanie blizn po ospie przebytej w dzieciństwie negatywnie selekcionowało do małżeństwa i zmniejszało prawdopodobieństwo jego zawarcia, opóźniało wiek w momencie małżeństwa i zawężało dobór partnerów do tych, którzy również nosili ślady po chorobie³⁵.

Małżeństwo w XIX wieku było sposobem utrzymania lub podniesienia statusu społecznego³⁶. Jednocześnie zasoby – takie jak wykształcenie, status społeczny ojca i stan cywilny – były

³⁰ George Alter i in., „Height, Wealth and Longevity in XIXth Century East Belgium”, *Annales de Démographie Historique* 108, nr 2 (2004): 19-37.

³¹ Matteo Manfredini i in., „Height, Socioeconomic Status and Marriage in Italy around 1900”, *Economics & Human Biology* 11, nr 4 (2013): 465–473.

³² Jörg Baten i John E. Murray, „Women’s Stature and Marriage Markets in Preindustrial Bavaria”, *Journal of Family History* 23, nr 2 (1998): 124–135.

³³ John E. Murray, „Marital Protection and Marital Selection: Evidence from a Historical-Prospective Sample of American Men”, *Demography* 37, nr 4 (2000): 511–521; J. David Hacker, *Economic, Demographic, and Anthropometric Correlates of First Marriage in the Mid-Nineteenth-Century United States*, „Social Science History” 32, nr 3 (2008): 307–345.

³⁴ Matteo Manfredini i in., „Spouse Selection by Health Status and Physical Traits. Sardinia, 1856–1925”, *American Journal of Physical Anthropology* 141, nr 2 (2010): 290–296; Marco Breschi i in., „Health and Socio-Demographic Conditions as Determinants of Marriage and Social Mobility: Male Partner Choice in Sardinia, Late 19th-Early 20th Century”, *Demographic Research* 22 (2010): 1037–1056.

³⁵ Peter Sköld, „The Beauty and the Beast – Smallpox and Marriage in Eighteenth- and Nineteenth-Century Sweden”, *Historical Social Research* 28 (2003): 141-161.

³⁶ Martin Dribe i Christer Lundh, „Marriage Choices and Social Reproduction: The Interrelationship between

czynnikami zwiększającymi sukces zawodowy³⁷. Tym samym, można przyjąć, że zarówno współcześnie, jak i w XIX wieku trajektoria życia jest częściowo kształtowana przez warunki i środowisko w pierwszych latach życia.

Podobne podłoże teoretyczne i wnioski wypływają z badań nad wysokością ciała. Ponieważ zależy ona nie tylko od predyspozycji genetycznych, ale także od wpływu stresów środowiskowych w pierwszych latach życia i w okresie dorastania, ten antropometryczny wskaźnik jest uznawany za miernik dobrostanu i ekspozycji na niedożywienie i choroby w dzieciństwie. Ponadto jest silnie skorelowany ze statusem społeczno-ekonomicznym³⁸.

Tematyka długoterminowych skutków niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia w odniesieniu do polskich populacji historycznych cieszy się o wiele mniejszym zainteresowaniem, co nie oznacza, że nie była do tej pory podejmowana. Zagadnienie to najczęściej pojawiało się w kontekście antropometrii historycznej³⁹. Michał Kopczyński przeanalizował trend sekularny wysokości ciała mieszkańców Królestwa Polskiego, stających do poboru w wieku 21 lat w okresie 1866–1913, która podwyższyła się w tym okresie o 2 centymetry za sprawą poprawy standardu życia⁴⁰. Z wyjątkiem niewielkiego zakłócenia spowodowanego niedożywieniem w trakcie I wojny światowej, tendencja ta utrzymała się w okresie dwudziestolecia międzywojennego⁴¹. Również osoby, które urodziły się w czasach II Rzeczypospolitej cieszyły się coraz wyższą wysokością ciała⁴².

Z kolei Kopczyński i piszący te słowa wykazali, że poprawa wyżywienia Polaków urodzonych w Stanach Zjednoczonych na przełomie XIX i XX wieku doprowadziła do podwyższenia ich

Partner Selection and Intergenerational Socioeconomic Mobility in 19th-Century Sweden”, *Demographic Research* 22 (2010): 347–382.

³⁷ Wiebke Schulz i Ineke Maas, „Studying Career Success – the Role of Resources and Norms for Occupational Status Attainment in The Netherlands, 1865-1940”, *European Sociological Review* 28, nr 2 (2012): 220–240.

³⁸ Janet Currie i Tom Vogl, „Early-Life Health”; Robert W. Fogel i Dora L. Costa, „A Theory of Technophysio Evolution, with Some Implications for Forecasting Population, Health Care Costs, and Pension Costs”, *Demography* 34, nr 1 (1997): 49–66; Carlos Bozzoli i in., „Adult Height and Childhood Disease”, *Demography* 46, nr 4 (2009): 647–669; Bernard Harris, „Anthropometric History and the Measurement of Wellbeing”, *Vienna Yearbook of Population Research* 19 (2021): 91–123; Michał Kopczyński, *Historia gospodarcza ciała: studia z dziejów biologicznego standardu życia na ziemiach polskich* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówią wieki, 2018); Jörg Baten i in., „Numeracy”; Jana Lantzsch i Klaus Schuster, „Socioeconomic Status and Physical Stature in 19th-Century Bavaria”, *Economics & Human Biology* 7, nr 1 (2009): 46–54.

³⁹ Zob. Michał Kopczyński, *Historia gospodarcza ciała*.

⁴⁰ Michał Kopczyński, *Wielka transformacja: badania nad uwarstwieniem społecznym i standardem życia w Królestwie Polskim 1866-1913 w świetle pomiarów antropometrycznych poborowych* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówią wieki, 2006); Michał Kopczyński, „Agrarian reforms, agrarian crisis and the biological standard of living in Poland, 1844–1892”, *Economics & Human Biology* 5, nr 3 (2007): 458–470.

⁴¹ Michał Kopczyński i Mateusz Rodak, „The Polish interbellum puzzle: the biological standard of living in the Second Polish Republic, 1918–39”, *The Economic History Review* 74, nr 1 (2021): 181–203.

⁴² Marcin Wroński, „The full distribution of adult height in Poland: Cohorts born between 1920 and 1996. The biological cost of the economic transition”, *Economics & Human Biology* 50 (2023): 101261.

wysokości ciała, w porównaniu do ich rówieśników żyjących na ziemiach polskich. Emigranci do Ameryki byli również wyselekcjonowani pod względem tężyzny fizycznej, w tym wysokości ciała⁴³.

Badania nad wysokością ciała oraz innymi cechami antropologicznymi, takimi jak wiek pierwszej miesiączki, prowadziła Grażyna Liczbińska⁴⁴. Wysokość ciała ludności pod zaborem pruskim przeanalizował Oskar Nowak⁴⁵. Bartosz Ogórek zajmował się trendem sekularnym wśród górali żywieckich i podhalańskich w XIX wieku⁴⁶. Najnowszy wkład w tę tematykę stanowi praca Łukasza Sobechowicza, poświęcona wysokości ciała w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku. Autor wykazał w niej wpływ wysokich cen żywności w pierwszym roku życia i w okresie dojrzewania na ostateczną wysokość ciała⁴⁷.

Dorobek polskich badaczy dotyczący piętna warunków we wczesnym okresie życia w populacjach historycznych nie ogranicza się jednak wyłącznie do badań antropometrycznych. Bartosz Ogórek zaobserwował długoterminowy wpływ I wojny

⁴³ Michał Kopczyński i Szymon Antosik, „The Stature of Volunteers to the Polish Army in France: An Anthropometric Inquiry”, *The Polish Review* 64, nr 4 (2019): 44–54.

⁴⁴ Grażyna Liczbińska, „Czy śmierć ojca wpływała na moment ślubu jego potomstwa? Badania pilotażowe XIX-wiecznego Poznania”, *Roczniki Humanistyczne* 73, z. 2 (2025): 35-48; Linda Koníková, Grażyna Liczbińska i Miroslav Králík, „The Effects of War-Related Stress on Human Development: Differences in Body Proportions of Polish Women Born Before and During World War II”, *American Journal of Human Biology* 37 (2025): e24175; Grażyna Liczbińska i Miroslav Králík, „Did the grandmother’s exposure to environmental stress during pregnancy affect the birth body size of her grandchildren? The Polish evidence”, *The History of the Family* 29, nr 1 (2024): 157–181; Grażyna Liczbińska, Marek Brabec, Janusz Piontek i Robert M. Malina, „Age at menarche, environmental stress, and social inequality: Evidence from Poland in the 1930s–1950s”, *American Journal of Human Biology* 35, nr 2 (2023): e23817; Zbigniew Czapla, Grażyna Liczbińska, Janusz Piontek i Robert M. Malina, „In utero undernourishment during WWII: Effects on height and weight of young adult women”, *Anthropological Review* 83, nr 1 (2020): 19–29; Grażyna Liczbińska i Oskar Nowak, „Zmiany wysokości i masy ciała poborowych jako odpowiedź na poprawę standardu życia w zaborze pruskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku”, w: *Conditio humana. Studia z dziejów biologicznego standardu życia na ziemiach polskich*, red. Michał Kopczyński (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówią wieki, 2020), 133–150; Grażyna Liczbińska, Zbigniew Czapla, Janusz Piontek i Robert M. Malina, „The impact of the Second World War on the young Polish population”, w: *War Hecatombe. International Effects on Public Health, Demography and Mentalities in the 20th Century*, red. Helena da Silva, Paulo de Teodoro Matos i José Miguel Sardica (Bern: Peter Lang, 2019), 227–248; Grażyna Liczbińska, Zbigniew Czapla, Janusz Piontek i Robert M. Malina, „Age at menarche in Polish University students born before, during and after World War II: Economic effects”, *Economics and Human Biology* 28 (2018): 23–28; Grażyna Liczbińska, Zbigniew Czapla, Robert M. Malina i Janusz Piontek, „Body size of young adult Polish college-age women born before, during, and after WWII”, *American Journal of Human Biology* (2017): e23040; Zbigniew Czapla i Grażyna Liczbińska, „Height as an Indicator of Economic Status in the Polish Territories under Russian Rule at the Turn of the 19th to 20th Century”, *Journal of Biosocial Science* 46, nr 5 (2014): 686–697.

⁴⁵ Oskar Nowak, *Wysokość i masa ciała młodych mężczyzn w okresie przemian historycznych i społeczno-gospodarczych drugiej połowy XIX i początku XX wieku na ziemiach polskich* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2011).

⁴⁶ Bartosz Ogórek, „Wysokość ciała poborowych górali podhalańskich i żywieckich w długim XIX stuleciu”, w: *Conditio humana. Studia z dziejów biologicznego standardu życia na ziemiach polskich*, red. Michał Kopczyński (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówią Wieki, 2020), 57–87.

⁴⁷ Łukasz Sobechowicz, *Piętno głodu. Biologiczny standard życia w Królestwie Polskim przed uwłaszczeniem. Wysokość ciała rekrutów w latach 1835-1866* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówią wieki, 2024).

światowej na ludność Krakowa, przejawiający się w nadumieralności kohort, których dzieciństwo przypadło na lata 1914–1918, utrzymującej się jeszcze 50 lat po zakończeniu działań zbrojnych⁴⁸. Dodatkowo, wojna miała trwałe konsekwencje w postaci niższej wysokości ciała w rocznikach, których dorastanie przypadło na czas wojennego kryzysu⁴⁹.

Wątek długoterminowych skutków zdrowotnych pojawił się również w klasycznym studium dotyczącym populacji parafii Bejsce⁵⁰. Antropolog Edmund Piasecki w swoim dziele zauważył związek pomiędzy dłuższym trwaniem życia wśród osób urodzonych w grudniu⁵¹ oraz tych, których rodzice byli młodszy w momencie porodu (z wyjątkiem bardzo młodych matek)⁵². Najciekawszym rozważaniem z punktu widzenia tej rozprawy doktorskiej jest powiązanie przez Piaseckiego warunków życia w okresie prenatalnym z kondycją biologiczną w dalszym życiu:

Można sądzić, iż niekorzystne uwarunkowania rozwoju płodowego są konsekwencją zarówno nacisków egzogenicznych na matkę i płód, jak i nieprzystosowania matki do rozrodu, co jaskrawo występuje przy pierwszej ciąży, a także zmniejszenia się – wraz ze wzrostem wieku kobiety – biologicznych predyspozycji do zapewnienia płodowi należytych warunków rozwoju. Te dwie ostatnie przyczyny znajdują wyraz w zależności trwania życia potomstwa od wieku rodziców.⁵³

Piasecki przetestował tę hipotezę na zebranych danych, sprawdzając związek pomiędzy umieralnością niemowląt a trwaniem życia jednostek do osiągnięcia wieku 50 lat. Zakładał jednak wyłącznie mechanizm selektywnej umieralności gorzej przystosowanych jednostek, nie dostrzegając zupełnie potencjalnych długoterminowych skutków, jakie niekorzystne warunki życia mogą wywołać w populacji ocalałych. Doszedł on do wniosku, że „zmniejszaniu się szans przeżywalności pierwszego roku towarzyszy zwiększanie się prawdopodobieństwa przeżycia przez mężczyzn okresu między 10 a 50 rokiem życia i na odwrót”⁵⁴. Wrocławscy antropolodzy, odwołując się do spuścizny Piaseckiego wykorzystali później dane z Bejsce do zbadania wpływu kolejności urodzenia na trwanie życia⁵⁵.

⁴⁸ Bartosz Ogórek, *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa* (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2018).

⁴⁹ Tamże; Bartosz Ogórek, „The unobvious impact of the First World War on the height of pupils in Cracow schools in 1919–33”, *Acta Poloniae Historica* 113 (2016): 171–194.

⁵⁰ Edmund Piasecki, *Ludność parafii bejskiej (woj. kieleckie) w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII–XX w.: studium demograficzne* (Warszawa–Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990).

⁵¹ Tamże, 122.

⁵² Tamże, 318–320.

⁵³ Tamże, 322.

⁵⁴ Tamże, 322–324.

⁵⁵ Piotr Paweł Chmielewski, Aleksandra Żebrak i Sławomir Kozieł, „Exploring the Effects of Birth Order on Human Lifespan in Polish Historical Populations, 1738–1968”, *Anthropological Review* 84, nr 4 (2021): 383–394.

Pytania badawcze

Na podstawie przedstawionych podstaw teoretycznych oraz przeglądu literatury sformułowano następujące pytania badawcze:

1: Czy i do jakiego stopnia niekorzystne warunki we wczesnym życiu mogły obniżyć szanse wejścia w małżeństwo?

W celu udzielenia odpowiedzi na to pytanie sformułowano dwie hipotezy badawcze:

Hipoteza 1: U mężczyzn konsekwencje ekspozycji na niekorzystne czynniki we wczesnym okresie życia mogły ograniczać możliwość zdobycia wykształcenia i pozycji zawodowej, a tym samym zgromadzenia zasobów niezbędnych do założenia rodziny.

Hipoteza 2: U kobiet zdrowotne konsekwencje ekspozycji na niekorzystne czynniki we wczesnym okresie życia mogły przekładać się na niższą atrakcyjność na rynku matrymonialnym.

2: Czy niekorzystne warunki we wczesnym życiu mogły obniżyć mobilność społeczną w momencie zawarcia pierwszego małżeństwa?

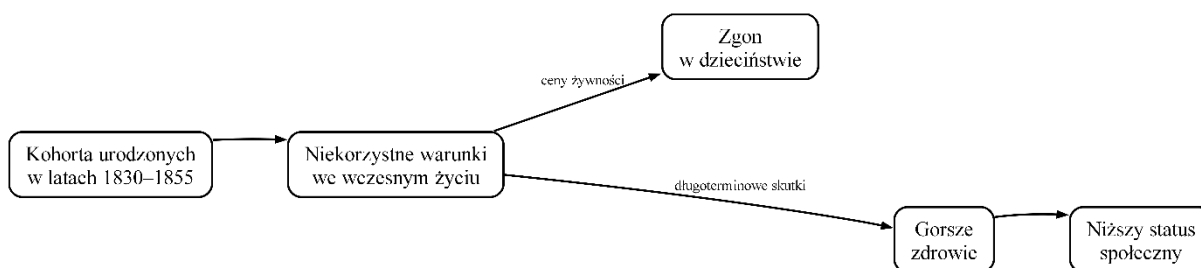
Na potrzeby analizy postawionego pytania badawczego również przyjęto dwie hipotezy badawcze:

Hipoteza 1: U mężczyzn konsekwencje ekspozycji na niekorzystne czynniki we wczesnym okresie życia mogły utrudniać poprawę statusu społeczno-ekonomicznego.

Hipoteza 2: U kobiet zdrowotne i społeczne konsekwencje ekspozycji na niekorzystne warunki we wczesnym okresie życia mogły ograniczać szanse na zawarcie małżeństwa z partnerem o wyższym statusie społecznym.

Odpowiedź na postawione pytania badawcze wymaga zbadania indywidualnych losów XIX-wiecznych mieszkańców Poznania. Zbadano wpływ niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia dla kohorty osób urodzonych w latach 1830–1855. Wybór tego przedziału wynika z zakresu materiału źródłowego zgromadzonego w Bazie Danych Historycznej Ludności Poznania, który umożliwia prześledzenie losów jednostek od momentu narodzin do zawarcia małżeństwa.

Okres ekspozycji we wczesnym dzieciństwie został zdefiniowany jako czas od poczęcia do ukończenia trzeciego roku życia. W analizie uwzględniono zarówno krótkoterminowe skutki niekorzystnych warunków, które mogły prowadzić do zgonu w dzieciństwie, jak i długoterminowe konsekwencje, przejawiające się w pogorszeniu stanu zdrowia, a w rezultacie w obniżeniu statusu społeczno-ekonomicznego. Zastosowane podejście przedstawiono na rysunku 1.

Rysunek 1. Model koncepcyjny wykorzystany w badaniach

Przed odpowiedzią na zasadnicze pytania badawcze przeanalizowano kontekst społeczny i demograficzny XIX-wiecznego Poznania. W rozdziale pierwszym omówiono rozwój urbanistyczny stolicy Wielkopolski pod zaborem pruskim oraz rozwarstwienie ekonomiczne i społeczne jej mieszkańców. Rozdział drugi traktuje o przemianach demograficznych w populacji Poznania, ze szczególnym uwzględnieniem umieralności, i umieszcza je w kontekście transformacji demograficznej. W rozdziale trzecim przeanalizowano krótkoterminowy wpływ cen żywności – z uwzględnieniem zmiennych kontrolnych – na ryzyko zgonu niemowląt i dzieci. W ostatnim, czwartym, rozdziale przeprowadzono analizę długoterminowych kosztów społecznych wynikających z niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia.

Problematyka niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia w populacjach historycznych była już wcześniej podejmowana w polskiej literaturze, zarówno pośrednio, jak i bezpośrednio⁵⁶. Łączenie indywidualnych danych było wykorzystywane w pracach opartych na klasycznej rekonstrukcji rodzin⁵⁷, zaś demograf Krzysztof Tymicki w swoich badaniach nad

⁵⁶ Zob. Bartosz Ogórek, *Niezatarte piętno*; Łukasz Sobechowicz, *Piętno głodu*.

⁵⁷ Zob. Cezary Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1991); *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. Piotr Guzowski i Cezary Kukło (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym

Bejskami na podstawie danych zebranych przez Edmunda Piaseckiego posługiwał się analizą historii zdarzeń (*event history analysis*)⁵⁸. Zagadnienie cyklu życia było poruszane w badaniach nad rodziną i strukturami gospodarstw domowych, prowadzonych na podstawie spisów ludności i badających m.in. zależność między wiekiem a pozycją jednostki⁵⁹.

Należy jednak podkreślić, że podejście zastosowane w niniejszej rozprawie doktorskiej, polegające na analizie indywidualnych historii życia z uwzględnieniem czynników zewnętrznych, stanowi świadome nawiązanie do dominującego paradygmatu we współczesnej demografii historycznej. Paradygmat ten opiera się na wykorzystaniu nowoczesnych metod komputerowych oraz na jednoczesnym uwzględnianiu zmiennych opisujących status społeczny, wiek, płeć, czas trwania zdarzeń, miejsce zamieszkania oraz inne czynniki na poziomie indywidualnym⁶⁰.

Niniejsza rozprawa doktorska ma jednak przede wszystkim pionierski charakter. W świetle dostępnej mi wiedzy w polskiej historiografii nie podjęto dotąd badań nad wpływem niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia, mierzonych na poziomie makro, na indywidualne historie życia jednostek. Ponadto nie analizowano dotychczas ich oddziaływania na mobilność społeczną w wieku dorosłym w populacjach historycznych. Również w literaturze zagranicznej zagadnienie to pozostaje relatywnie słabiej rozpoznane w porównaniu z lepiej zbadanymi długoterminowymi skutkami zdrowotnymi ekstremalnych warunków we wczesnych etapach życia.

Tym samym planowana rozprawa doktorska wpisuje się zarówno w nurt monograficznych badań poszerzających wiedzę o historycznym Poznaniu, jak i w szerszy kontekst współczesnych debat i metod badawczych w demografii historycznej. Poszerza i uzupełnia

Europy, 2014).

⁵⁸ Zob. Krzysztof Tymicki, „The Correlates of Infant and Childhood Mortality: A Theoretical Overview and New Evidence from the Analysis of Longitudinal Data of the Bejsce (Poland) Parish Register Reconstitution Study of the 18th-20th Centuries”, *Demographic Research* 20 (2009): 559–594.

⁵⁹ Michał Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku* (Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka, 1998); Cezary Kukło, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej: studium demograficzno-społeczne* (Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998); Mikołaj Szoltysek, *Rethinking East-Central Europe: Family Systems and Co-Residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth* (Bern: Peter Lang CH, 2015); Cezary Kukło, „Did the Abolition of Serfdom Affect the Life Cycle of Peasants in the Western Part of the Grodno Governorate in the 19th and Early 20th Centuries?”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 42 (2020): 37–73; Radosław Poniak, *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014).

⁶⁰ George Alter, „The Evolution of Models in Historical Demography”, *The Journal of Interdisciplinary History* 50, nr 3 (2019): 325–362.

badania prowadzone nad wpływem niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia w populacjach historycznych.

Wypada się przy tym zgodzić ze spostrzeżeniami Olivera Granta, który zauważył, że historycy powinni być gotowi do szerokich porównań wyników swoich badań. Dzięki temu mogą wnieść istotny wkład w dyskusję nad kluczowymi problemami współczesnego świata. Jeśli nie skorzystają z tej szansy, to ktoś inny może wypełnić lukę badawczą. Jednocześnie powinni pamiętać o tym, że dorobek innych dyscyplin naukowych może wnieść nowe perspektywy do badań historycznych⁶¹.

Historyczny trend w mobilności społecznej sam w sobie stanowi pojemny problem badawczy w historii społecznej i socjologii. Przyjmuje się, że mobilność społeczna zależała od wielu czynników, takich jak industrializacja i modernizacja społeczeństwa, ale również endogamia małżeńska, czyli częstotliwość zawierania małżeństw w obrębie tej samej grupy społecznej⁶². Należy jednak wspomnieć o badaniach nad mobilnością społeczną w XIX-wiecznym Poznaniu, które przeprowadził przed laty Krzysztof Makowski⁶³.

Jego wnioski sugerowały, że jedynie mniejszość synów inteligentkich była zdolna utrzymać pozycję w grupie społecznej swojego ojca. Większą endogamię wykazywały dzieci burżuazji, które w zdecydowanej większości dziedziczyły status. Największą różnorodnością cechowali się synowie drobnomieszczańscy, którzy stosunkowo rzadko dziedziczyli pozycję społeczną. Makowski zaliczył do tej grupy rzemieślników, handlarzy, restauratorów, oberżystów, drobnych przedsiębiorców, właścicieli domów i obywateli żyjących z kapitału. Wskutek stopniowej degradacji pozycji rzemieślników w Poznaniu zauważalny był spadek kontynuowania tradycji rodzinnych w tej klasie, wobec czego synowie drobnomieszczaństwa w początku XX wieku zasilali w dużym stopniu szeregi inteligencji, burżuazji czy proletariatu. Z kolei największą tendencją do dziedziczenia pozycji społecznej wykazywali robotnicy⁶⁴. Jako główne determinanty ruchliwości społecznej wyróżnił on wykształcenie i kapitał, przy czym zdobycie tego drugiego następczo większe trudności, o czym świadczą zdecydowanie częstsze

⁶¹ Oliver Grant, *Migration and Inequality in Germany, 1870–1913* (Oxford: Clarendon Press, 2005), V.

⁶² Bardzo dobry przegląd teorii i dotychczasowych badań można znaleźć w: Marco H. D. van Leeuwen i Ineke Maas, „Historical Studies of Social Mobility and Stratification”, *Annual Review of Sociology* 36 (2010): 429–451; Ineke Maas i Marco H. D. van Leeuwen, *Intergenerational mobility from a historical perspective*, w: *Research Handbook on Intergenerational Inequality*, red. Elina Kilpi-Jakonen, Jo Blanden, Jani Erola i Lindsey Macmillan (Cheltenham–Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, 2024), 206–220.

⁶³ Krzysztof Makowski, *Mobilność społeczna mieszkańców Poznania*, w: *Dzieje Poznania 1793–1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, (Warszawa-Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994), 271–295.

⁶⁴ Tamże, 274–279.

przypadki awansu do szeregów inteligencji niż do burżuazji⁶⁵. Jednocześnie w wyniku analizy materiału źródłowego doszedł on do wniosku, że w „dziewiętnastowiecznym Poznaniu nie było w zasadzie zamkniętych grup społecznych”⁶⁶.

Wartościowe informacje na temat struktury społecznej i przepływów pomiędzy klasami są również zawarte w publikacjach Witolda Molika, który wskazywał na drogi awansu synów rzemieślników i chłopów do kształtującej się inteligencji⁶⁷.

Pewne obserwacje na temat mobilności społecznej można znaleźć też w dziełach niezawodnego świadka epoki, jakim był Marceli Motty. Utyskiwał on na niski poziom poznańskich rzemieślników, który jego zdaniem wynikał z braków w edukacji i, co ciekawe, ze zbyt wczesnego wchodzenia w związki małżeńskie⁶⁸. Dostrzegał jednocześnie nadzieję dla polskiej młodzieży w paraniu się handlem, z powodu zamkniętej drogi do innych zawodów⁶⁹.

Metody i źródła

Zasadniczą część wykorzystanych materiałów historycznych stanowią źródła o charakterze masowym, takie jak akta stanu cywilnego, urzędowe roczniki i zestawienia statystyczne, księgi adresowe oraz elenchy diecezjalne. Analizie uzupełniająco poddano również źródła jakościowe, takie jak prasa, wspomnienia, dzienniki, akty prawne, a sporadycznie również mapy i ilustracje.

Siłą rzeczy większość metod wykorzystanych w rozprawie doktorskiej ma charakter ilościowy i pochodzi z zakresu demografii i statystyki (m.in. regresja logistyczna i analiza historii zdarzeń). W obliczeniach i tworzeniu wykresów został wykorzystany program MS Excel oraz język programowania R. Szeroki zakres tematyczny pracy powoduje, że wiele ze źródeł lub metod badawczych jest wykorzystywanych jednokrotnie, zatem dla przejrzystości narracji i wygody Czytelnika, zostają one omówione w miejscach, w których są bezpośrednio stosowane.

⁶⁵ Tamże, 280-285.

⁶⁶ Tamże, 291.

⁶⁷ Witold Molik, *Kształtowanie się inteligencji polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim, 1841-1870* (Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979), 69-90; tenże, *Inteligencja polska w Poznaniu w XIX i początkach XX wieku* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2009), 267-304.

⁶⁸ Marceli Motty, *Listy Wojtusia z Zawad* (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1983), 181-182.

⁶⁹ Tamże, 200.

Wyjątek stanowią Baza Danych Historycznej Ludności Poznania (*Poznań Historical Population Database*)⁷⁰ oraz systemy klasyfikacji zawodów i statusu społecznego, które pojawiają się w pracy wielokrotnie i dlatego zostaną omówione poniżej.

Baza danych ludności Poznania jest systemem informacyjnym stworzonym dzięki projektom w ramach programów Nauka dla Społeczeństwa Ministra Edukacji i Nauki, Opus 21 i Preludium Bis 2, kierowanych przez prof. UAM dr hab. Grażynę Liczbińską od 2021 do 2024 roku. Zgromadzone i przechowywane są w niej indywidualne informacje o urodzeniach, zawartych małżeństwach i zgonach mieszkańców miasta Poznania w latach 1830–1900. Dane pozyskiwano z akt stanu cywilnego parafii katolickich i ewangelickich, oraz z akt miejskiego Urzędu Stanu Cywilnego. Do tej pory zebrane zostały dane o 157 671 urodzeniach, 17 832 ślubach i 87 261 zgonach, co łącznie daje 262 764 indywidualnych informacji o mieszkańcach Poznania. Baza danych obejmuje wszystkie poznańskie parafie, jakie istniały w Poznaniu w połowie XIX wieku. Należą do niej katolickie parafie św. Marii Magdaleny, św. Marcina, św. Małgorzaty, św. Wojciecha i znajdująca się poza granicami miasta parafia św. Jana Jerozolimskiego oraz ewangelicka parafia Świętego Krzyża. Tym samym populacja objęta analizą obejmuje losowo wybranych mieszkańców Poznania, zapewniając reprezentatywny przekrój społeczny miasta w badanym okresie.

Baza danych powstała w oparciu o źródła, które wymagają oceny ich jakości. Na początku XIX wieku nastąpiły znaczące zmiany w regulacjach prawnych dotyczących rejestracji ruchu naturalnego. Na mocy wprowadzonego w epoce napoleońskiej Kodeksu Cywilnego kościelne księgi metrykalne zostały uznane za akta stanu cywilnego. Tę decyzję utrzymali zaborcy, którzy po Kongresie Wiedeńskim w roku 1815 ponownie objęli w posiadanie ziemie polskie. Wielkie Księstwo Poznańskie na mocy patentu z 9 listopada 1816 zostało objęte pruskim systemem prawnym, tzw. Landrechem. Regulował ono m.in. prowadzenie akt stanu cywilnego, które miały być sporządzane w dwóch egzemplarzach: po jednym przeznaczonym odpowiednio dla archiwum kościelnego i sądu. Obowiązywał urzędowy formularz ksiąg i zgodnie z literą prawa wpis do księgi powinien nastąpić niezwłocznie po zajściu zdarzenia⁷¹. Taki stan rzeczy obowiązywał do 1 października 1874 roku, kiedy działalność rozpoczęły świeckie urzędy stanu cywilnego. Specjalistyczna kadra urzędnicza przejęła obowiązek rejestracji ludności, która obejmowała wszystkie grupy wyznaniowe. Wpisu dokonywano poprzez wypełnianie

⁷⁰ <https://poznandatabase.pl/>

⁷¹ Krzysztof Makowski, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku* (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1992), 12.

indywidualnymi danymi osobowymi odpowiednich formularzy w księgach urzędowych. Reforma wpłynęła również na poprawę jakości statystyki ludnościowej⁷².

W literaturze przyjmuje się, że rejestracja cywilna w zaborze pruskim osiągnęła dobrą jakość w pierwszej połowie XIX wieku⁷³. Warto jednak zweryfikować te ustalenia przy pomocy odpowiednich narzędzi. W tym celu wykorzystany został biometryczny model umieralności niemowląt, zaproponowany przez Jeana Bourgeois-Pichata⁷⁴. Francuski demograf podzielił przyczyny zgonów w pierwszym roku na endogenne i egzogenne. Te pierwsze wynikały z wrodzonych wad rozwojowych i dominowały w pierwszym miesiącu po narodzinach, zaś te drugie były skutkiem przyczyn zewnętrznych, takich jak niedożywienie, choroby i infekcje.

Model Bourgeois-Pichata polega na dekompozycji umieralności niemowląt na komponenty endo- i egzogenne. Oblicza się go za pomocą wzoru:

$$IMR_n = a + b (\ln(n + 1))^3$$

gdzie:

n to liczba dni od urodzenia,

a – poziom umieralności endogenicznej,

b – parametr określający dynamikę zmian w umieralności egzogenicznej.

Model jest estymowany z wykorzystaniem metody najmniejszych kwadratów na podstawie danych o zgonach niemowląt powyżej pierwszego miesiąca życia. Dane o wysokim stopniu kompletności charakteryzują się umieralnością endogenną na poziomie co najmniej 15%, przy czym ta umieralność powinna stanowić co najmniej 15–20% całkowitej umieralności niemowląt⁷⁵.

Endogeniczna umieralność w stosunku do całkowitej umieralności niemowląt w poznańskiej bazie danych wynosi 27%, a zgony są dopasowane do modelu Bourgeois-Pichata (zob. wykres

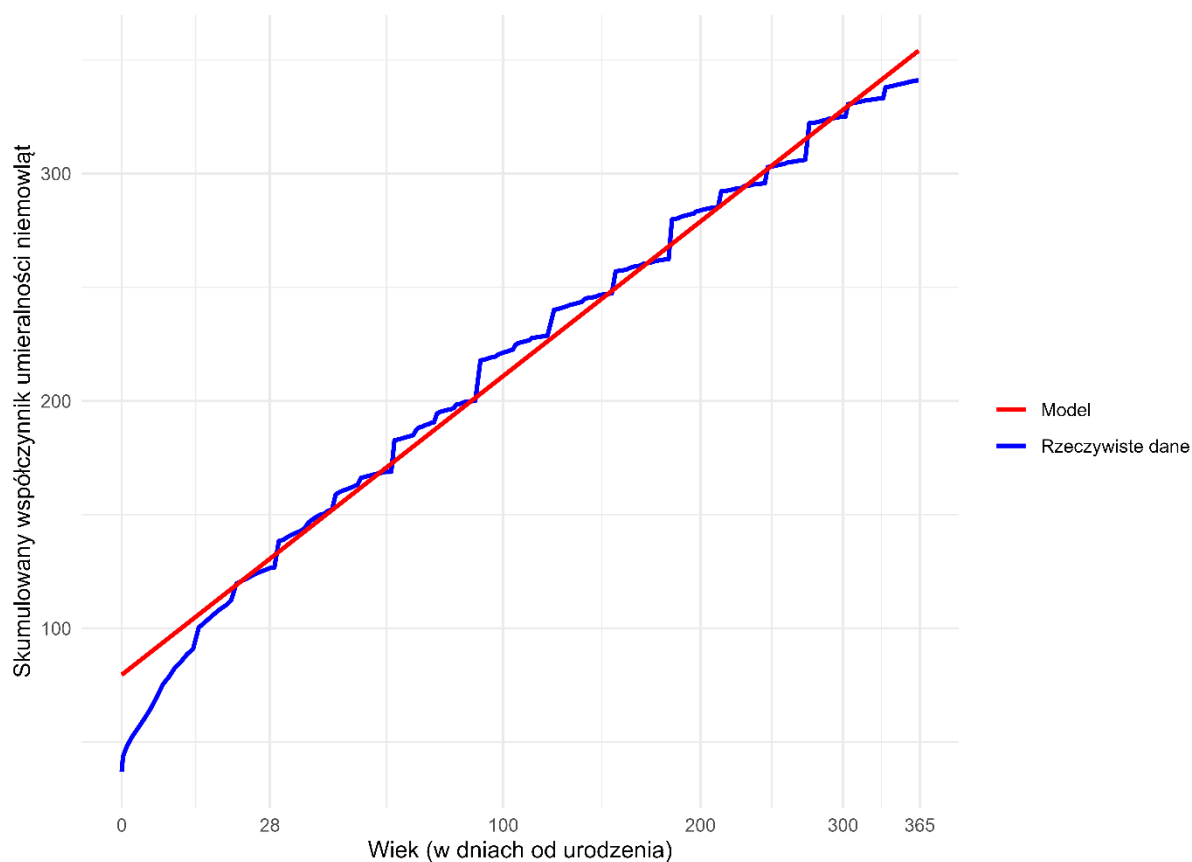
⁷² Mieczysław Kędelski, „Stosunki ludnościowe w latach 1815–1918”, w *Dzieje Poznania 1793–1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, t. 2 (Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994), 221–270; Bożena Łazowska, „Statystyka na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim”, *Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician* 63, nr 5 (2018): 78–102.

⁷³ Zob. Krzysztof Makowski, *Rodzina poznańska*, 15.

⁷⁴ Jean Bourgeois-Pichat, „An Analysis of Infant Mortality”, *Population Bulletin* 2 (1952): 1–14.

⁷⁵ Bartosz Ogórek, „Model Bourgeois-Pichata w badaniach demograficzno-historycznych”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 38, nr 4 (2016): 135–146; tenże, *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa* (Kraków: Universitas, 2018), 54–55.

1). Świadczy to o dobrej jakości rejestracji ruchu naturalnego ludności w XIX-wiecznym Poznaniu.

Wykres 1. Skumulowany współczynnik umieralności niemowląt na 1000 urodzeń żywych w Poznaniu, 1830–1874

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

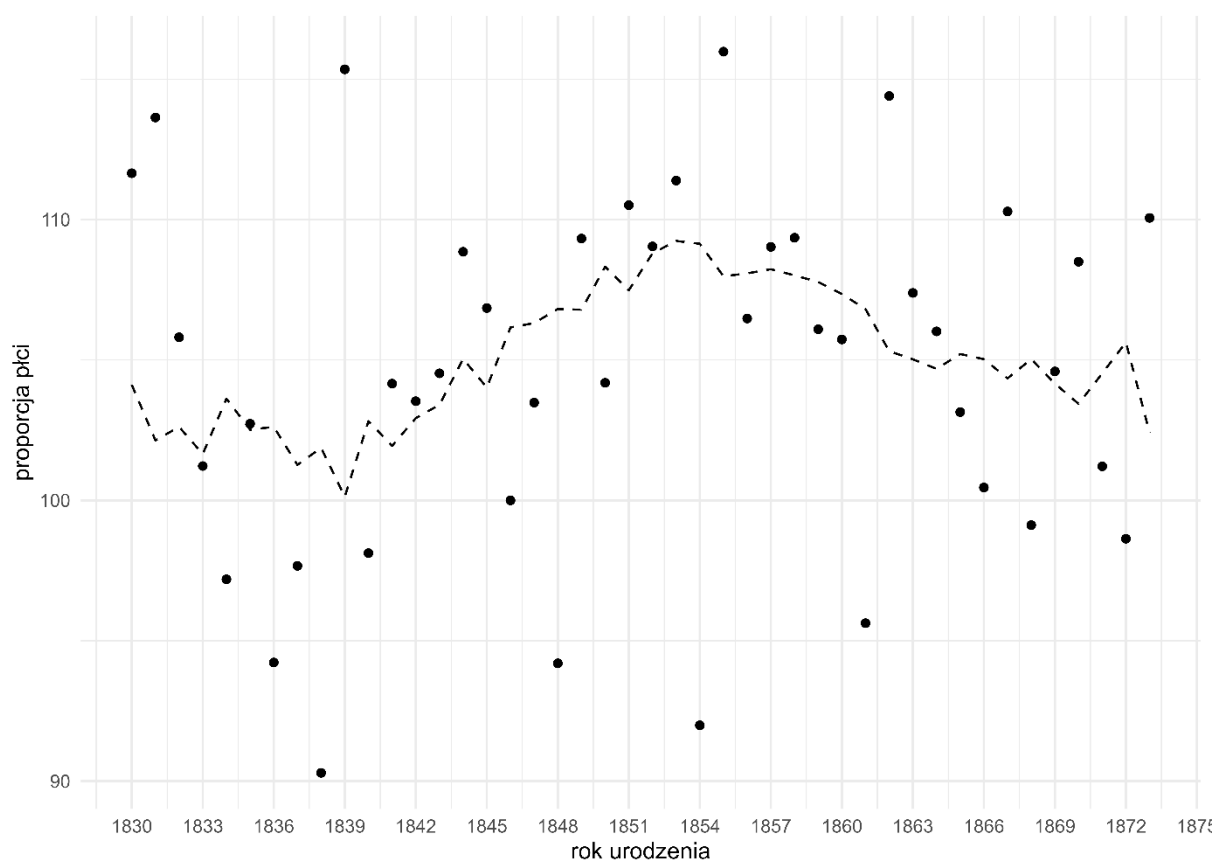
Innym wskaźnikiem używanym do oceny jakości rejestracji ludności jest współczynnik maskulinizacji noworodków, który określa proporcję liczby żywo urodzonych chłopców do dziewczynek. U ludzi wynosi on około 105 chłopców na 100 dziewczynek⁷⁶.

Może on ulegać przypadkowym wahaniom w zależności od rozmiaru badanej populacji. Jan Paradysz zwracał uwagę, że wartość współczynnika maskulinizacji powinna być zawsze

⁷⁶ Luigi Luca Cavalli-Sforza i Walter F. Bodmer, *The Genetics of Human Populations* (San Francisco: W. H. Freeman and Company, 1971); Jacques Vallin i Graziella Caselli, „Population Replacement”, w *Demography: Analysis and Synthesis*, red. Graziella Caselli, Jacques Vallin i Guillaume Wunsch, t. 1 (Amsterdam–Tokyo: Elsevier, 2006), 240.

odniesiona do wielkości próby, czyli liczby urodzeń, z uwzględnieniem możliwych błędów losowych⁷⁷.

W analizowanych rocznikach liczba urodzeń wynosi pomiędzy 500 a 1500, a w kilku przypadkach sięga do 2000 urodzeń. Dla takiej liczby urodzeń wartości współczynnika maskulinizacji mieszczą się w zakresie od 92 do 118 chłopców na 100 dziewczynek⁷⁸. W przypadku urodzeń zarejestrowanych w Poznaniu w latach 1830–1874 wartość tego wskaźnika mieści się w tym zakresie. Oznacza to, że źródła, na podstawie których powstała baza danych, można uznać za wiarygodne.

Wykres 2. Współczynnik maskulinizacji noworodków, 1830–1874

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania. Kropka odpowiada wartości z danego roku, a linia przerywana jest średnią ruchomą o podstawie pięciu lat.

W celu analizy statusu społecznego mieszkańców XIX-wiecznego Poznania wykorzystane zostały informacje na temat wykonywanego zawodu, zapisane w aktach stanu cywilnego.

⁷⁷ Jan Paradysz, „Współczesna demografia regionalna i kilka wniosków z niej wypływających dla innych badań w mikroskali”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 26 (2005), 170.

⁷⁸ Bartosz Ogórek, *Niezatarte piętno*, 48.

Marcin Kula podkreślał trudność w mierzeniu miejsca jednostki w hierarchii społecznej oraz jej zmienność w trakcie cyklu życia⁷⁹. Pozycja w hierarchii społecznej może być definiowana równolegle na podstawie bogactwa, prestiżu lub kapitału kulturowego⁸⁰. Tego rodzaju niejednoznaczność występuje nawet w badaniach nad współczesnymi społeczeństwami. Zadanie staje się tym trudniejsze dla historyka, który musi opierać się na źródłach historycznych, nieprzeznaczonych pierwotnie dla jego użytku, często niekompletnych. W przypadku dawnych populacji najczęściej używanymi źródłami dla oceny stratyfikacji społecznej, nierzadko jedynymi dostępnymi, są te dotyczące struktury zawodowej. Taki sam problem dotyczy populacji XIX-wiecznego Poznania.

Zawody odnotowane w aktach stanu cywilnego zostały skategoryzowane przy użyciu międzynarodowych klasyfikacji zawodów i statusu społecznego: HISCO⁸¹, HISCLASS⁸², SOCPO⁸³ i HISCAM⁸⁴. Dwie ostatnie jeszcze nigdy wcześniej nie zostały wykorzystane w polskiej historiografii. Schemat grup dla każdej z klasyfikacji przedstawiono w poniższych tabelach, z wyjątkiem HISCAM, która ma charakter skali ciągłej, obejmującej wartości od 1 do 100⁸⁵.

⁷⁹ Marcin Kula, *Trzeba znać swoje miejsce w szeregu: wykłady z socjologii historycznej* (Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego; Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich UW, 2022), 9-10.

⁸⁰ Tamże, 12-17.

⁸¹ Marco H. D. van Leeuwen, Ineke Maas i Andrew Miles, *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven: Leuven University Press, 2002).

⁸² Marco H. D. van Leeuwen i Ineke Maas, *HISCLASS: A Historical Social Class Scheme* (Leuven: Leuven University Press, 2011).

⁸³ Bart Van De Putte i Andrew Miles, „A Social Classification Scheme for Historical Occupational Data”, *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 38, nr 2 (2005): 61–94.

⁸⁴ Paul S. Lambert i in., „The Construction of HISCAM: A Stratification Scale Based on Social Interactions for Historical Comparative Research”, *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 46, nr 2 (2013): 77–89.

⁸⁵ Nazwy grup zostały przetłumaczone przez autora.

Tabela 1. Główne grupy zawodowe według klasyfikacji HISCO

Grupa	Nazwa
0/1	Wolne zawody i inni wysoko wykwalifikowani
2	Pracownicy kierownictwa i administracji
3	Pracownicy biurowi
4	Sprzedaż i handel
5	Sektor usług
6	Rolnicy, hodowcy, leśnicy, rybacy i myśliwi
7/8/9	Rzemiosło i produkcja, transport oraz robotnicy

Tabela 2. Klasy społeczne według klasyfikacji HISCLASS

HISCLASS 12		HISCLASS 5	
Grupa	Nazwa	Grupa	Nazwa
1	Wyżsi kierownicy	1	Elita
2	Wyżsi specjaliści	2	Niższa klasa średnia
3	Niżsi kierownicy	3	Wykwalifikowani pracownicy
4	Niżsi specjaliści, pracownicy biurowi oraz personel sprzedaży	4	Chłopi gospodarze i rybacy
5	Niżsi pracownicy biurowi i personel sprzedaży	5	Niewykwalifikowani robotnicy i robotnicy rolni
6	Majstrzy, brygadziści		
7	Średniowykwalifikowani pracownicy		
8	Chłopi gospodarze i rybacy		
9	Niskowykwalifikowani pracownicy		
10	Niskowykwalifikowani pracownicy rolni		
11	Niewykwalifikowani pracownicy		
12	Niewykwalifikowani robotnicy rolni		

Tabela 3. Klasy społeczne według klasyfikacji SOCPO

Grupa	Nazwa
1	Niewykwalifikowani pracownicy
2	Pracownicy o podstawowych kwalifikacjach
3	Wykwalifikowani pracownicy
41	Chłopi gospodarze
42	Klasa średnia
5	Elita

Podziękowania

Tytuł doktora jest nadawany jednej osobie, ale droga, która do niego wiedzie nigdy nie jest indywidualnym dziełem. Jestem wdzięczny moim Rodzicom, których wsparcie i wzór jest najlepszym dowodem na to, że nikt nie jest kowalem własnego losu i – podobnie jak bohaterowie tej rozprawy – jest kształtowany przez najróżniejsze zewnętrzne czynniki. Ich czas i miłość jest dla mnie najważniejszym tego przykładem. Dziękuję również braciom wraz z rodzinami, zwłaszcza Piotrowi za pomoc w programowaniu.

Podziękowania należą się promotorkom tej rozprawy doktorskiej. Grażynie Liczbińskiej za jej wiarę we mnie, otwartość do pomocy w każdej chwili i niezawodne porady. Lucynie Błażejczyk-Majce za życzliwość i wszelką pomoc.

Specjalne podziękowania należą się Tommy'emu Bengtssonowi, który, choć oficjalnie nie był moim promotorem, jako mentor podczas stażu w Lundzie wywarł duży wpływ na ostateczny kształt tej rozprawy doktorskiej. *Tack så mycket Tommy!*

Dziękuję też innym osobom, których rady były pomocne. Należą do nich Michał Kopczyński, Bartosz Ogórek, Kalle Kappner, Luciana Quaranta, Gabriel Brea-Martinez, Martin Dribe, Finn Hedefalk, Antoinette Fauve-Chamoux, Francisco Marco-Gracia, Elena Crinela Holom, Marcin Wroński, Łukasz Sobechowicz, Michał Kępski, Marcos Castillo, Loise Cormack, Jan Golian, Rick Mourits, Sebastian Koterwa, Tomasz Związek, Patryk Pankowski oraz wszystkie osoby, które podczas konferencji i seminariów dzieliły się komentarzami lub sugestiami, co pozwoliło ulepszyć tę rozprawę doktorską.

Dziękuję Mateuszowi i Iwonie za gościnność i wsparcie w trudnych chwilach. Elizie za przygotowanie okładki, dziękuję również Arkadiuszowi, Jakubowi, Wojciechowi, Kacprowi, Konradowi, Jackowi oraz wszystkim bliskim z Końskich, Warszawy, Poznania i Lundu, których wymienienie zajęłoby zbyt wiele miejsca.

Dziękuję za finansowanie Narodowemu Centrum Nauki, dzięki któremu miałem możliwość zrealizować te badania w ramach projektu „Długoterminowe koszty społeczne niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia w XIX-wiecznych populacjach na przykładzie miasta Poznania” (Preludium Bis 2, NCN 2020/39/O/HS3/00524) oraz Narodowej Agencji Wymiany Akademickiej, której finansowanie umożliwiło pobyty stypendialne w Lundzie (BPN/PRE/2022/1/00054) i Klużu-Napoce (BPN/BIL/2021/1/00168).

Rozdział I. Rozwój urbanistyczny Poznania w XIX wieku. Rozwarstwienie ekonomiczne i społeczne

W XIX wieku Poznań doświadczył dużych przeobrażeń, wiążących się głównie z przemianami administracyjnymi, industrializacją i urbanizacją. Stolica Wielkopolski, która jeszcze do połowy XIX wieku w dużym stopniu funkcjonowała wedle tradycyjnych schematów nowożytnego środkowoeuropejskiego miasta do końca XIX wieku wkroczyła w nowoczesność. W niniejszym rozdziale przedstawiona została struktura społeczna oraz nierówności dochodowe i społeczne w XIX-wiecznym Poznaniu.

Rozwój urbanistyczny

Przejęcie Poznania przez Prusaków po drugim rozbiorze Rzeczypospolitej zaważyło na dalszych losach miasta. W 1797 roku w granice administracyjne miasta włączone zostały osady święty Marcin i święty Wojciech, zaś trzy lata później Śródka, Chwaliszewo, Ostrówek i Zawady⁸⁶. Obszar miasta niemal nie zmienił się przez resztę XIX wieku, z wyjątkiem dołączenia Berdychowa i Piotrowa w 1894 roku, które jednak od samego początku istnienia twierdzy leżały w jej obrębie⁸⁷.

Poznań wchodził w wiek XIX zderzając się z nowoczesnym państwem biurokratycznym, jakim było Królestwo Prus. Nowe rządy ograniczyły samorząd miejski i postanowiły przebudować miasto na modłę pruską. Symbolem nowych porządków stała się budowa nowej dzielnicy, tzw. miasta wilhelmowskiego (*Wilhelmsstadt*), znanego również jako Nowe Miasto (*Neu-stadt*). Miało ono służyć jako miejsce zamieszkania niemieckich urzędników⁸⁸. To tam przeniesiono centrum administracyjne miasta, pozostawiając rynek w rękach „starych poznaniaków”. Dużo czasu musiało jednak upłynąć zanim ten kwartał nabrał w pełni miejskich cech i nim zapełnił się wielkomięskimi kamienicami i budynkami użyteczności publicznej⁸⁹.

Przez pierwsze kilkadziesiąt lat Nowe Miasto funkcjonowało w pewnej izolacji względem starego ośrodka. Jak podkreślał Przemysław Matusik: „aż do przebiccia ul. Nowej

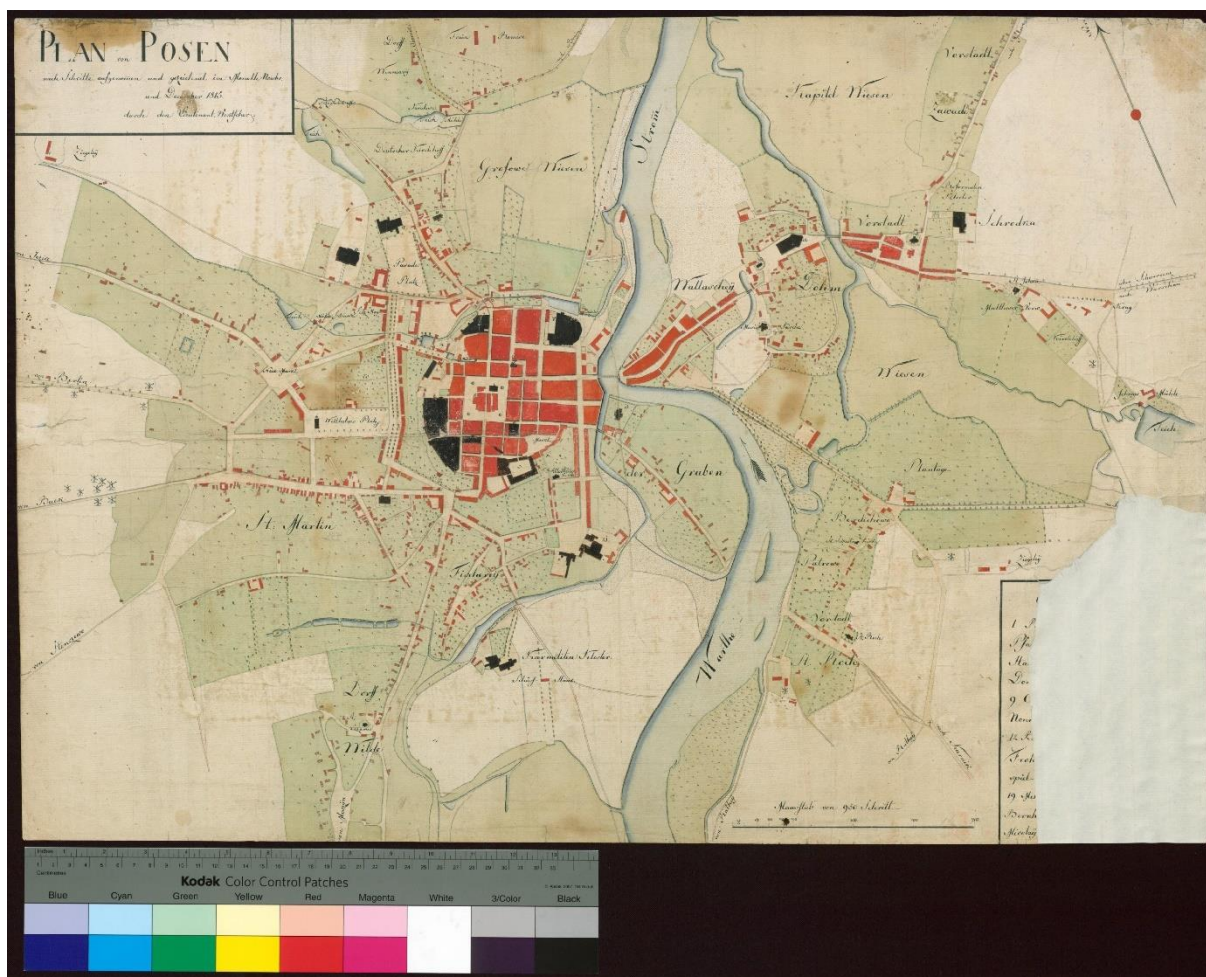
⁸⁶ Maria Trzeciakowska i Lech Trzeciakowski, *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1982), 18.

⁸⁷ Czesław Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne w Poznaniu: 1815–1918* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1965), 15.

⁸⁸ Tamże, 17; Andreas Billert, „Aleja na wyrost. Miasto Wilhelmowskie i Miasto Fryderyka Wielkiego”, *Kronika Miasta Poznania* 3 (2015): 7–24.

⁸⁹ Przemysław Matusik, „Ku „poznańskiemu City”. Stary Rynek w XIX wieku”, *Kronika Miasta Poznania* 2 (2003), 321.

(Paderewskiego) jedyną możliwość dotarcia ze Starego Rynku na Aleje i z powrotem stwarzały ulice Wrocławska i Podgórna lub, z drugiej strony, Rynkowa lub Zamkowa do Fryderykowskiej (ob. 23 Lutego)”⁹⁰. Ten układ urbanistyczny jest widoczny na planie miasta z 1815 roku, przedstawionym na rycinie 1. Widać na nim ponadto sytuację sprzed budowy twierdzy, z rzadko zabudowaną dzielnicą wilhelmińską, swobodnie rozlewającymi się przedmieściami oraz wsią Winiary jeszcze w swojej pierwotnej lokalizacji, na miejscu późniejszego Fortu Winiary (Cytadeli).

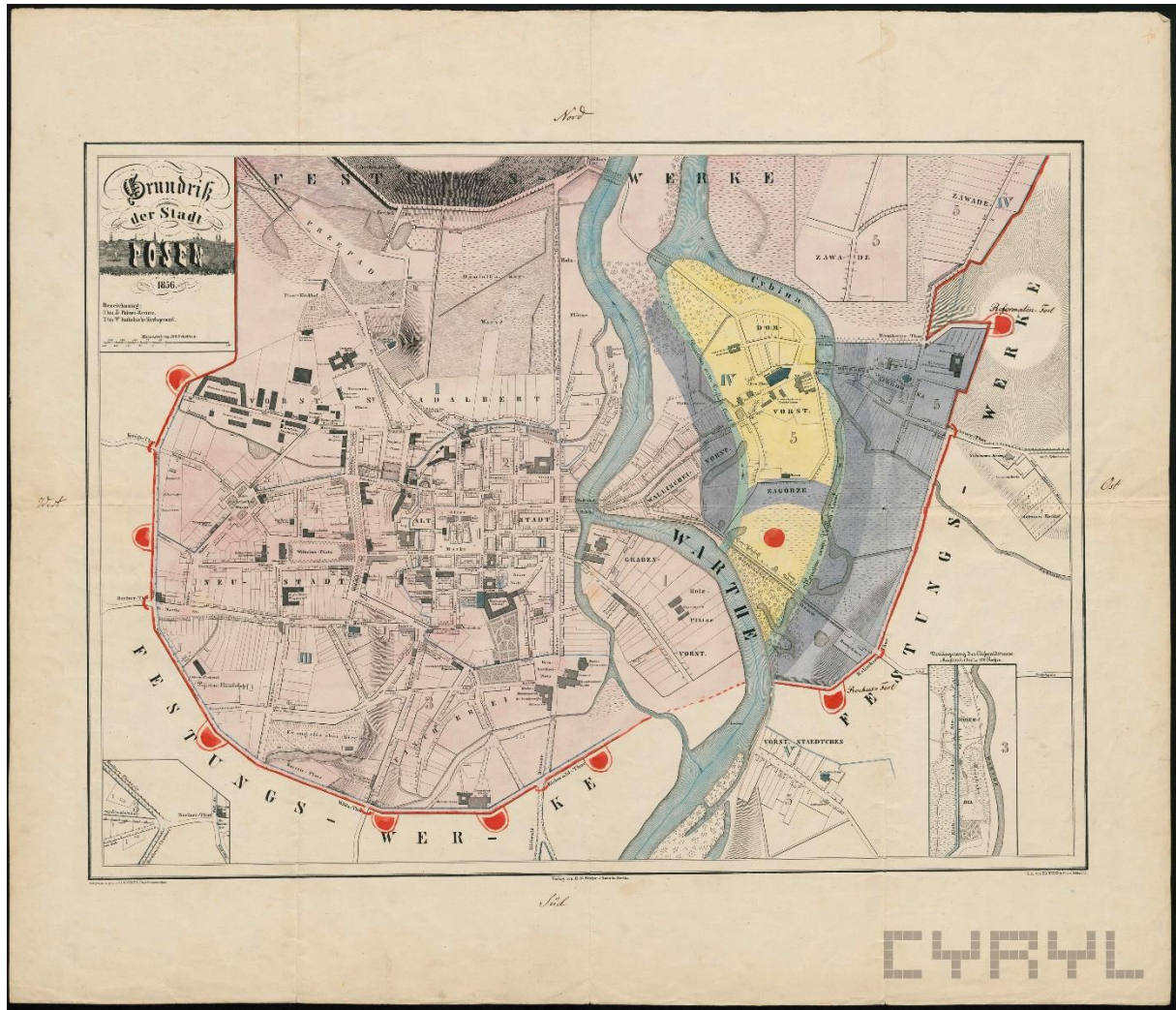
Rycina 1. Plan miasta Poznania z 1815 roku

Źródło: G. Wentscher, *Plan von Posen: nach Schritte aufgenommen und gezeichnet im Monath Novbr. und December 1815* ([S.l.], [ca. 1815]), rękopis kolorowany, 74 × 51 cm, elektroniczna edycja: Universitäts- und Landesbibliothek Münster, 2014, <https://sammlungen.ulb.uni-muenster.de>.

Jednocześnie rozwijało się poznańskie Stare Miasto, którego centrum był Stary Rynek. Na co dzień było to miejsce ruchliwe oraz wypełnione przez handlarzy i ich klientów, przez poznaniaków spragnionych piwa grodziskiego i chcących się posilić jedzeniem serwowanym w budkach śledziowych. Wykwintniejsza klientela stołowała się i robiła zakupy w eleganckich

⁹⁰ Tamże, 327; Czesław Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne*, 17.

lokalach oraz sklepach zlokalizowanych w pierzejowych kamienicach. Przez cały XIX wiek Stary Rynek pozostawał głównym targowiskiem Poznania, choć od końca stulecia coraz poważniejszą konkurencję stanowił plac Sapieżyński. Pod koniec stulecia funkcja rynku uległa pewnej zmianie. Przestał być miejscem handlu obwoźnego w trakcie jarmarków i zyskał bardziej reprezentacyjny charakter dzięki ulokowaniu tam sklepów poznańskiego kupiectwa⁹¹.

Rycina 2. Plan miasta Poznania z 1856 roku

Źródło: E. Corvinus, „Grundriss der Stadt Posen, Plan Miasta Poznania” (Berlin: E. S. Mittler, 1856), Biblioteka Raczyńskich, sygn. CYRYL_12_2_2_272_0001. Obszary pięciu rewirów policyjnych zaznaczone cyframi arabskimi. Cyframi rzymskimi oznaczone są parafie katolickie (pw. św. Wojciecha, św. Marii Magdaleny, św. Marcina, św. Małgorzaty, św. Rocha).

Poszerzenie terytorium miasta i wytyczenie nowych dzielnic stworzyło bezprecedensową szansę na rozwój, która jednak została zaprzepaszczone decyzją o zamianie Poznania w twierdzę. Budowane od 1828 roku fortyfikacje zamknęły miasto w obrębie murów

⁹¹ Przemysław Matusik, „Ku „poznańskiemu City””.

fortecznych⁹². Ta sytuacja istotnie wpłynęła na rynek nieruchomości oraz rozwój zabudowy cywilnej. Wolne parcele w ufortyfikowanym mieście znikły w szybkim tempie. Zabudowane zostały ulice Rybaki, święty Marcin, Garbary i reszta Nowego Miasta. Coraz częściej murowane, piętrowe kamienice zastępowały dawne wolnostojące domy. Jak podaje Czesław Łuczak: „w wyniku tego wzmożonego tempa zabudowy, słabnącego jedynie w okresach kryzysów, wzrosła w Poznaniu w latach 1816–64 liczba domów mieszkalnych z 1166 do 1929, budynków przemysłowych z 53 do 218 oraz stajni, stodół i szop z 264 do 1617”⁹³. Najintensywniejszy rozwój urbanistyczny przypadł jednak na okres po 1870 roku, kiedy miasto zostało szczelnie zabudowane wysokimi czynszówkami i ostatecznie nabrało cech wielkomięjskich⁹⁴. Tak wspominał te zmiany Marceli Motty:

*Św. Marcin, teraz niemal główna ulica w Poznaniu, imponująca, że się tak wyrażę, wjeżdżającemu bramą do miasta swoim długim szeregiem trzypiętrowych kamienic, czemże on był przed pięćdziesięciu kilku laty, kiedy jeszcze do szkół chodziłem! Było to przedmieście, mniej więcej jak obecnie Zawady, miejscami nawet nie tak pozorne. Idąc z dołu, z terazniejszego Placu Piotrowego, widziałeś zaraz po lewej stronie stojącą na rogu Wiedeńską oberżę, której miejsce zajmuje teraz ta ogromna kamienica po siedemdziesiątym roku przez doktora Koszutkiego wybudowana, za nią dwie czy trzy niskie chałupy z oknami niemal do ziemi dochodzącymi, a dalej ów dom Kramarkiewiczów, który się w niczem nie zmienił i wtenczas do najokazalszych świętomarcińskich budynków należał. Naprzeciwko, po prawej stronie, stał najpierw długi, niepozorny, zawsze żółto pomalowany domek Fontowiczów, mieszczący skromną oberżę pod Białym koniem, o której ci już podczas jednej z poprzednich przechadzek mówiłem, za nim parę okazów takiej samej patryarchalnej architektury, a wreszcie dość duża, murowana, jednopiętrowa kamienica, tworząca róg Wilhelmowskiej, naprzeciwko cukierni Deckera. Przeszłego lata była ona jeszcze o pierwotnym kształcie, jak ją za pierwszych pruskich czasów wystawiono; widzisz, że teraz ją przebudowują zupełnie, śnać aby trzypiętrowym sąsiadom nie miała czego zazdrościć.*⁹⁵

Równoległe życie mieszkańców prawobrzeżnego Poznania upływało w cieniu pruskich fortyfikacji oraz wylewów Warty. Śródka, Chwaliszewo, Zawady i Ostrówek były zdominowane przez Polaków, niestety żyło tam również najwięcej ubogich⁹⁶. Na ulicach

⁹² Czesław Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne*, 11-14; Maria Trzeciakowska i Lech Trzeciakowski, *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu*, 22.

⁹³ Czesław Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne*, 21.

⁹⁴ Tamże, 18-22.

⁹⁵ Marceli Motty, *Przechadzki po mieście*, cz. 3 (Poznań: Dziennik Poznański, 1889), 3-4.

⁹⁶ Agata Łysakowska-Trzoss, *Polskie towarzystwa dobroczynne w Poznaniu i ich beneficjenci w latach 1845–*

prawobrzeżnej części miasta żyło co najmniej 38% beneficjentów jałmużny działającego w połowie XIX wieku Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich⁹⁷.

Chwaliszewo było postrzegane przez poznaniaków z lewej strony Warty jako miejsce niezdrowe. Bliskość wody miała sprzyjać rozprzestrzenianiu się malarii. „Patrzano na to zaniedbane pod wielu względami przedmieście z uczuciem nie ukrywanej pogardy i niechęci”⁹⁸. Na Chwaliszewie najdłużej przetrwało dawne budownictwo, zdominowane przez niskie jednopiętrowe kamieniczki lub domy:

Małe kamieniczki chwaliszewskie wraz z swymi rozległymi, niskimi zabudowaniami gospodarczymi, głównie stajniami, obliczone były podobnie jak w miastach średniowiecznych, głównie na zaspokojenie potrzeb swych właścicieli, w ogromnej większości rzemieślników, rzeźników, piekarzy, ślusarzy i kowali, zdunów i garcarzy, stolarzy i cieśli, krawców i szewców, rybaków, kuśnierzy. [...] Najlepsze mieszkanie w całej kamieniczce zajmował zawsze jej właściciel.⁹⁹

Podobnie, jak dla całego miasta, punktem zwrotnym dla prawobrzeżnego Poznania był przełom wieków. „Mieszkańcy tej dzielnicy żyli do końca XIX wieku w pewnej izolacji. Wprowadzenie połączenia tramwajowego w 1898 roku przerwało ją i zaczął się zmierzch dawnego sielskiego Chwaliszewa” – opisywał Lech Trzeciakowski¹⁰⁰. Chwaliszewscy rzemieślnicy nie wytrzymali konkurencji ze sklepami znajdującymi się po lewej stronie Warty, a dzielnica szybko zapełniła się wysokimi kamienicami czynszowymi¹⁰¹.

Podmiejskie osady, takie jak Jeżyce, Wilda, Górczyn, Łazarz lub Winiary, przez cały XIX wiek znajdowały się poza obrębem Poznania. Były jednak z nim ściśle związane jako zaplecze gospodarcze. Służyły dostawami żywności dla mieszkańców miasta i garnizonu wojskowego, co niewątpliwie wzbogacało podpoznańskich gospodarzy. Nieraz odczuwały jednak dotkliwie

1870 (rozprawa doktorska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2024), 122; Agata Łysakowska-Trzoss, „Organization of Poor Minors Labor by Charity Societies in the Mid-Nineteenth Century: A Poznań Case”, *Studia Historiae Oeconomicae* 42, nr 2 (2024), 58.

⁹⁷ Obliczenia własne na podstawie: Agata Łysakowska-Trzoss, „Kartoteki ubogich. Możliwości wykorzystania bazy beneficjentów Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich w Poznaniu w badaniach ilościowych nad ubogimi mieszkańcami Poznania”, *Roczniki Humanistyczne* 73, nr 2 Zeszyt specjalny (2025), 150.

⁹⁸ Mieczysław Jabczyński, „Na Warcie zatrzymał się czas,” w *Poznańskie wspominki: starzy poznaniacy opowiadają*, red. Jarosław Maciejewski (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960), 68.

⁹⁹ Tamże, 71.

¹⁰⁰ Lech Trzeciakowski, „Społeczeństwo, jego życie codzienne i kultura materialna”, w *Dzieje Poznania 1793–1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, t. 2 (Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994), 309.

¹⁰¹ Mieczysław Jabczyński, „Na Warcie zatrzymał się czas””, 71-73.

obecność fortyfikacji, tak jak w przypadku Winiar, które musiały zostać przeniesione z powodu budowy cytadeli¹⁰².

W 1843 roku Jeżyce były największą osadą podmiejską z liczbą 1191 mieszkańców¹⁰³. Przedmieścia rozwijały się i nabierały coraz więcej cech miejskich. W 1848 roku na Jeżycach otwarto pierwszy dworzec kolejowy, który w 1879 roku zastąpiono nowym, stojącym w miejscu współczesnego. Rozwój gospodarczy pociągnął za sobą przyrost liczby ludności i co za tym idzie zwiększenie gęstości zaludnienia tych terenów. W 1895 roku Górczyn i Łazarz liczyły już 7,2 tysiąca mieszkańców, Wilda 6 tysięcy, Winiary 3,2 tysiąca, a Jeżyce aż 15,8 tysięcy. Przyrost ludności w ostatnich dekadach XIX wieku następował szybciej na suburbiach niż w samym mieście¹⁰⁴. Typową architekturę przedmieść stanowiły niewielkie, zwykle dwukondygnacyjne domy szachulcowe. Ich lokatorami były mniej zamożne osoby, których nie było stać na mieszkanie w samym Poznaniu¹⁰⁵.

Rosnąca zabudowa poza murami twierdzy sprawiała, że władze centralne – dotąd niechętne temu pomysłowi – zaczęły rozważać włączenie przedmieść w granice Poznania, o co magistrat bezskutecznie zabiegał przez lata. Momentem przełomowym dla przedmieść, podobnie jak i dla całego Poznania, był rok 1900. Wówczas to w dniu 1 kwietnia do Poznania przyłączono Jeżyce, Łazarz, Górczyn i Wildę, co skutkowało ponad trzykrotnym powiększeniem obszaru miasta (z 947 ha do 3303 ha) oraz wzrostem liczby mieszkańców o około 45 tysięcy¹⁰⁶. Spowodowało to spadek gęstości zaludnienia z ponad 7 tys. do 3,5 tys. osób na kilometr kwadratowy¹⁰⁷. W 1902 roku fortyfikacje zostały częściowo wyburzone, a w 1907 roku do Poznania włączono Sołacz¹⁰⁸.

¹⁰² Mieczysław Kędelski, „Stosunki ludnościowe w latach 1815–1918”, w *Dzieje Poznania 1793–1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, t. 2 (Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994), 222; Czesław Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne*, 15-19.

¹⁰³ Mieczysław Kędelski, „Stosunki ludnościowe”, 224.

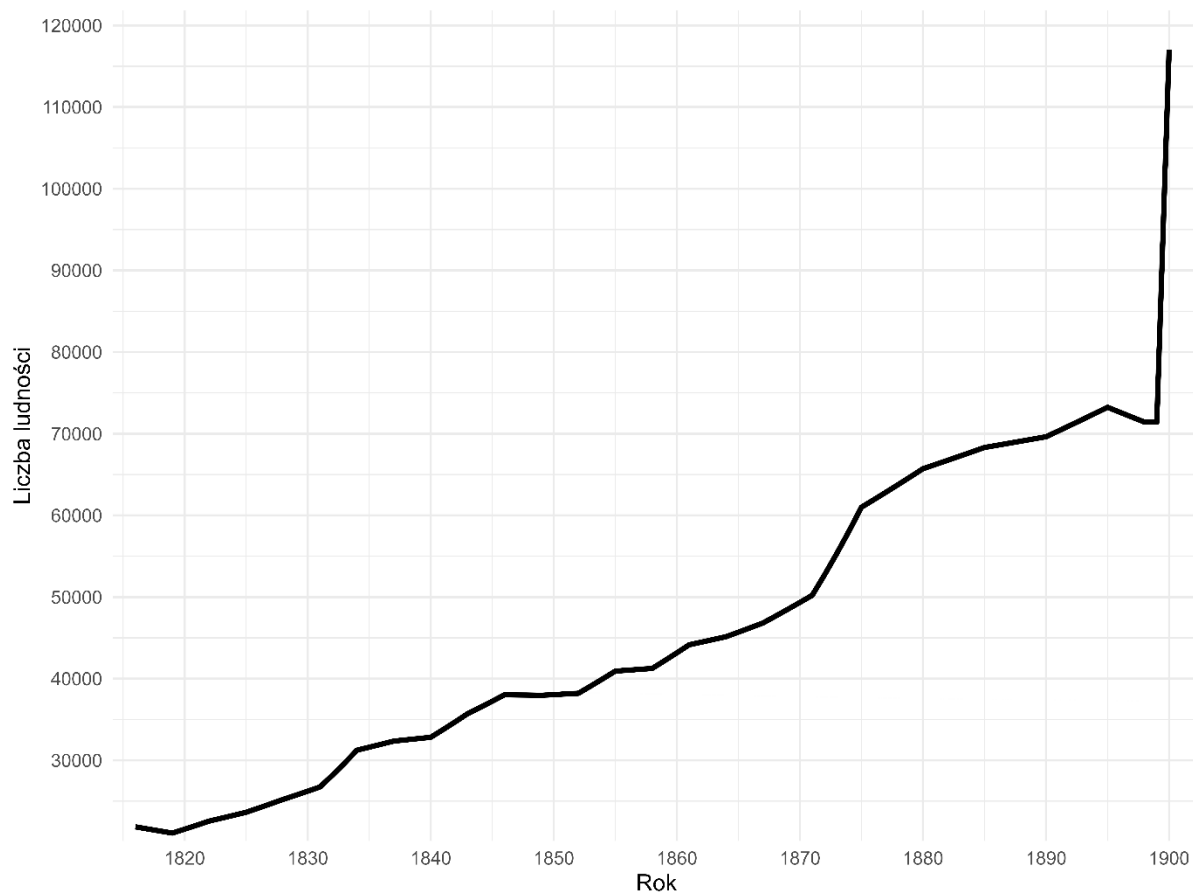
¹⁰⁴ Tamże, 227.

¹⁰⁵ Dorota Leśniewska, „Historyczna przestrzeń miejska dzielnicy Jeżyce”, *Kronika Miasta Poznania* 2 (2000), 83.

¹⁰⁶ Mieczysław Kędelski, „Stosunki ludnościowe”, 227.

¹⁰⁷ Grażyna Liczbińska, Jörg Peter Vögele i Marek Brabec, „Climate and disease in historical urban space: evidence from 19th century Poznań, Poland”, *Climate of the Past* 20 (2024), 139.

¹⁰⁸ Czesław Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne*, 16.

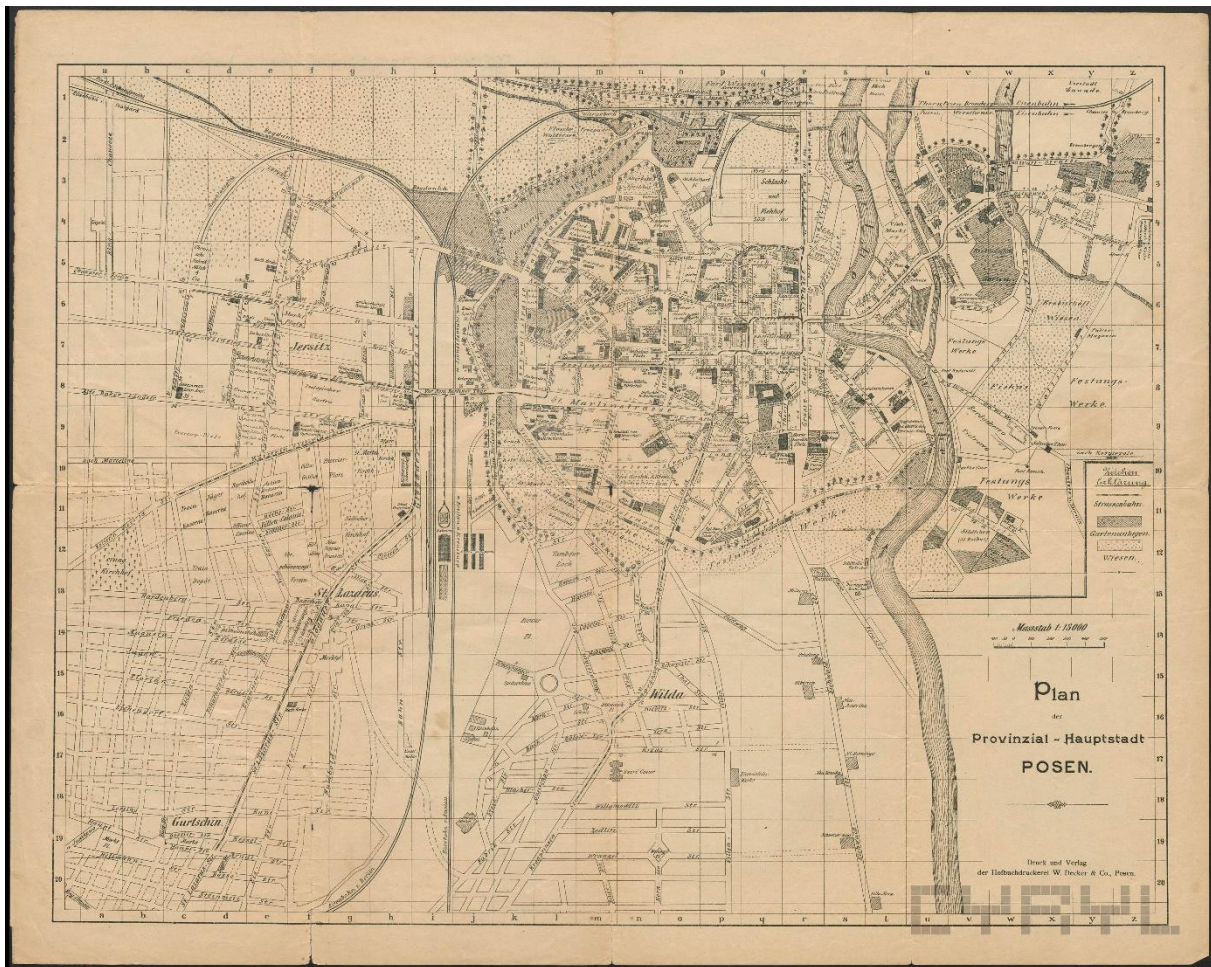
Wykres 3. Ludność Poznania w latach 1816–1900

Źródło: obliczenia własne na podstawie: Kędelski 1994; Galloway, Patrick R. „Galloway Prussia Database 1861 to 1914”. 2007. <https://www.patrickrgalloway.com>.

Usunięcie pierścienia obwarowań przełożyło się na poprawę warunków życia mieszkańców. Poznań otoczony twierdzą był nie tylko klaustrofobiczny, a wszystko poza murami „uważano za bardzo odległe”¹⁰⁹. Co ważniejsze, takie zagęszczenie ludności było niezdrowe. Jak wspominał Kazimierz Ulatowski: „zielen wewnątrz miasta prawie zupełnie znikła po zabudowie resztek ogrodów, obwałowania zaś forteczne wstrzymywały przewietrzanie ulic, przeto warunki higieny były opłakane, a procent śmiertelności przerażający”¹¹⁰. Nasycenie przestrzeni w obrębie twierdzy ilustruje wykres 3. Wcześniejszy szybki przyrost ludności uległ zahamowaniu około 1885 roku, kiedy liczba mieszkańców ustabilizowała się na poziomie około 70 tysięcy.

¹⁰⁹ Kazimierz Ulatowski, „Gdy Poznań był małym miastem...”, w *Poznańskie wspominki: starzy poznaniacy opowiadają*, red. Jarosław Maciejewski (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960), 17

¹¹⁰ Tamże, 29.

Rycina 3. Plan Poznania z 1902 roku

Źródło: Plan der Provinzial-Hauptstadt Posen: plan Poznania głównego miasta prowincji, (Poznań: W. Decker, 1902), Biblioteka Raczyńskich, sygn. CYRYL_12_2_1_2453_0001.

Przemiany cywilizacyjne i etniczne

Lech Trzeciakowski wyróżnił trzy okresy rozbudowy Poznania w XIX wieku. Pierwszy trwał do lat siedemdziesiątych i obejmował zabudowywanie terenów przyłączonych w trakcie rządów pruskich. Następnie część niskiego budownictwa została zastąpiona budynkami kilkunastopiętrowymi, a począwszy od początku XX wieku zagospodarowano obszar przyłączony do miasta w 1900 i 1907 roku¹¹¹.

Miasto w tym czasie zmieniało swój charakter na bardziej nowoczesny, co jaskrawie objawiało się w nowych budowlach. „Motyka cywilizacji”, jak metaforycznie ujmował to Motty, rozbijała stare gmachy i zastępowała je nowymi, które często miały zarazem demonstrować w przestrzeni publicznej pruską dominację w Poznaniu¹¹².

¹¹¹ Maria Trzeciakowska i Lech Trzeciakowski, *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu*, 28-29.

¹¹² Marceli Motty, *Listy Wojtusia z Zawad*, 50.

W ostatnim ćwierćwieczu XIX wieku Poznań pod wpływem pomyślnej koniunktury gospodarczej, w okresie tzw. grynderki, zappełnił się kilkupiętrowymi kamienicami, które zastępowały dawne niskie budynki. Zakres informacji w księgach adresowych z ostatnich lat stulecia pozwala prześledzić rozmieszczenie mieszkańców według kondygnacji. Czwarte piętro było najwyższym spośród uwzględnianych¹¹³.

Nowa zabudowa okazywała się niewystarczająca wobec gwałtownego przyrostu ludności na niewielkim obszarze otoczonym twierdzą. Skutkiem tego były nie tylko złe warunki sanitarne, ale też relatywnie wysoka cena mieszkań i czynszów. „Bajeczne sumy płacić musimy, nawet ja tutaj na końcu świata [tj. Zawadach – przyp. SA], za lada kryjówkę, którą szanowni gospodarze chrzczą pompatycznie nazwą pokoju lub alkierza” – opisywał krytycznie sytuację mieszkaniową w 1865 roku Marceli Motty, piszący pod pseudonimem „Wojtusia z Zawad”. Co warte odnotowania, w tym samym felietonie użył on zwrotu „lokatorski proletariat”¹¹⁴, zaś w innym kamieniczników nazywał „despotami domowymi”¹¹⁵, co wyraźnie ilustruje trudną sytuację na rynku nieruchomości. Zdaniem felietonisty najtrudniejszy moment nadchodził w dniu 29 września, w święto św. Michała Archanioła, kiedy kończyły się dotychczasowe umowy najmu, a lokatorzy musieli wynegocjować nowe. Problem mieszkaniowy był dosyć często podejmowany na łamach jego felietonów publikowanych w „Dzienniku Poznańskim”:

Dla ludności ubogiej, mnożącej się z każdym rokiem, a nawet dla pomniejszych rzemieślników nie ma zgoła pomieszczenia. Małe domki i chaty po przedmieściach nikną, a kamienice powstające odpychają od siebie wszystko co biedniejsze. Każdego niemal pierwszego możesz widzieć tu i ówdzie na ulicach leżące graty i rupiecie i przy nich kilka skrzeczących dzieciaków; ojciec i matka biegają całymi dniami szukając kawałka dachu, pod którym by już nie mieszkać, lecz przynajmniej spać mogli. Gdybyś widział tutaj koło mnie, na Chwaliszewie, na Śródcie, na Rybakach i w innych stronach miasta te mokre i cuchnące sklepy, te duszące poddasza, dziurawe budy i zapadające się kubły, za które po dwa, trzy, cztery i więcej talarów miesięcznie ubóstwo płacić musi i w których częstokroć leży na sobie po kilka rodzin w strasznej mieszaninie płci, wieku i stanu zdrowia – przyznałbyś niewątpliwie, iż chrześcijańskie i oświecone społeczeństwo powinno by zwrócić na to uwagę swoją.¹¹⁶

¹¹³ Por. *Adressbuch der Stadt Posen sowie der Vororte Jersitz, St. Lazarus und Wilda* (Posen: Hofbuchdruckerei W. Decker & Co., 1899).

¹¹⁴ Marceli Motty, *Listy Wojtusia z Zawad*, 51.

¹¹⁵ Tamże, 509.

¹¹⁶ Tamże, 397.

Popyt na mieszkania wzrastał, ponieważ ludność Poznania rosła w szybkim tempie. Przyrost liczby mieszkańców stolicy Wielkopolski był stymulowany przez napływ Niemców i budowę twierdzy, która zwiększyła zapotrzebowanie na pracowników. Ważną rolę odgrywały także migracje ze wsi, która ulegała przeobrażeniom pod wpływem wysokiego przyrostu naturalnego oraz zmiany stosunków własnościowych w następstwie reform agrarnych¹¹⁷.

Dowodem przenikania nowoczesności jest m.in. całkiem spora liczba abonentów telefonicznych w 1899 roku, wynosząca aż 537 użytkowników¹¹⁸. Daje to liczbę 133 mieszkańców na jeden telefon, co jest wysokim współczynnikiem na tle Warszawy w 1900 roku, w której przypadało 373 mieszkańców na jeden telefon¹¹⁹.

Przemianom cywilizacyjnym towarzyszyły również inne zmiany. Tak opisywał je Marcelli Motty na koniec 1865 roku:

Przypomniały mi się czasy moich dziecięcych lat, tak bardzo inne, jakże inaczej wówczas świat wyglądał! Nie było wprawdzie gazu, telegrafów, kolei żelaznych i trotoarów; nie było szyb zwierciadlanych po sklepach i składach; kramów ledwoś kilka w całym mieście dopatrzył na Rynku i nie było owego materialnego postępu i rozwijającego się z dniem każdym zbytku, jak teraz; – ale natomiast ilu ludzi na ulicy spotkałeś, tyle niemal twarzy swoich, znajomych, przyjaznych; naokoło tylko język ojczysty słychać było; żyło się u siebie, między swymi. Obecnie, gdy wyjdę na ulicę, nie spotkam już nigdzie owego typu polskiego Poznania, uśmiechającej się fizjonomii starego Kolanowskiego z konfederatką na głowie, prowadzącego długą laskę przed sobą, ani tylu innych, tylu innych, których wyprowadzaliśmy za bramę; zdaje mi się, że jestem w podróży, że przybyłem do zagranicznego miasta; wszędzie twarze obce, nieznane lub niechętne, wszędzie mowa obca i obca rzeczywistość. Ci, co idą na spoczynek wieczny, nie pozostawiają snąć nikogo po sobie, aby zajął ich miejsce, już się tak bodaj nie wyprowadzają jedni drugich w coraz mniejszych kupkach, aż wreszcie, niezadługo może, ostatniego z nas sam ksiądz powiedzie, śpiewając niemieckie modlitwy.¹²⁰

¹¹⁷ Stanisław Borowski, Rozwarstwienie wsi wielkopolskiej w latach 1807–1914. Studium statystyczne nad społecznymi i ekonomicznymi następstwami włączenia wsi w orbitę rynku (Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962), 244; Czesław Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne*, 235; Oliver Grant, *Migration and Inequality*.

¹¹⁸ *Adressbuch der Stadt Posen*, 267-274.

¹¹⁹ Obliczenia własne na podstawie: Natalia Pisarek, „Początki warszawskiej telefonii 1882–1915”, *Przegląd Historyczny* 104, zesz. 2 (2013), 279; Maria Nietyksza, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971), 19.

¹²⁰ Marcelli Motty, *Listy Wojtusia z Zawad*, 226-227.

Istotnie, w XIX wieku Poznań przeszedł ewolucję od miasta zdominowanego przez Polaków, przez okres przewagi niemieckiej, aż po odzyskanie niewielkiej przewagi Polaków w krajobrazie etnicznym pod koniec epoki rozbiorowej. Według szacunków pruskiej administracji z 1833 roku znajomość języka niemieckiego w Poznaniu była wysoka. Statystyka obejmowała zarówno mieszkańców polskich, jak i niemieckich, przy czym wspólne życie ułatwiał fakt, że aż 50 % ewangelików oraz niemal wszyscy Żydzi mieli posługiwać się także językiem polskim¹²¹.

Pruska administracja dążyła jednak do nadania Poznaniowi bardziej germańskiego charakteru, wspierając osadnictwo niemieckie. Proces ten nasilił się po powstaniu listopadowym, zwłaszcza za rządów Eduarda Flottwella w Wielkim Księstwie Poznańskim. Początkowo stosunki między Polakami a Niemcami pozostawały względnie poprawne, lecz stopniowo ulegały pogorszeniu. Przełomowym momentem były wydarzenia Wiosny Ludów 1848 roku, kiedy zarysowały się wyraźne różnice w interesach dwóch głównych grup narodowych zamieszkujących Poznań, a Niemcy wystąpili głośno przeciwko planom przywrócenia dawnych swobód dla Polaków¹²². Do tamtej pory większą barierę stanowiły różnice religijne aniżeli narodowościowe, na co wskazywał Krzysztof Makowski. Na podstawie badań akt stanu cywilnego wykazał on, że w pierwszej połowie XIX wieku małżeństwa mieszane oraz wzajemne pełnienie ról świadków i rodziców chrzestnych przez Polaków i Niemców były dość powszechne, co świadczy o braku przepaści pomiędzy oboma narodami¹²³.

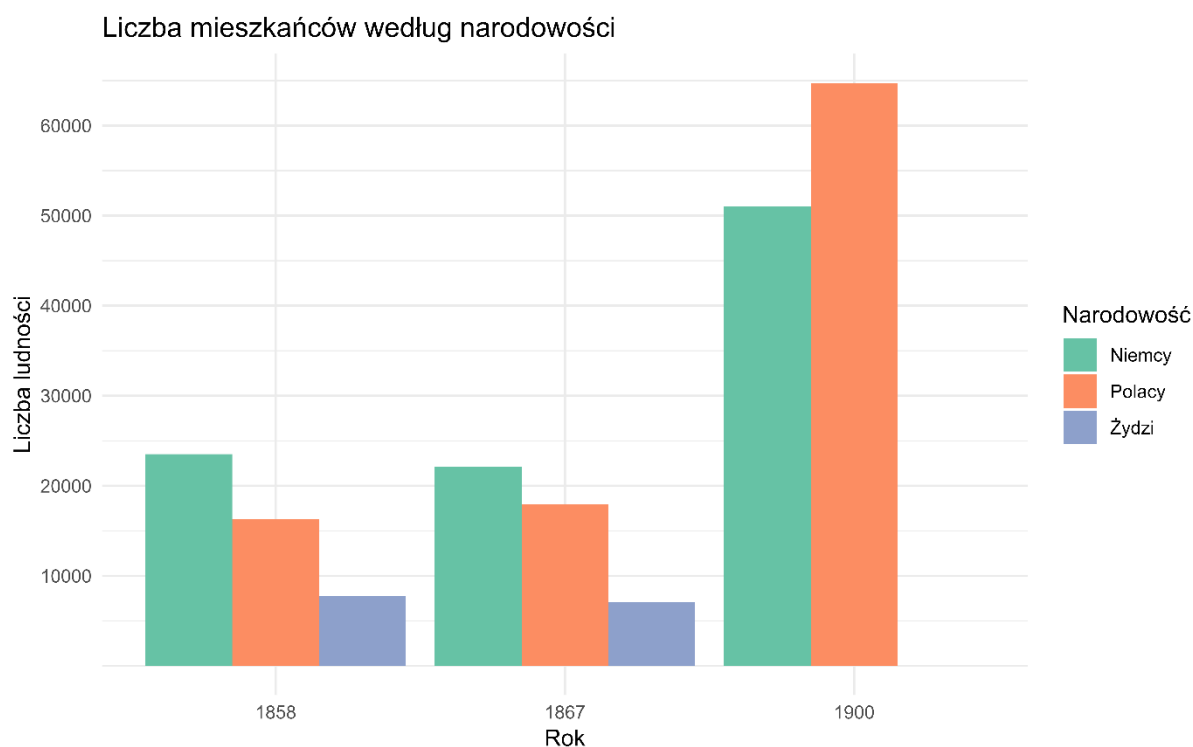
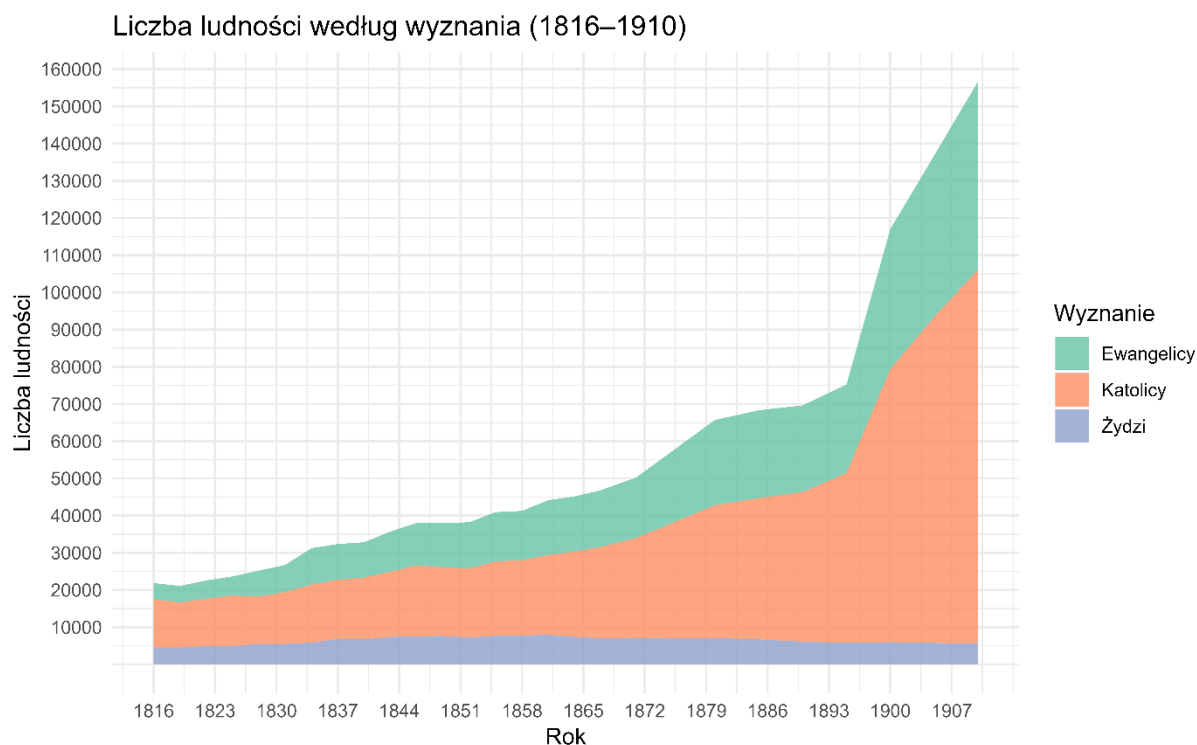
Szczególne starania podejmowano w celu zasymilowania Żydów do niemieckiej tożsamości narodowej. W efekcie część Żydów wyemigrowała, a część – zwłaszcza zamożne mieszczaństwo – wtopiła się w niemieckie społeczeństwo. Repolonizacja Poznania na przełomie XIX i XX wieku była napędzana poprawiającą się koniunkturą gospodarczą, sprzyjającą napływowi nowych mieszkańców. Naturalnym rezerwuarem ludności była wieś, zdominowana przez Polaków. Zarazem pozostawanie na wschodnich rubieżach państwa stawało się mało atrakcyjne dla Niemców, którzy coraz częściej decydowali się na przeprowadzkę na zachód Rzeszy¹²⁴.

¹²¹ Andrzej Wojtkowski, „Znajomość języka niemieckiego w Poznaniu r. 1833”, *Kronika Miasta Poznania*, nr 12 (1925), 266–267.

¹²² Maria Trzeciakowska i Lech Trzeciakowski, *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu*, 71-72.

¹²³ Krzysztof Makowski, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku* (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1992), 179-183.

¹²⁴ Maria Trzeciakowska i Lech Trzeciakowski, *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu*, 60-66.

Wykres 4. Struktura wyznaniowa i narodowościowa ludności Poznania
 Źródło: Kędelski 1994, Galloway 2007. Brak danych o liczebności Żydów w 1900 roku

W drugiej połowie XIX wieku rozłam etniczny był już bardzo wyraźny i dodatkowo potęgowany przez coraz bardziej zuchwałe zapędy germanizacyjne Prus, które przyjęły niemiecki nacjonalizm jako ideologię państwową. Głęboki podział utrzymał się do końca panowania pruskiego. Poznański lekarz Tadeusz Szulc wspominał Poznań swojego dzieciństwa

w ostatnich latach XIX wieku jako miasto niejedolite, „złożone z dwóch społeczeństw: polskiego i niemieckiego, odrębnych, żyjących osobnym życiem, nie stykających się prawie wcale ze sobą”. Utożsamiał przy tym poznańskich Żydów – najmniejszą z trzech głównych grup wyznaniowych – jednoznacznie z Niemcami, ponieważ niemal wszyscy z nich asymilowali się z niemieczyzną¹²⁵.

Nierówności dochodowe

Wysokie nierówności dochodowe ograniczają mobilność społeczną oraz wskazują w jaki sposób dystrybuowany jest dochód będący wynikiem wzrostu gospodarczego¹²⁶. W świetle analizy międzypokoleniowej mobilności społecznej, która jest zasadniczą częścią rozprawy, uzasadnia to przyjrzenie się poziomowi nierówności ekonomicznych w XIX-wiecznym Poznaniu.

Trudno znaleźć w literaturze przedmiotu kompleksowe, systematyczne studia nad nierównościami ekonomicznymi w XIX-wiecznym Poznaniu. Dotychczasowa literatura podejmowała się tego tematu jako przyczynku w szerszej narracji¹²⁷. Badano strukturę wpływów z podatków¹²⁸, zaś Czesław Łuczak omawiał aspekt podatków jako elementu gospodarki komunalnej i finansów miasta¹²⁹.

Wymiar podatku dochodowego w Poznaniu był ogłaszany w corocznych sprawozdaniach magistratu, drukowanych na podstawie ordynacji miejskiej z 1853 roku¹³⁰. W Prusach obowiązywał od 1852 roku tzw. klasyfikowany podatek dochodowy (*klassifizierte Einkommensteuer*), który uzupełniał stosowany już wcześniej podatek klasowy (*Klassensteuer*). Podlegały mu dochody z nieruchomości, działalności gospodarczej,

¹²⁵ Tadeusz Szulc, *W Poznaniu i wkoło niego: wspomnienia poznańskiego lekarza* (Poznań: Wydawnictwo Miejskie, 1995), 11.

¹²⁶ Miles Corak, „Income Inequality, Equality of Opportunity, and Intergenerational Mobility”, *Journal of Economic Perspectives* 27, nr 3 (2013): 79–102; Marcin Wroński, „Income Distribution in Warsaw in the 1830s”, *European Review of Economic History* (2023): 1–25.

¹²⁷ Moritz Jaffé, *Die Stadt Posen unter preussischer Herrschaft: ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Ostens* (Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1909); Witold Szulc i Jan Majewski, „Procesy industrializacji Poznania. Kredyt. Ubezpieczenia. Organizacje gospodarcze”, w *Dzieje Poznania 1793–1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, t. 2 (Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994), 137–181.

¹²⁸ Władysław Kultys, „Słów kilka o zagadnieniu finansowo-skarbowem miast w Polsce ze specjalnem uwzględnieniem kwestji podatkowej miasta Poznania”, *Kronika Miasta Poznania* (1927): 377–388; Edward Strasburger, *Gospodarka naszych wielkich miast: Warszawa, Łódź, Kraków, Lwów, Poznań: na podstawie budżetu na rok 1911: w porównaniu z latami poprzednimi* (Kraków: G. Gebethner, 1913).

¹²⁹ Czesław Łuczak, „Ustrój władz miejskich i finanse miasta”, w *Dzieje Poznania 1793–1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, t. 2 (Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994), 128–136; tenże, *Życie gospodarczo-społeczne*.

¹³⁰ Czesław Łuczak, „Ustrój władz miejskich”, 129.

wynagrodzeń i kapitału, ale z uwagi na wysoki próg podatkowy tylko niewielka część ludności była nim objęta. Gorzej zarabiający podlegali pod *Klassensteuer*, tym niemniej w 1853 roku zwolnionych od podatków było aż 46,7% mieszkańców Królestwa Prus. Podstawę opodatkowania ustalały gminne komisje szacunkowe na bazie majątku i zewnętrznych oznak zamożności. Częściowa reforma z 1873 roku wprowadziła umiarkowaną progresję, ale pozostawiła metodę zewnętrznego szacowania dochodu. Dopiero reforma pruskiego ministra finansów Johannes von Miquela z 1891 roku nadała podatkowi nowoczesny kształt. Progresywny podatek dochodowy stał się obowiązkowy dla dochodów od 900 marek rocznie, a podatnicy zarabiający więcej niż 3000 marek musieli składać zeznania podatkowe, które mogły zostać skontrolowane przez urząd skarbowy¹³¹.

Jednocześnie budżety miast w Prusach opierały się w dużej mierze na lokalnych dodatkach do podatków państwowych (tzw. *Gemeinde-Zuschläge*), zwłaszcza do podatku dochodowego¹³². Zgodnie z ustaleniami Moritza Jaffego w Poznaniu gminny podatek dochodowy istniał już od 1844, jako całkowicie samodzielna danina z własnymi regulaminami i taryfami. Sytuacja zmieniła się w 1875 roku, kiedy przekształcono go w dodatkową opłatę do państwowych podatków bezpośrednich: klasowego i dochodowego¹³³. Od sprawozdania za rok obrachunkowy 1895/96 magistrat przestał zamieszczać szczegółowe tabele gminnego podatku dochodowego (*Gemeinde-Einkommensteuer*), a po reformach Miquela to państwowy podatek dochodowy został podstawą do naliczania gminnego dodatku.

¹³¹ Charlotte Bartels, „Top Incomes in Germany, 1871–2014”, *Journal of Economic History* 79, nr 3 (2019): *Supplementary materials*; Oliver Grant, „Does Industrialisation Push Up Inequality? New Evidence on the Kuznets Curve from Nineteenth-Century Prussian Tax Statistics”, *Oxford Economic and Social History Working Papers* 48 (Department of Economics, University of Oxford, 2002).

¹³² Władysław Kultys, „Słów kilka”, 383; Edward Strasburger, *Gospodarka naszych wielkich miast*, 404-405.

¹³³ Moritz Jaffé, *Die Stadt Posen*, 232-234.

Anzahl der Genossen.	Stufe.	Jährlicher Steuerbetrag				Ergebnis			
		Satz		Summe		bei den Einkommensgrenzen		ein Durchschnitts- einkommen	ein Gesamteinkommen
		ℳ	℔	ℳ	℔	ℳ	ℳ	ℳ	
4968	1	3	—	14904	—	420 bis 660	540	2,682,720	
3505	2	6	—	21030	—	660 — 900	780	2,733,900	
710	3	9	90	7029	—	900 — 1050	975	692,250	
674	4	13	20	8893	80	1050 — 1200	1125	758,250	
289	5	19	80	5722	20	1200 — 1350	1275	368,175	
194	6	26	40	13044	60	1350 — 1500	1425	703,950	
168	7	33	—	5544	—	1500 — 1650	1575	264,600	
370	8	39	60	14652	—	1650 — 1800	1725	638,250	
268	9	46	20	12381	60	1800 — 2100	1950	522,600	
300	10	52	80	15840	—	2100 — 2400	2250	675,000	
131	11	66	—	8646	—	2400 — 2700	2550	334,050	
276	12	79	20	21859	20	2700 — 3000	2850	786,600	
308	13	99	—	30492	—	3000 — 3600	3300	1,016,400	
137	14	118	80	16275	60	3600 — 4200	3900	534,900	
83	15	138	60	11503	80	4200 — 4800	4500	373,500	
93	16	158	40	14731	20	4800 — 5400	5100	174,900	
46	17	178	20	8197	20	5400 — 6000	5700	262,200	
74	18	198	—	14652	—	6000 — 7200	6600	488,400	
46	19	237	60	10929	60	7200 — 8400	7800	358,800	
43	20	277	20	11219	60	8400 — 9600	9000	387,000	
15	21	316	80	4752	—	9600 — 10800	10200	153,000	
21	22	356	40	7484	40	10800 — 12000	11400	239,400	
22	23	396	—	8712	—	12000 — 14400	13200	290,400	
17	24	475	20	8078	40	14400 — 16800	15600	265,200	
15	25	554	40	8316	—	16800 — 19200	18000	270,000	
9	26	633	60	5702	40	19200 — 21600	20400	183,600	
8	27	712	80	5702	40	21600 — 25200	23400	187,200	
4	28	831	60	3326	40	25200 — 28800	27000	108,000	
3	29	950	40	2851	20	28800 — 32400	30600	91,800	
3	30	1069	20	3207	60	32400 — 36000	34200	102,600	
2	31	1188	—	2376	—	36000 — 42000	39000	78,000	
—	32	1386	—	—	—	42000 — 48000	45000	—	
1	33	1584	—	1584	—	48000 — 54000	51000	51,000	
—	34	1782	—	—	—	54000 — 60000	57000	—	
2	35	1980	—	3960	—	60000 — 72000	66000	132,000	
—	36	2376	—	—	—	72000 — 84000	78000	—	
—	37	2772	—	—	—	84000 — 96000	90000	—	
—	38	3168	—	—	—	96000 — 108000	102000	—	
—	39	3564	—	—	—	108000 — 120000	114000	—	
1	40	3960	—	3960	—	120000 — 144000	132000	132,000	
—	41	4752	—	—	—	144000 — 168000	156000	—	
2	42	5544	—	11088	—	168000 — 480000	186000	372,000	
1	II. 48	15840	—	15840	—	480000 — 540000	510000	510,000	
13100	Summe 1877/78			365188	20	Summe pro 1877/78		18,221,745	
12010	1876 waren			345466	50	1876 Summe		16,948,515	
1000	demnach 1877/78 mehr			19721	70	demnach 1877/78 mehr		1,273,230	

Rycina 4. Tabela wymiaru podatku gminnego za rok podatkowy 1877/78

Źródło: Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen 1878, 10.

Analiza nierówności dochodowych w XIX-wiecznym Poznaniu opiera się na sondażowym pomiarze na podstawie tabel podatkowych z 1867, 1880/81 i 1891/92. Wymiary podatków były publikowane w sprawozdaniach z serii *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten in der Stadt Posen*¹³⁴.

Wymiar gminnego podatku w Poznaniu był ustalany przez komisje szacunkowe, które zbierały informacje od mieszkańców wydzielonych obszarów miasta. Magistrat w sprawozdaniu za rok

¹³⁴ Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen, *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten in der Stadt Posen pro 1867/8* (Posen: Louis Merzbach, 1868); Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen, *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten in der Stadt Posen für das Jahr 1880* (Posen: Hofbuchdruckerei W. Decker & Co., 1880); Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen, *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten in der Stadt Posen für das Verwaltungsjahr vom 1. April 1891 bis 31. März 1892* (Posen: Hofbuchdruckerei W. Decker & Co., 1892).

1876/1877 zwracał uwagę na liczne problemy, z którymi musieli mierzyć się poborcy. Poznaniacy nierzadko stawiali im opór i odmawiali rozmowy, co musiało kończyć się interwencją Królewskiej Dyrekcji Policji¹³⁵.

Zebrane w ten sposób formularze były następnie publikowane w sprawozdaniu, w zbiorczej tabeli, która gromadziła m.in. liczbę płatników oraz ich średni dochód i wymiar podatku w poszczególnych klasach. Pruskie tabele podatkowe obejmowały wyłącznie podatników, dlatego aby skorygować wybiórczość źródła, niezbędne było przyjęcie kilku dodatkowych założeń. Konieczne było oszacowanie liczby nieopodatkowanej ludności i jej dochodu. Pruscy inspektorzy podatkowi raportowali dochód poszczególnych klas płatników w przedziałach i jako przeciętny dochód przyjmowali jego wartość środkową. Analogicznie, dochód ludności nieopodatkowanej został przyjęty jako mediana pomiędzy 0 a dolną granicą pierwszego progu podatkowego.

Dla roku podatkowego 1880/81 oraz 1891/92 podane są liczby samotnych i rodzinnych gospodarstw domowych dysponujących dochodem. Pozwala to na bezpośrednie oszacowanie liczby ludności opodatkowanej i nieopodatkowanej.

Dla 1867 roku nie ma takich danych, zatem ludność nieopodatkowana została oszacowana poprzez odjęcie liczby podatników od hipotetycznych gospodarstw domowych (osób samotnych i rodzin, których liczba została ustalona na podstawie liczby zamężnych kobiet) oraz nierozporządzających dochodem nieletnich (zdefiniowanych jako osoby młodsze niż 15 lat). Do ustalenia stanu i struktury wieku populacji został wykorzystany spis ludności z roku 1867. Jest to podejście zbliżone do zastosowanego przez Marcina Wrońskiego w badaniach nad nierównościami majątkowymi w II Rzeczypospolitej¹³⁶.

Można się zastanawiać, czy przeprowadzona w ten sposób imputacja średnich zarobków dla ludności nieopodatkowanej poprawnie odzwierciedla poziom dochodów. Znane są pewne informacje o wynagrodzeniach gorzej sytuowanych grup ludności w Poznaniu. Czesław Łuczak podaje, że w 1866 roku dwutygodniowy zarobek niewykwalifikowanego robotnika w Poznaniu wynosił 2 talary¹³⁷. W skali rocznej daje to około 52 talary, co pokrywa się z przyjętym powyżej

¹³⁵ Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen, *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten in der Stadt Posen pro 1876/77* (Posen: Merzbach'sche Buchdruckerei, 1878), 6-7.

¹³⁶ Marcin Wroński, „Wealth inequality in interwar Poland”, *Economic History of Developing Regions* 38, nr 1 (2023): 1–40.

¹³⁷ Czesław Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne*, 255.

przeciętnym dochodem ludności nieopodatkowanej w wysokości 50 talarów (dolna granica pierwszego progu podatkowego w 1867 roku wynosiła 100 talarów)¹³⁸.

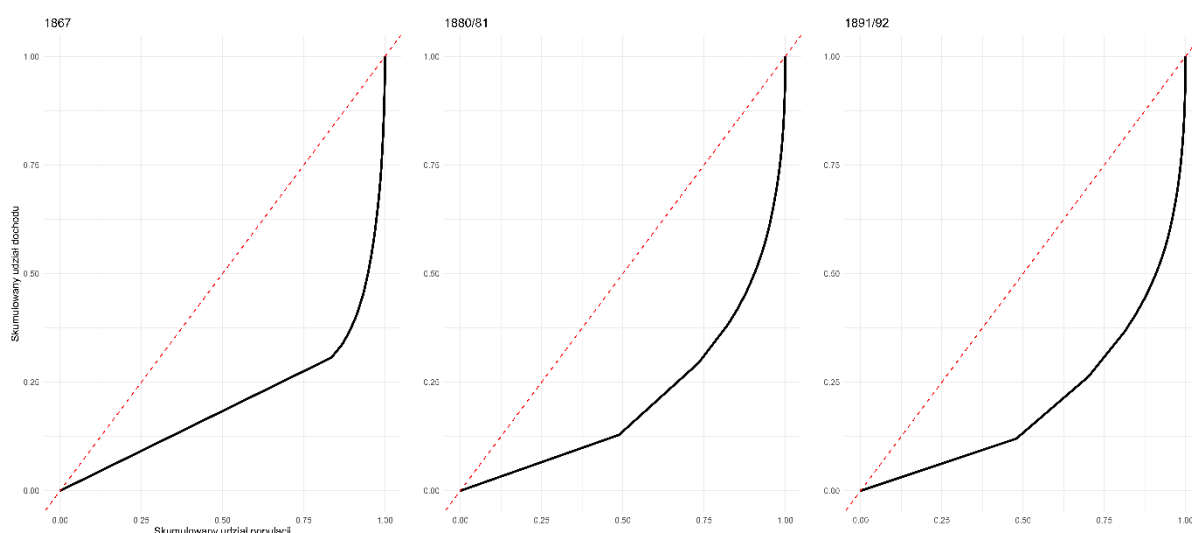
Można zatem uznać, że metoda szacowania rocznego dochodu osób nieopodatkowanych jako mediany pomiędzy 0 a dolną granicą pierwszego progu podatkowego stanowi poprawne podejście.

Analiza nierówności dochodowych (mierzonych współczynnikiem koncentracji Giniego, rozkładem Pareto oraz krzywą Lorenza) przedstawiona została w tabeli 4. i na wykresie 5. Współczynnik Giniego jest miarą nierówności (koncentracji rozkładu), która przyjmuje wartość od 0 (idealna równość – każdy ma taką samą część globalnego dochodu) do 1 (maksymalna nierówność – jedna osoba ma cały dochód). Krzywa Lorenza przedstawia skumulowany udział dochodu w populacji względem skumulowanego udziału ludności. Rozkład Pareto opisuje zaś, jaki odsetek całkowitego dochodu przypada na wybrany percentyl populacji (np. górne 10 %, 5 % czy 1 % najbogatszych).

Tabela 4. Współczynnik Giniego i rozkład dochodów Pareto

Rok podatkowy	Współczynnik Giniego	Udział górnych 10%	Udział górnych 5%	Udział górnego 1%	Udział dolnych 50%
1867	0,59	63,76%	49,95%	24,75%	30,67%
1880/81	0,58	52,72%	39,96%	22,05%	29,49%
1891/92	0,59	53,40%	41,70%	21,84%	26,32%

Źródło: obliczenia własne na podstawie Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen 1868; 1880; 1892.

Wykres 5. Krzywe Lorenza

Źródło: jak w tabeli 4.

¹³⁸ Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen, *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten in der Stadt Posen pro 1867/8* (Posen: Louis Merzbach, 1868), 29.

Z analizy wyłania się obraz XIX-wiecznego Poznania jako miasta o wysokich nierównościach dochodowych (0,58–0,59). Współczynnik Giniego utrzymywał się na niemal takim samym poziomie przez cały badany okres. Nierówności ekonomiczne w krajach niemieckich były wysokie już w nowożytności, a wczesnoindustrialny okres pierwszej połowy XIX wieku charakteryzował się ich stopniowym wzrostem¹³⁹. Ten trend utrzymał się i osiągnął swój szczyt w pierwszych dekadach po zjednoczeniu Niemiec (1871–1900), w co wpisuje się również przypadek Poznania¹⁴⁰.

Współczynnik Giniego oraz udział najbogatszych w globalnym dochodzie był wyższy w Poznaniu niż przeciętnie dla Królestwa Prus, co było typowe dla miast cechujących się silniejszą nierównością niż obszary wiejskie¹⁴¹. W porównaniu z największymi miastami Rzeszy stolica Wielkopolski była jednak bardziej egalitarna: najzamożniejszy 1% mieszkańców Poznania akumulował mniej dochodu niż w Bremie i Hamburgu, gdzie ta grupa kontrolowała 25–35% całkowitych dochodów¹⁴². Ponadto w Poznaniu udział najbogatszego procenta zmniejszał się w czasie, co świadczy o nieco malejącej rozpiętości dochodów.

Wysoka wartość współczynnika Giniego jest najprawdopodobniej konsekwencją rozwoju gospodarczego Poznania oraz związanego z nim napływu ludności wiejskiej. Migracje do miast były jedną z przyczyn narastających nierówności w Niemczech w ostatnich dekadach XIX wieku i na początku XX wieku, co wpisuje się w model rozwoju Williama Arthura Lewisa, według którego nadwyżka siły roboczej na wsi prowadzi do stagnacji płac i wzrostu nierówności w obszarach miejskich¹⁴³.

Wyniki są tylko częściowo zgodne z tezą o nierównościach ekonomicznych rosnących wraz z postępem industrializacji, spopularyzowaną przez pionierskie badanie Simona Kuzneta¹⁴⁴. Oliver Grant zwracał jednak uwagę, że chociaż schemat ten jest widoczny w XIX-wiecznych

¹³⁹ Guido Alfani, Victor Gierok i Frank Schaff, „Economic Inequality in Preindustrial Germany, ca. 1300–1850”, *The Journal of Economic History* 82, nr 1 (2022): 87–125.

¹⁴⁰ Thilo N. H. Albers i Charlotte Bartels, „Inequality and its drivers in Germany, 1840–1914”, w *An Economic History of the First German Unification: State Formation and Economic Development in a European Perspective*, red. Ulrich Pfister i Nikolaus Wolf (London i New York: Routledge, 2023): 236–254; Charlotte Bartels, „Top Incomes in Germany”.

¹⁴¹ Richard Tilly, „The Distribution of Personal Income in Prussia, 1852 to 1875: An Exploratory Study”, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte / Economic History Yearbook* 51, nr 1 (2010): 175–194.

¹⁴² Thilo N. H. Albers i Charlotte Bartels, „Inequality and its drivers”; Charlotte Bartels, „Top Incomes in Germany”.

¹⁴³ W. Arthur Lewis, „Economic Development with Unlimited Supplies of Labour”, *Manchester School* 22, nr 2 (1954): 139–191; Oliver Grant, „Does Industrialisation”, 323–326; Thilo N. H. Albers i Charlotte Bartels, „Inequality and its drivers”.

¹⁴⁴ Simon Kuznets, „Economic Growth and Income Inequality”, *American Economic Review* 45, nr 2 (1955): 1–28.

Niemczech, to nie jest on nieuchronny, a raczej wynika z szeregu czynników strukturalnych (oprócz przeszacowanych przez Kuzneta migracji jest to m.in. rosnąca koncentracja ziemi na wsi, powiększające się nierówności w miastach oraz niekorzystna koniunktura w rolnictwie)¹⁴⁵.

Dokładne zgłębienie wpływu urbanizacji i industrializacji na skalę nierówności ekonomicznych w Poznaniu wymagałoby dalszych badań. Dzięki pomyślnej koniunkturze gospodarczej płace dzienne robotników przemysłowych wzrosły z 1,6 marki dla mężczyzn i 1 marki dla kobiet w 1892 roku do odpowiednio 2 i 1,4 marki w 1902 roku¹⁴⁶. Proces ten mógł zostać wzmocniony przez przyłączenie zurbanizowanych przedmieść do miasta. Można postawić hipotezę, że korzystna sytuacja gospodarcza na przełomie XIX i XX wieku mogła wpłynąć na zmniejszenie nierówności, ale ostateczne ukształtowanie wielkomiejskiego Poznania na początku XX wieku oraz dalszy napływ migrantów przyczyniły się do pogłębienia rozwarstwienia dochodowego.

Ze względu na silne rozwarstwienie ekonomiczne pomiędzy Niemcami i Polakami warto spojrzeć na narodowościowe zróżnicowanie w dochodzie. Dane, które umożliwiają dokonanie częściowej analizy, udostępnił Witold Szulc w swoim tekście zawartym w monumentalnych *Dziejach Poznania*¹⁴⁷. Na ich podstawie można obliczyć udział poszczególnych narodowości w sumie dochodów najlepiej zarabiających przedsiębiorstw przemysłowych i rzemieślniczych w roku 1861.

Tabela 5. Udział grup etnicznych w dochodzie rzemieślników zarabiających ≥ 1000 talarów w 1861 roku

Narodowość	Dochód w talarach	Udział w %
Niemcy	99683	66,6
Polacy	23653	15,8
Żydzi	26300	17,6

Źródło: Szulc 1994: 151

Dane potwierdzają, że różnice społeczne i ekonomiczne współwystępowały z podziałem etnicznym. Mieszkańcy Poznania polskiej narodowości byli przeciętnie ubożsi oraz mieli utrudnioną drogę do zdominowanej przez Niemców administracji publicznej¹⁴⁸. Współcześni bardzo dobrze uświadamiali sobie te dysproporcje. Zwracał na to uwagę Marcell Motty w swoich felietonach w latach 1865–1867, kiedy pisał o tym, że ubóstwo w Poznaniu łączy się

¹⁴⁵ Oliver Grant, „Does Industrialisation?”; tenże, *Migration and Inequality*.

¹⁴⁶ Sascha Becker, Francesco Cinnirella, Erik Hornung i Ludger Wößmann, „iPEHD – The Ifo Prussian Economic History Database”, *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 47, nr 2 (2014): 57–66.

¹⁴⁷ Witold Szulc i Jan Majewski, „Procesy industrializacji Poznania”, 151.

¹⁴⁸ Maria Trzeciakowska i Lech Trzeciakowski, *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu*, 69.

ze „względnymi narodowymi” oraz, że „Poznań dla nas to tylko trzecia część Poznania, bo dwie trzecie zajmuje świat urzędniczo-niemiecki, tak nam obcy i nieznan jak puszcze środkowej Australii”¹⁴⁹.

W 1867 roku najlepiej zarabiający mieszkańcy akumulowali najwyższy odsetek całkowitego dochodu. Sugeruje to, że w przed- i wczesno industrialnym Poznaniu – a zatem do około 1870 roku, kiedy pokolenia analizowane pod kątem długoterminowych skutków niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia osiągały dojrzałość – mimo wyraźnych nierówności i silnej koncentracji bogactwa w rękach elity, większość społeczeństwa była relatywnie egalitarna. Taki wzorzec dystrybucji dochodów był charakterystyczny dla miast na etapie wczesnego rozwoju przemysłowego. Podobny rozkład dochodów można zaobserwować w Warszawie w 1833 roku¹⁵⁰.

Struktura społeczna

Rozbudowana literatura przedmiotu wskazuje, że miasta preindustrialne były stosunkowo zróżnicowane społecznie. Przedstawiciele różnych warstw nierzadko mogli żyć w bliskiej odległości względem siebie. Wyraźna segregacja klasowa miała być widoczna dopiero od końca XIX wieku, wraz z nasileniem procesów urbanizacyjnych i ekspansji terytorialnej miast która prowadziła m.in. do wyodrębnienia się dzielnic nędzy i rozwoju elitarniej zabudowy willowej na przedmieściach¹⁵¹.

Niektóre studia poświadczają jednak istnienie wyraźnych barier klasowych w europejskich miastach znacznie wcześniej: w pierwszej połowie XIX wieku oraz w wieku XVIII. Przykładem takiej sytuacji jest Kopenhaga, która chociaż znacznie większa od Poznania, była również otoczona pierścieniem twierdzy¹⁵². Nasuwa się zatem pytanie: jak to wyglądało w Poznaniu?

¹⁴⁹ Marcelli Motty, *Listy Wojtusia z Zawad*, 49.

¹⁵⁰ Marcin Wroński, „Income Distribution in Warsaw”.

¹⁵¹ Jakob Molinder i Martin Söderhäll, „Did Industrialisation Lead to Segregation in Cities of the Nineteenth Century? The Case of Uppsala 1880–1900”, *Scandinavian Economic History Review* 68, nr 1 (2020): 23–44; Radosław Poniak, „Rodzina miejska”, w *Rodzina i jej gospodarstwo na ziemiach polskich w geografii europejskich struktur rodzinnych do połowy XX wieku*, red. Piotr Guzowski i Cezary Kuklo (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2019), 326–328.

¹⁵² Mads Linnet Perner, „Segregated Behind the Walls: Residential Patterns in Pre-Industrial Copenhagen”, *Social History* 44, nr 4 (2019): 412–439.

Istnieje co najmniej kilka źródeł, które mogą zostać wykorzystane do zbadania struktury społecznej XIX-wiecznego Poznania. Najważniejsze z nich to: kartoteka ewidencji ludności¹⁵³, akta stanu cywilnego i księgi adresowe. Każde z nich ma swoje wady i zalety.

Zaletą i jednocześnie wadą kart ewidencji ludności jest ogrom danych, które zawiera. Znajdują się w niej rejestry około 1,25 miliona mieszkańców Poznania w latach 1870–1931, sporządzane dla gospodarstw domowych. Ciągła rejestracja osób utrudnia jednakże wyróżnienie punktów czasowych, które mogłyby służyć porównaniom zmian w strukturze społecznej.

Akta stanu cywilnego, zwłaszcza małżeństwa, są bardzo interesującym źródłem z perspektywy badań nad rozwarstwieniem społecznym i były już wcześniej wykorzystywane do ustalenia struktury społecznej w XIX-wiecznym Poznaniu¹⁵⁴. Mają jednak pewne wady. Uwzględniają tylko jednostki, które zawarły związek małżeński. Tymczasem rozpowszechnionym zjawiskiem w miastach było pozostawanie w stanie wolnym do osiągnięcia wieku dojrzałego, zwane celibatem definitywnym¹⁵⁵. Ponadto większość małżonków była rejestrowana dopiero na początku drogi zawodowej.

Księgi adresowe były wykorzystywane w badaniach nad przestrzennym zróżnicowaniem społecznym i zawodowym dawnego Poznania, ale najczęściej w odniesieniu do wybranych obszarów miasta¹⁵⁶. Spotykały się jednak z pewną dozą sceptycyzmu. Krzysztof Makowski konfrontował zakres ich danych w porównaniu z aktami małżeństw i w rezultacie zrezygnował z ich analizy¹⁵⁷. Księgi adresowe – pomimo niedoskonałości trapiących każde źródło historyczne – przedstawiają jednak dużą wartość w badaniu miejskiej socjotopografii. Zarówno księgi adresowe i akta małżeństw nie uwzględniają niektórych grup ludności. Księgi adresowe notowały najbardziej wpływowych społecznie i ekonomicznie mieszkańców miasta, takich jak urzędnicy, zamożni mieszczaństwo, przedsiębiorcy, ale również rzemieślników i drobnych sklepikarzy. Niedorejestrowane były za to najuboższe gospodarstwa domowe oraz kobiety. Ogromną zaletą jest jednak to, że uwzględniają Żydów, dla których nie zachowały się prowadzone przez gminę wyznaniową akta urodzeń, małżeństw i zgonów.

¹⁵³ Przechowywana w Archiwum Państwowym w Poznaniu w zespole archiwalnym Akt Miasta Poznania i dostępna online pod adresem: <https://e-kartoteka.net/pl/>

¹⁵⁴ Krzysztof Makowski, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku* (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1992), 48-57.

¹⁵⁵ Radosław Poniak, „Rodzina miejska”, 341.

¹⁵⁶ Zob. Przemysław Matusik, „Mieszkańcy placu Królewskiego/Nowomiejskiego w latach 1913 i 1923”, *Kronika Miasta Poznania* 2 (2023): 163–182; Magdalena Warkoczewska, „Właściciele i mieszkańcy kamienic rynkowych w czasie wielkich przemian na przełomie XIX i XX wieku”, *Kronika Miasta Poznania*, nr 2 (2003): 340–371.

¹⁵⁷ Krzysztof Makowski, *Rodzina poznańska*, 64.

Popularne w XIX-wiecznych miastach księgi adresowe zawierały kilka najbardziej istotnych informacji na temat jednostek: imię i nazwisko, miejsce zamieszkania oraz zawód. Te ważne dane z punktu widzenia autorów publikacji, w rzeczywistości definiowały wówczas pozycję społeczną człowieka. Księgi adresowe powstawały z inicjatywy prywatnych wydawców (a w niektórych ośrodkach, jak w Monachium czy w Poznaniu w 1844 roku, pod egidą lokalnej policji). To czyni je zarazem swego rodzaju wyznacznikiem rozwoju gospodarczego, przestrzennego i demograficznego oraz integracji rynkowej miast. Ich zaletą jest również to, że pozwalają wyznaczyć porównawcze punkty czasowe i są dobrym substytutem w sytuacjach, kiedy nie zachowały się arkusze spisów ludności. Co więcej, księgi adresowe ukazywały się znacznie częściej niż kosztowne, państwowe spisy, co dodatkowo zwiększa ich wartość badawczą¹⁵⁸.

Praca Albersa i Kappnera dowodzi przydatności i wiarygodności ksiąg adresowych do rekonstrukcji krajobrazu społecznego na przykładzie Berlina w 1880 roku. Ich badania nie wskazują na to, aby pominięcie najniższych warstw wpływało znacząco na wyniki. Okazują się one zbieżne w porównaniu do analizy statusu społeczno-ekonomicznego na podstawie średnich dochodów. Na gruncie polskim udana próba wykorzystania ksiąg adresowych do prześledzenia przemian w strukturze zawodowej w Toruniu na przełomie XIX i XX wieku została przeprowadzona przed kilku laty przez Agnieszkę Zielińską¹⁵⁹.

Tym samym można przyjąć, że obecność lub brak określonych zawodów i przedsiębiorstw w poszczególnych rejonach miasta stanowi wartościową miarę przy badaniu potencjalnych barier społecznych w XIX-wiecznym Poznaniu.

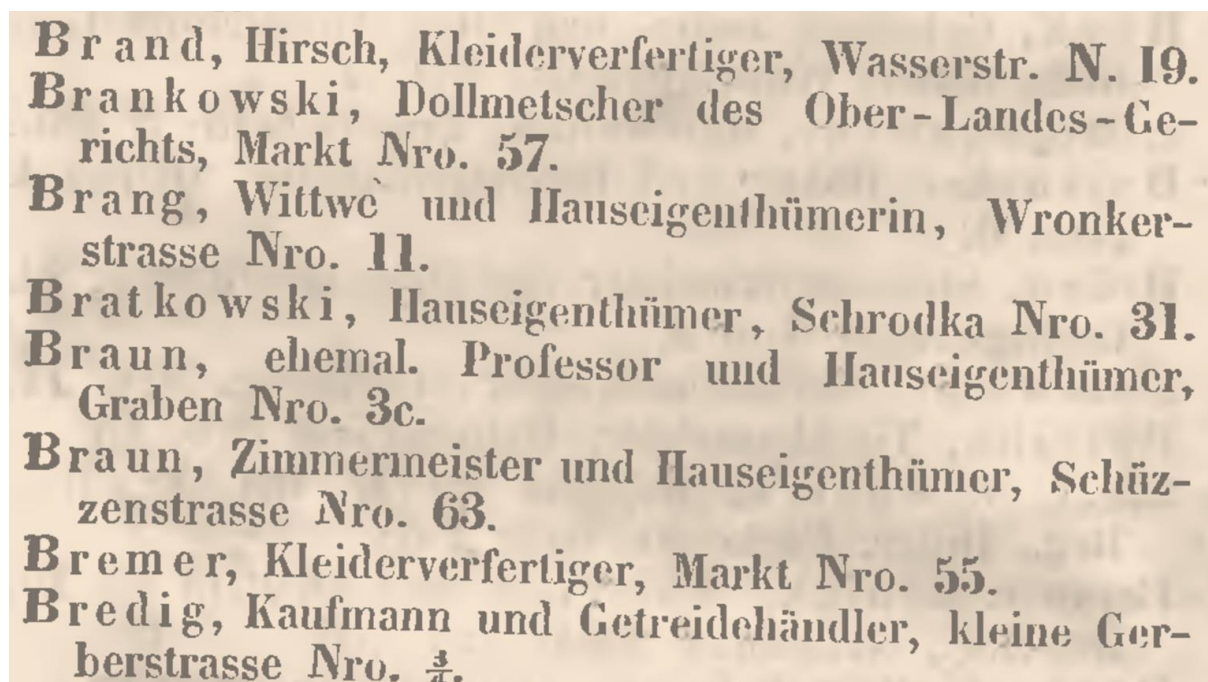
W analizie wykorzystana została wydana w 1844 roku publikacja *Wohnungs-Anzeiger für die Provinzial-Haupt-Stadt Posen*¹⁶⁰. Księga adresowa została opracowana przez inspektora policji Valentiniego. Podobnie jak to miało miejsce w berlińskich księgach adresowych, i tutaj zachodzi problem zapisu zawodów od bardzo szczegółowego (*Sekretair und Bureauvorsteher beim Königlichen Land- und Stadtgericht und Hauseigentümer*) do zdawkowego (*Redacteur, Partikulier, Rentier*). Warto odnotować, że już w 1844 roku sporadycznie pojawiały się wpisy

¹⁵⁸ Thilo N. H. Albers i Kalle Kappner, „Perks and pitfalls of city directories as a micro-geographic data source”, *Explorations in Economic History* 87 (2023): 101476; Ekkehard Wiest, *Gesellschaft und Wirtschaft in München 1830–1920: Die sozioökonomische Entwicklung der Stadt dargestellt anhand historischer Adreßbücher* (Pfaffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft, 1991).

¹⁵⁹ Agnieszka Zielińska, „Przemiany w strukturze zawodowej w Toruniu w latach 1884–1908 w świetle ksiąg adresowych: rekonesans badawczy”, *Zapiski Historyczne* 85, nr 3 (2020): 35–69.

¹⁶⁰ Valentini, *Wohnungs-Anzeiger für die Provinzial-Haupt-Stadt Posen: für das Jahr 1844; mit einem Stadtplane* (Posen: Busse, 1844).

o mieszkańcach przedmieść, na przykład Jeżyc¹⁶¹ lub Łazarza. W wydaniach po 1870 roku było to już powszechne zjawisko. Wpisy z książki adresowej zostały wydobyte za pomocą narzędzia OCR (*optical character recognition*) w modelu językowym Chat GPT i sprawdzone manualnie. W ten sposób zgromadzono informacje na temat 2407 mieszkańców Poznania, wszystkich uwzględnionych w księdze adresowej z 1844 roku.

Rycina 5. Fragment poznańskiej książki adresowej z 1844

Źródło: Valentini, *Wohnungs-Anzeiger*.

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/110332/edition/121276/content>

1	ID	Nazwisko	Imię / Tytuł	Zawód / Funkcja	Adres	Numer domu	caściel_d	rewir
329	328	Dornstein		Capitan in der 5. Arti	Neugartenstr.	285	0	3
330	329	Dossow		Regierungs-Förstsecr	Wilhelmsplatz	2	0	4
331	330	Douchy		Gutsbesitzer und Hai	Markt	68	1	1
332	331	Dovog	Julius	Justiz-Commissarius	Bergstrasse	8	1	4
333	332	Dr Bronikowski		Hülslehrer beim Mar	Gerberstrasse	49	0	3
334	333	Dr. Baarth		Director der Louisen	Wasserstrasse	30	0	1
335	334	Dr. Bittner		Professor des geistlic	Seminarstr.	23	0	5
336	335	Dr. Brettner		Regierungs- und Schi	Friedrichstr.	32	0	4
337	336	Dr. Bustaw	W.	Domherr, Schul- und	Dom	3	0	5
338	337	Dr. Cegielski	Hipolit	Hilfslehrer beim Mar	Wasserstrasse	2	0	1

Rycina 6. Fragment bazy danych, która powstała na podstawie książki adresowej z 1844 roku

Warto pochylić się jeszcze nad bardzo interesującym obrazem Juliusa Knorra “Poznański rynek w 1838 roku”, który jest alegorycznym zbiorowym portretem mieszkańców miasta. Pośród 120 postaci artysta sportretował członków prawie wszystkich ówczesnych warstw poznańskiego społeczeństwa. Na płótnie odnaleźć można zamożne mieszczaństwo, niższe stany miejskie, Żydów, żołnierzy, urzędników, a nawet ziemian oraz chłopów z podmiejskich wsi. Co ciekawe,

¹⁶¹ Tamże, 97.

ludzie przedstawieni na obrazie są zgromadzeni w dwa skupiska, które czytelnie sugerują dystans pomiędzy znajdującymi się z lewej strony przedstawicielami pruskiej władzy, a pozostałymi mieszkańcami. Również i oni są między sobą podzieleni pomiędzy kilka różnych grup, które podkreślają różnice klasowe¹⁶².

Rycina 7. Obraz Juliusa Knorra „Poznański rynek w 1838 roku”

Źródło: Julius Knorr, *Rynek poznański w 1838 roku*, fot. R.S. Ulatowski, Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków, 1838 (sygn. CYRYL_18_16_0_2_0001, Biblioteka Raczyńskich).

Spójrzmy teraz na to jak kształtowało się rozwarstwienie społeczne na podstawie danych zgromadzonych w księdze adresowej z 1844 roku. Zawody odnotowane w źródle zostały opracowane z użyciem klasyfikacji HISCO, SOCPO oraz HISCAM. Wybór SOCPO zamiast częściej stosowanej HISCLASS jest podyktowany charakterem struktury społecznej Poznania w połowie XIX wieku. Wiele wpisów nie zawierało jasno określonych profesji, a nazwy

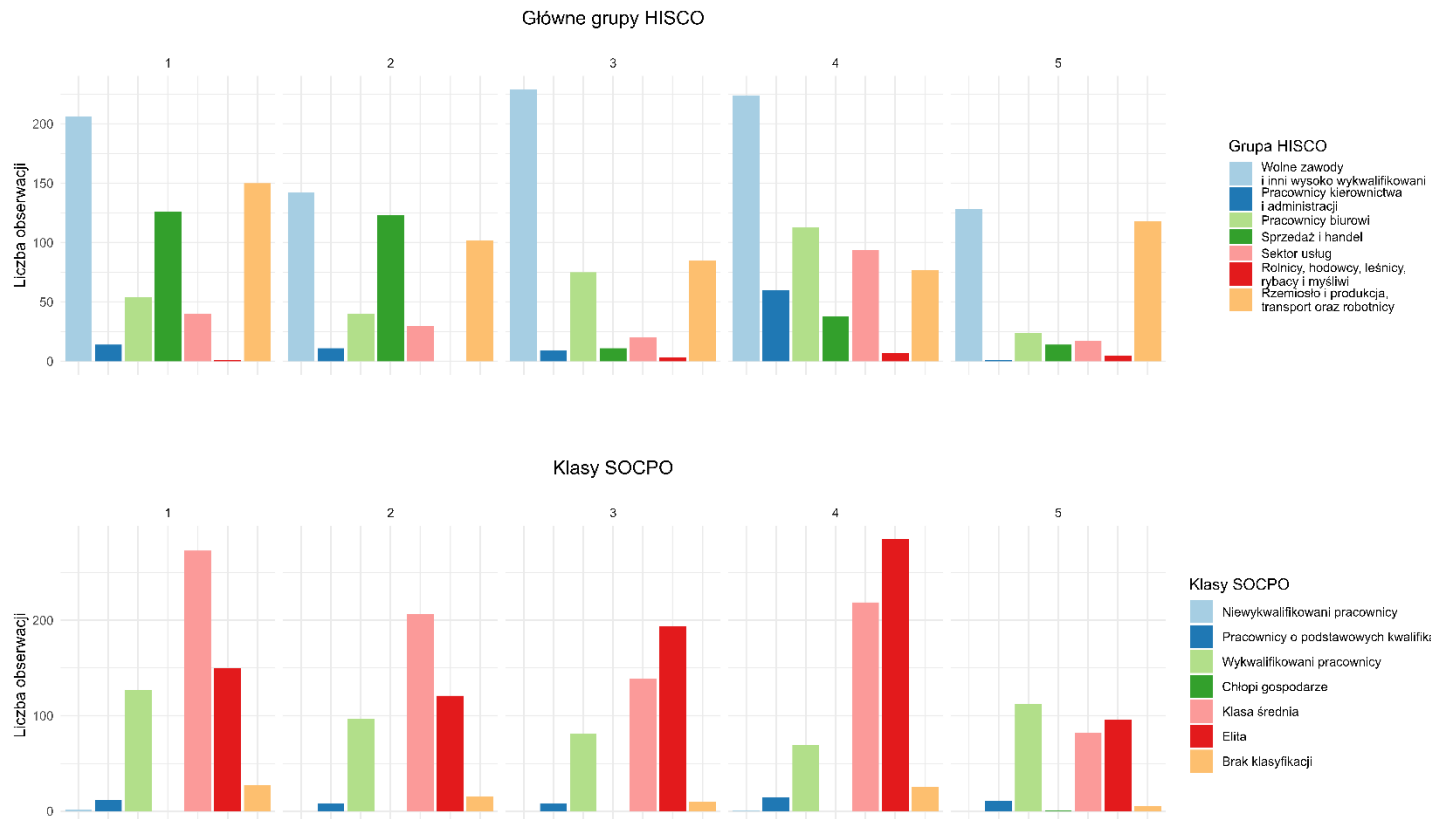
¹⁶² Przemysław Matusik, „Tajemnice obrazu Juliusza Knorra *Poznański rynek w 1838 roku*. Wokół ikonografii miejskiej XIX wieku”, *Almanach Historyczny* 25 (2023): 165–191.

sugerujące utrzymywanie się z kapitału lub oznaczające status społeczny (*Rentier, Partikulier, Hauseigentümer, Gutsbesitzer*). Spowodowałyby to pominięcie zbyt wielu rekordów w przypadku wykorzystania klasyfikacji HISCLASS.

Wyniki przedstawione na wykresie 6. zostały pogrupowane według zawodów i warstw społecznych w pięciu poznańskich rewirach policyjnych (zob. rycina 2. i 8.). Odpowiadają one z grubsza czterem głównym obszarom ówczesnego Poznania: rewir pierwszy i drugi to granice Starego Miasta/przedzobiorowego Poznania, rewir trzeci to dawne przedmieście świętego Marcina wraz z Rybakami i Piaskami, rewir czwarty to wilhelmińskie Nowe Miasto, a rewir piąty to dzielnice po prawej stronie Warty.

Rycina 8. Plan miasta Poznania z około 1850 roku z zaznaczonymi pięcioma rewirami
 Źródło: Plan Miasta Poznania (ok. 1850), Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. M-II-267, skan udostępniony w Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej, dostęp za MAPSTER (16.11.2025: <https://igrek.amzp.pl/details.php?id=11820751>). Rewir I zaznaczony kolorem niebieskim, rewir II pomarańczowym, rewir III czerwonym, rewir IV brązowym, zaś rewir V kolorem zielonym.

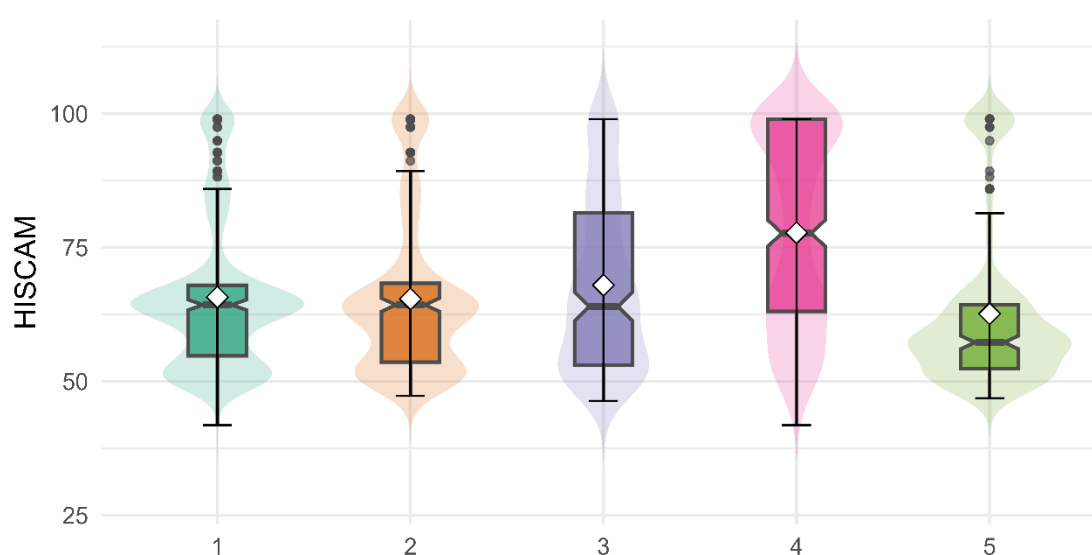
Wykres 6. Rozwarstwienie społeczne w Poznaniu w świetle księgi adresowej z 1844 roku

Źródło: obliczenia własne na podstawie Valentini 1844. Cyfry od 1 do 5 odnoszą się do wspomnianych wcześniej rewirów miasta.

Zgodnie z przewidywaniami widoczne jest niedorejestrowanie niższych warstw społeczeństwa. Pomimo tego można zaobserwować wyraźny podział pomiędzy trzy różniące się od siebie obszary Poznania.

Stare Miasto rysuje się jako najbardziej zróżnicowane. Silnie obecna jest tam reprezentacja rzemieślników, ale również klasy średniej. Nowe Miasto, razem ze świętym Marcinem, jest skupiskiem lokalnych elit. Prawobrzeżne dzielnice to miejsce zamieszkania uboższej ludności, zdominowane przez rzemieślników.

Rozkład miary HISCAM w poszczególnych rewirach jest przedstawiony za pomocą wykresu skrzypcowego z nałożonym wewnątrz niego wykresem pudełkowym. Dolny i górny próg skrzynki oznacza pierwszy i trzeci kwartył obserwacji. Znajdująca się w środku linia to mediana, a romb to średnia arytmetyczna. Wąsy wychodzące z pudełka zaznaczają większość obserwacji, z wyjątkiem oznaczonych kropkami wartości odstających. Tło (o kształcie przypominającym skrzypce) przedstawia gęstość rozkładu.

Wykres 7. Miara HISCAM w pięciu rewirach policyjnych w 1844 roku

Źródło: obliczenia własne na podstawie Valentini 1844. Cyfry od 1 do 5 odnoszą się do rewirów miasta.

Na podstawie wykresu 7. widać zdecydowane różnice między mieszkańcami poszczególnych rewirów. Ponownie, bardzo podobne do siebie są rewiry pierwszy i drugi. Trzeci oraz czwarty, również wyróżniają się względem pozostałych, chociaż zdecydowanie dominuje rewir czwarty,

obejmujący dzielnicę wilhelmińską. Prawobrzeżny Poznań charakteryzują najniższe wskaźniki HISCAM.

Nowe Miasto było zasiedlone głównie przez Niemców, „wyższych urzędników, rentierów i pojedynczych kupców”¹⁶³ i, jak widać, jego mieszkańcy zajmowali przeciętnie najwyższą pozycję w strukturze społecznej Poznania w połowie XIX wieku. W kontraście stały pozostałe części miasta. Jak pisał Andrzej Wędzki: „w tym okresie powoli występowało także zjawisko degradacji rynku i dawnych głównych ulic Starego Miasta. Pod względem rozmachu architektonicznego i wyposażenia technicznego nowo powstająca dzielnica różniła się zdecydowanie od dzielnic proletariackich, do których w tym czasie należały przede wszystkim Chwaliszewo i Śródka, a powoli zamieniały się w nie także niektóre części Starego Miasta”¹⁶⁴.

Zdziwienie budzić może drobne skupienie obserwacji w rewirze piątym wokół wyższych wartości, widoczne na wykresie 7. Jest to spowodowane obecnością na Ostrowie Tumskim duchowieństwa, cieszącego się wysoką pozycją społeczną.

Rezultat przestrzennego zróżnicowania ludności Poznania na podstawie księgi adresowej z 1844 roku jest w zasadzie zgodny z wynikami uzyskanymi przez Krzysztofa Makowskiego¹⁶⁵. W świetle akt małżeństw najwyżej postawieni członkowie społeczeństwa zamieszkiwali tereny wokół placu Wilhelmowskiego, z kolei Stary Rynek był zapełniony handlarzami i rzemieślnikami. Ci drudzy razem z robotnikami dniówkowymi oraz innymi uboższymi mieszkańcami dominowali po prawej stronie Warty. Jak podsumowywał Makowski:

*Analiza źródeł pozwoliła zatem ustalić, iż najbardziej ekskluzywnymi dzielnicami Poznania były w omawianym okresie Stare Miasto, gdzie mieszkała zdecydowanie najmniejsza liczba pracowników najemnych, i to głównie czeladników i służby, oraz przylegająca doń bezpośrednio część Nowego Miasta między ulicami Wilhelmowską, Berlińską, Fryderykowską i Wałową. Na wskroś plebejski charakter miały natomiast prawobrzeżne dzielnice grodu Przemysława, a ponadto okolice św. Marcina oraz św. Roch, skąd pochodzili niemal wyłącznie czeladnicy i robotnicy.*¹⁶⁶

Zakres informacji w księgach adresowych pozwala także określić liczbę właścicieli nieruchomości oraz najemców. Własność nieruchomości bardziej oddaje typ zabudowy niż

¹⁶³ Przemysław Matusik, „Ku „poznańskiemu City””, 327.

¹⁶⁴ Andrzej Wędzki, „Rozwój przestrzenny miasta po 1815 roku”, w *Dzieje Poznania 1793–1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, t. 2 (Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994), 127.

¹⁶⁵ Krzysztof Makowski, *Rodzina poznańska*, 66-68.

¹⁶⁶ Tamże, 66.

stosunki społeczne. Stąd przewaga właścicieli w rewirze piątym, zdominowanym przez luźną zabudowę, wypełnioną niskimi jednorodzinnymi domami. Bardziej zwarte budownictwo wiązało się z większym odsetkiem najemców. Podobny układ stwierdzono w Warszawie w 1834 roku. Przewaga właścicieli występowała na prawobrzeżnej Pradze i przedmieściach po lewej stronie Wisły¹⁶⁷.

Wykres 8. Liczba właścicieli nieruchomości w pięciu rewirach policyjnych w 1844 roku
 Źródło: obliczenia własne na podstawie Valentini 1844. Cyfry od 1 do 5 oznaczają rewiry miasta.

Podsumowanie

Poznań w trakcie XIX wieku przeszedł przez okres dynamicznego rozwoju. Przestrzeń społeczna Poznania w świetle książki adresowej wydanej w 1844 roku jawi się jako pełna kontrastów. W znacznym stopniu potwierdzają się dotychczasowe obserwacje w literaturze przedmiotu, wyrażone dobitnie przez Czesława Łuczaka: „tak po r. 1840 wystąpiło w zabudowie Poznania typowe dla kapitalizmu zjawisko wykształcania się podziału miasta na

¹⁶⁷ Marcin Wroński, „Income Distribution in Warsaw”.

dzielnice o przewadze ludności bogatszej i dzielnice biedoty”¹⁶⁸. Zróżnicowanie społeczne zależało zatem również od tego, mieszkańców jakiej części Poznania dotyczyły badania.

Z kolei w strukturze społecznej miasta można było zaobserwować wyraźne nierówności, które koncentrowały się jednak przede wszystkim na dychotomii pomiędzy elitą, a całą resztą społeczeństwa.

Wydaje się zatem, że w XIX-wiecznym Poznaniu istniały realne szanse na awans społeczny. Mobilność społeczna – choć zapewne usłana wyboistą drogą – była tam możliwa.

¹⁶⁸ Czesław Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne*, 21.

Rozdział II. Przemiany demograficzne w Poznaniu w latach 1765–1937 w kontekście teorii transformacji demograficznej

Jak wykazano w poprzednim rozdziale, populacja Poznania w omawianym okresie uległa powiększeniu i diametralnym przeobrażeniom. Wynikały one nie tylko z przyrostu ludności, ale również z wkroczenia w proces transformacji demograficznej. Ze względu na złożoność zagadnienia transformacji demograficznej, w tym rozdziale szczególna uwaga poświęcona została obniżeniu umieralności. Jest to aspekt kluczowy z punktu widzenia takich zagadnień jak standard życia i długoterminowe skutki niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia, podejmowanych w dalszych częściach rozprawy doktorskiej¹⁶⁹.

Teoria przejścia demograficznego: przegląd literatury

Teoria przejścia demograficznego wykształciła się w wyniku długotrwałych obserwacji zmian w ruchu naturalnym, obserwowanych od początku XX wieku. Spadek umieralności, a następnie rodności, stanowił zjawisko, które początkowo wzbudzało zainteresowanie, by z czasem stać się przedmiotem konsternacji demografów.

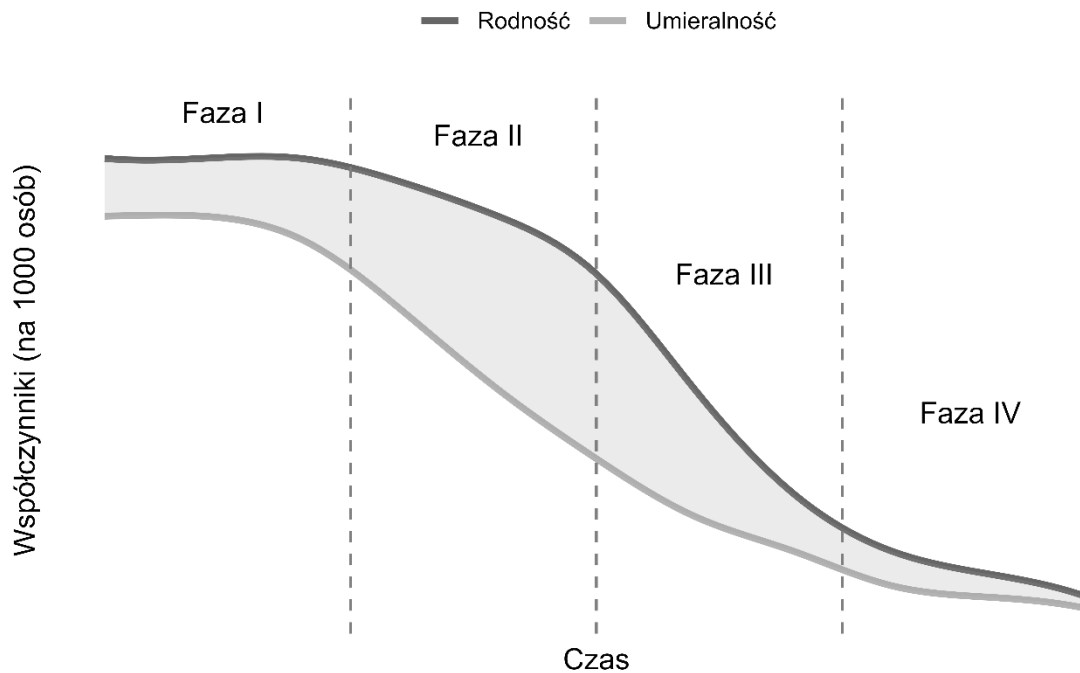
Za twórców klasycznej teorii przejścia demograficznego uważa się amerykańskich badaczy: Franka Notesteina, Kingsleya Davisa i Dudleya Kirka, którzy w publikacjach wydanych pod koniec II wojny światowej podzielili państwa na te charakteryzujące się wysokim przyrostem naturalnym, wchodzące w stopniowy spadek przyrostu naturalnego oraz znajdujące się u progu przejścia, z wciąż wysokimi wskaźnikami umieralności i rodności. Jednocześnie to właśnie wtedy ukonstytuował się termin „transformacja demograficzna”¹⁷⁰.

Pełnym rozwinięciem i najbardziej rozpowszechnioną wersją teorii transformacji demograficznej jest tzw. model czterofazowy. Opisuje on zmiany ludnościowe, uogólniając je do czterech następujących po sobie etapów: zaczynając od populacji o wysokim poziomie umieralności i rodności (faza I) do końcowego i obserwowanego we współczesnych krajach

¹⁶⁹ Czytelnik zainteresowany bardziej całościowym spojrzeniem na przemiany demograficzne Poznania w okresie przejścia demograficznego może zajrzeć do: Mieczysław Kędelski, „Stosunki ludnościowe w latach 1815–1918,” w *Dzieje Poznania 1793–1918*, t. 2, cz. 1, 1793–1918, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski (Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994), 221–270; Stefan Abt, „Ludność. Struktura demograficzna miasta,” w *Dzieje Poznania w latach 1793–1945*, t. 2, cz. 2, 1918–1945, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski (Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998), 943–978.

¹⁷⁰ Bartosz Ogórek, *Niezatarte piętno*, 63-78.

rozwiniętych stanu z niskim współczynnikiem zgonów i równie niską, choć ulegającą fluktuacjom, rozrodnością (faza IV). Zmiana odbywa się najpierw poprzez redukcję umieralności, przy jednoczesnym utrzymaniu rodności na wysokim poziomie (faza II), a następnie również spadek urodzeń (faza III). Okres drugiej i trzeciej fazy charakteryzuje się znacznym przyrostem naturalnym¹⁷¹.

Rysunek 2. Czterofazowy model przejścia demograficznego (opracowanie własne)

Początkowo za przyczynę przejścia demograficznego uznawano ogólnie pojmowane procesy modernizacyjne¹⁷². W ich rezultacie poprawie miał ulec standard życia, zwłaszcza w zakresie jakości i ilości pożywienia. Jednocześnie wzrastała wiedza o medycynie i higienie, co prowadziło do zmniejszenia umieralności i wzrostu długości życia.

Całościowe i nowatorskie – jak na ówczesne czasy – wyjaśnienie spadku umieralności zaproponował angielski lekarz Thomas McKeown. Dowodził on, że za pierwotne zmniejszenie umieralności odpowiadała zmiana w dostępie do żywności (i w mniejszym stopniu poprawa higieny wskutek reform sanitarnych), a nie ograniczenie śmiertelności na choroby zakaźne,

¹⁷¹ Jerzy Z. Holzer, *Demografia* (Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003), 19-23.

¹⁷² Modernizacja, lub będąca jej synonimem nowoczesność, jest pojemnym terminem. Tomasz Kizwalter definiuje nowoczesność jako „połączenie ideowego wpływu Oświecenia i gospodarczego oddziaływania kapitalizmu”: Tomasz Kizwalter, *Polska nowoczesność: Genealogia* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020), 10. Taka definicja zawiera w sobie szereg czynników uważanych za źródła transformacji demograficznej, takie jak poprawa standardu życia i rozwój medycyny.

wynikające ze stosowania środków medycznych lub spadku zjadliwości drobnoustrojów. Lepsze zaopatrzenie w żywność miało odegrać kluczową rolę w zwiększeniu przeżywalności osób dotkniętych chorobami zakaźnymi. Dobrze odżywione organizmy skuteczniej zwalczały infekcje dzięki efektywnie działającemu systemowi immunologicznemu, a poprawa stanu zdrowia obniżała ryzyko zachorowania¹⁷³.

Teza McKeowna wzbudziła wiele kontrowersji, ale też wzniciła intelektualny ferment. Zapoczątkowane nią dyskusje przyczyniły się do lepszego zrozumienia przyczyn spadku umieralności w XVIII i XIX wieku. Obecnie przyjmuje się, że były one zróżnicowane i oddziaływały z różną siłą w toku transformacji demograficznej. Można do nich zaliczyć upowszechnienie szczepień, poprawę diety i wzmocnienie opieki nad dziećmi, rozwój medycyny oraz inwestycje w zdrowie publiczne, takie jak nowoczesne wodociągi i kanalizacja lub poprawiające się warunki mieszkaniowe¹⁷⁴. Przykład Szwecji poddaje w wątpliwość tezę, że poprawa odżywiania była przyczyną początkowego spadku umieralności, z powodu braku w tym kraju gradientu społecznego w umieralności niemowląt i dzieci aż do drugiej połowy XIX wieku, a dla dorosłych nawet do drugiej połowy XX wieku. Rodziny z wyżej sytuowanych warstw społecznych bez wątpienia mogły pozwolić sobie na bardziej różnorodną dietę pod względem jakościowym i ilościowym, co tymczasem przez długi czas nie przekładało się na większe szanse na ich przeżycie¹⁷⁵.

Mniej zastrzeżeń budzi periodyzacja spadku umieralności. Badacze są zgodni, że początek tego zjawiska datuje się na pierwsze dekady XIX wieku (z pewnym symptomami już w XVIII wieku). Początkowymi beneficjentami spadku umieralności były niemowlęta i dzieci, a dopiero z czasem dorośli. Poprawa standardu życia wśród najmłodszych obniżała ryzyko zgonu w dzieciństwie, a następnie – dzięki temu, że niekorzystne warunki we wczesnym okresie życia pogarszają kondycję zdrowotną w dorosłości – przekładała się na wydłużone trwanie życia w pozostałych grupach wiekowych¹⁷⁶.

Warto podkreślić także, że za transformacyjnym obniżeniem umieralności podążało tzw. przejście epidemiologiczne. Oznacza ono przemianę wzorca zachorowalności (tj. liczby przypadków poszczególnych chorób) i zdrowia na poziomie populacyjnym, co w konsekwencji

¹⁷³ Thomas McKeown, R. G. Brown i R. G. Record, „An Interpretation of the Modern Rise of Population in Europe”, *Population Studies* 26, nr 3 (1972): 345–382.

¹⁷⁴ Tommy Bengtsson, „Mortality: The Great Historical Decline”, w *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Elsevier, 2015): 868–873.

¹⁷⁵ Zob. Tommy Bengtsson i Luciana Quaranta, „The Escape from Hunger: The Impact of Food Prices on Well-Being in Sweden, 1813–1967”, *Explorations in Economic History* 96 (2025): 101652.

¹⁷⁶ Tommy Bengtsson, „Mortality”.

wpływa na strukturę przyczyn zgonów¹⁷⁷. Podobnie jak w przejściu demograficznym, także w przejściu epidemiologicznym obserwuje się zmianę od modelu tradycyjnego do współczesnego. Objawia się ona spadkiem liczby zgonów z powodu chorób zakaźnych i o przebiegu epidemicznym na rzecz chorób cywilizacyjnych i degeneracyjnych¹⁷⁸.

Analiza trendów demograficznych zachodzących na świecie w ciągu ostatnich 150 lat pokazuje, że spadek umieralności zawsze występował jako pierwszy i pociągał za sobą obniżenie poziomu rozrodczości. Przystosowanie liczby potomstwa do mniejszego ryzyka zgonu wśród najmłodszych nie było jednak jedyną przyczyną transformacji płodności. Modernizacja społeczeństwa pociągnęła za sobą zjawisko spadku rodności. Towarzyszyły temu m.in. przyrost ludności mieszkającej w miastach, upowszechnienie i wydłużenie czasu trwania edukacji, sekularyzacja, efektywniejsze metody antykoncepcji czy zmiany na rynku pracy, takie jak rozdzielenie gospodarstwa domowego od warsztatu pracy i większa aktywność zawodowa kobiet. Istotą zmiany jaka dokonała się w transformacji płodności było to, że decyzja o liczbie i posiadaniu potomstwa stała się indywidualną decyzją¹⁷⁹.

W oparciu o przytoczone wyniki badań można zauważyć, że teoria przejścia demograficznego w zasadzie trafnie opisuje przemiany demograficzne zachodzące w ostatnich dwustu latach. Choć bywała krytykowana za swoją ogólnikowość, to być może właśnie to czyni z niej wartościową koncepcję, która może stanowić:

użyteczny model opisu i interpretacji przeszłej rzeczywistości demograficznej chronologizujący przemiany natężenia podstawowych zdarzeń ruchu naturalnego ludności w cztery fazy: przedtransformacyjną o wysokich, oscylujących wartościach umieralności i płodności; fazę obniżania umieralności rozpoczynającą się w momencie istotnego spadku stopy zgonów i trwającą do chwili istotnego spadku współczynnika urodzeń; fazę obniżania płodności, która trwa do momentu osiągnięcia niskiej równowagi urodzeń i zgonów i następującą po niej fazę potransformacyjną, o niskim poziomie umieralności i fluktuacjach płodności.¹⁸⁰

Szczegółowe badania na temat przejścia demograficznego i związanych z nim zmian w ruchu naturalnym są na tyle obszerne, że w ramach niniejszych rozważań przytoczone zostaną jedynie

¹⁷⁷ Abdel R. Omran, „The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change”, *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 49, nr 4 (1971): 509–538.

¹⁷⁸ Tamże.

¹⁷⁹ David S. Reher, „The Demographic Transition Revisited as a Global Process”, *Population, Space and Place* 10, nr 1 (2004): 19–41; Jacques Vallin, „Europe’s Demographic Transition, 1740–1940”, w *Demography: Analysis and Synthesis*, red. Graziella Caselli, Jacques Vallin i Guillaume Wunsch, t. 3 (Amsterdam–Tokyo: Elsevier, 2006), 41–67.

¹⁸⁰ Bartosz Ogórek, *Niezatarte piętno*, 65–66. Monografia Bartosza Ogórka oferuje zwięzłe i dobre opracowanie historii intelektualnej przejścia demograficznego w języku polskim oraz prezentuje szczegółowe badania nad tym zagadnieniem na przykładzie Krakowa przełomu XIX i XX wieku.

niektóre dokonania polskich naukowców, które jednocześnie pozwolą na pełniejsze zrozumienie i umiejscowienie przemian zachodzących w Poznaniu¹⁸¹.

Problem sekularnego trendu zmian demograficznych znajdował się w orbicie zainteresowania polskich demografów historycznych już w początkach rozwoju tej dyscypliny w latach 60. XX wieku. Początkowo badania prowadzono na podstawie łatwo dostępnych niemieckich publikacji statystycznych. Jako pierwszy do pojęcia transformacji demograficznej odwołał się Bronisław Wojtun, który jednak prowadził swoje badania w Stanach Zjednoczonych¹⁸². Wśród badaczy związanych z polskimi uczelniami pierwszym, który umiejscowił historyczne trendy demograficzne w kontekście transformacji demograficznej był Stanisław Borowski. Wskazywał on na spadek zgonów i następujący wkrótce po nim spadek urodzeń w Wielkopolsce w okresie po 1871 roku¹⁸³.

Bardziej rozwinięte metodologicznie spojrzenie na transformację demograficzną przedstawili w późniejszych latach Krzysztof Zamorski¹⁸⁴ i Elżbieta Stańczyk¹⁸⁵. Krakowski historyk dostrzegał symptomy spadku obniżania się współczynnika zgonów począwszy od lat 70. XIX wieku, przyjmując ostatnie kilka lat tego stulecia jako początek transformacji demograficznej na ziemiach polskich. Tym samym, jego zdaniem, w Polsce początek drugiej fazy przejścia demograficznego nastąpił około 25 lat później niż w Europie zachodniej. Nieco odmienny pogląd zaprezentowała Stańczyk:

Na podstawie danych empirycznych (liczby urodzeń i zgonów z lat 1895 – 1911 oraz 1925 – 1938) oszacowano parametry funkcji antylogistycznej najlepiej dopasowanej do danych. W ten sposób określono początek fazy drugiej (T1) i czwartej (T2). Z szacunków można przyjąć, że na ziemiach II Rzeczypospolitej wystąpiły one na przełomie XIX i XX w., „właściwe” przejście demograficzne (spadek umieralności wyprzedzał spadek rodności) wystąpiło na ziemiach polskich ok. 1885 r.¹⁸⁶

Warto przy tym zaznaczyć, że autorka zwracała uwagę na terytorialne zróżnicowanie zachodzących zmian. W przypadku ziem zachodnich wskazywała na okolice 1871 roku jako

¹⁸¹ Zob. Piotr Guzowski i Cezary Kuklo (red.), *Rodzina i jej gospodarstwo na ziemiach polskich w geografii europejskich struktur rodzinnych do połowy XX wieku*. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2019, które jest swoistym podsumowaniem dokonań polskiej demografii historycznej i daje dobry przegląd zagadnień składających się na transformację demograficzną.

¹⁸² Bronisław Stanisław Wojtun, *Demographic Transition in West Poland, 1816–1914* (rozprawa doktorska, University of Pennsylvania, Department of Economics, 1968).

¹⁸³ Stanisław Borowski, „Rozwój demograficzny i problem maltuzjański na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim w latach 1807–1914”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 3 (1969): 125–142.

¹⁸⁴ Krzysztof Zamorski, „Początki przejścia demograficznego w Polsce”, *Studia Demograficzne*, nr 2 (112) (1993): 15–22.

¹⁸⁵ Elżbieta Stańczyk, „Rodność i umieralność na ziemiach polskich w kontekście teorii przejścia demograficznego”, *Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician* (2009), nr 9: 16–32.

¹⁸⁶ Tamże, 29.

początek zmiany w trendzie umieralności i wejścia w przejście demograficzne. Jest to obserwacja zbieżna z wcześniejszymi ustaleniami Borowskiego¹⁸⁷.

W ostatnich latach czołowym badaczem zajmującym się problematyką transformacji demograficznej, zwłaszcza w kontekście przejścia płodności, jest Bartosz Ogórek¹⁸⁸. Zwraca on uwagę na oddziaływanie zmian społecznych i przemian modernizacyjnych na gwałtowny spadek płodności w Polsce w pierwszej połowie XX wieku, który przejawiał się m.in. w świadomym ograniczaniu liczby dzieci w rodzinach.

Najnowszym podejściem badawczym do zagadnienia transformacji demograficznej na ziemiach polskich jest artykuł Józefa Pocięcha. Wyniki przedstawione w nim przez badacza sugerują spadek surowego współczynnika zgonów w Wielkopolsce w dekadzie 1875-1885, zaś współczynnika urodzeń w dziesięcioleciu 1885-1895, co doprowadziło do podwyższenia przyrostu naturalnego o 3%¹⁸⁹.

Omawiając literaturę dotyczącą zmian w ruchu naturalnym w Poznaniu w okresie transformacji demograficznej nie można pominąć wcześniej wspomnianego Stanisława Borowskiego. Przeprowadził on szeroko zakrojone badania ankietowe, skoncentrowane wokół „ewolucji płodności, dzietności i reprodukcji; społecznych uwarunkowań odraczania potomstwa oraz demograficznych, społeczno-ekonomicznych i socjologicznych determinantów reprodukcji ludności”¹⁹⁰. Ich wyniki wskazywały na to, że kobiety ze starszych kohort wiekowych cechowały się wyższą płodnością i dzietnością, a planowanie rodziny odbywało się m.in. za pomocą świadomej kontroli odstępów proto- i intergenetycznych¹⁹¹. Mniej więcej w tym samym czasie swoje badania prowadził Czesław Łuczak, który koncentrował się jednak przede wszystkim na przyroście liczby ludności w Poznaniu¹⁹².

¹⁸⁷ Stanisław Borowski, „Rozwój demograficzny”.

¹⁸⁸ Bartosz Ogórek, „Płodność populacji II Rzeczypospolitej. Badanie przy użyciu indeksów *Princeton European Fertility Project*”, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 72 (2012): 95–127; tenże, „«Należy przestać spluwać dzieci na prawo i lewo»: transformacja płodności w populacji Drugiej Rzeczypospolitej”, w *Metamorfozy społeczne. Społeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie*, red. Włodzimierz Mędrzecki i Janusz Żarnowski, t. 10 (Warszawa: Instytut Historii PAN, 2015), 81–111; tenże, *Niezatarte piętno*.

¹⁸⁹ Józef Pocięcha, „The Process of Demographic Transition in Lands of the Former Polish-Lithuanian Commonwealth and Other Areas with Polish-Speaking Populations, 1865–1912”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 42 (2020): 123–146.

¹⁹⁰ Stanisław Borowski, „Ewolucja reprodukcji ludności w Poznaniu w świetle badań nad rodzinami z przełomu XIX i XX w. oraz z bieżącego stulecia”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 4 (1971), 217.

¹⁹¹ Tamże; Stanisław Borowski, „Odraczanie potomstwa w Poznaniu w rodzinach z przełomu XIX i XX wieku oraz z bieżącego stulecia”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 5 (1972): 119–136.

¹⁹² Czesław Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne*.

Długofalowa zmiana trendu umieralności w Poznaniu (od początku XIX wieku do drugiej połowy XX) była przedmiotem zainteresowania Mieczysława Kędelskiego¹⁹³. Ponadto szczegółowo omówił on poszczególne zagadnienia zmian demograficznych w stolicy Wielkopolski w całym okresie zaborów¹⁹⁴. W świetle jego wyników można przyjąć, że transformacyjne obniżenie umieralności rozpoczęło się po 1872 roku, kiedy współczynnik zgonów najpierw uległ ustabilizowaniu, a następnie stopniowemu obniżeniu. Jest to moment zbieżny z ustaleniami Borowskiego i Stańczyk dla większych jednostek terytorialnych. W przypadku rozrodczości, Kędelski wskazywał na drugą połowę lat 80. XIX wieku jako początek trendu obniżania się współczynnika urodzeń¹⁹⁵.

Krzysztof Makowski przeanalizował natomiast funkcjonowanie rodziny poznańskiej, głównie pod kątem zawierania małżeństw oraz urodzeń dzieci. Jego rozprawa opierała się na źródłach pochodzących z pierwszej połowy XIX wieku, a więc jeszcze z okresu poprzedzającego transformację demograficzną¹⁹⁶.

Grażyna Liczbińska w swoich badaniach nad umieralnością w Poznaniu w połowie XIX wieku odnotowała spadek współczynników zgonów w latach 70. tego stulecia¹⁹⁷. Podobne zjawisko dotyczyło w dłuższym okresie, bo do początku XX wieku, ewangelickiej parafii świętego Krzyża¹⁹⁸. Wraz z poprawą warunków życia zmniejszało się nie tylko ryzyko zgonu, ale również jego zależność od mniej lub bardziej losowych czynników, takich jak suma opadów lub temperatura powietrza¹⁹⁹. Z kolei w swoich badaniach nad płodnością małżeńską w Poznaniu na przełomie XIX i XX wieku wykazała znaczny spadek liczby dzieci wśród kobiet urodzonych po 1890 roku²⁰⁰. Tym samym można uznać, że opisywany przez Borowskiego spadek dzietności był kontynuacją znacznie dłuższego procesu.

¹⁹³ Mieczysław Kędelski, „Ewolucja umieralności i trwania życia ludności miasta Poznania w wiekach XIX i XX”, *Studia Demograficzne*, nr 2 (84) (1986): 3–26.

¹⁹⁴ Mieczysław Kędelski, „Stosunki ludnościowe”.

¹⁹⁵ Tamże.

¹⁹⁶ Krzysztof Makowski, *Rodzina poznańska*.

¹⁹⁷ Grażyna Liczbińska, *Umieralność i jej uwarunkowania wśród katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego Poznania* (Poznań: Biblioteka Telgte, 2009).

¹⁹⁸ Taż, *Lutherans in the Poznań Province: Biological Dynamics of the Lutheran Population in the 19th and Early 20th Centuries* (Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2015).

¹⁹⁹ Grażyna Liczbińska, Jörg Peter Vögele i Marek Brabec, „Climate and Disease in Historical Urban Space: Evidence from 19th Century Poznań, Poland”, *Climate of the Past* 20 (2024): 137–150.

²⁰⁰ Grażyna Liczbińska, Ewa Syska, Renata Koziarska-Kasprczyk i Anna Kledzik, „Marital Fertility and the Family in Poland from the Late Nineteenth to the Early Twentieth Century”, *The Journal of Interdisciplinary History* 49, nr 2 (2018): 279–303.

Źródła

Baza źródłowa do badań nad ludnością Poznania pozwala na prześledzenie trendów demograficznych od drugiej połowy XVIII wieku do niemal końca dwudziestolecia międzywojennego.

Dla najstarszego okresu wykorzystane zostały dane zebrane przez Mieczysława Kędelskiego²⁰¹. Obejmują one ostatnie lata niepodległej Rzeczypospolitej Obojga Narodów za panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, pierwsze rządy Prusaków w Poznaniu po rozbiorach i krótki etap Księstwa Warszawskiego (lata 1765–1815). Zachowane są źródła kościelne, takie jak elenchy diecezjalne, parafialne spisy ludności i oczywiście – księgi metrykalne, dzięki którym można oszacować ruch naturalny. Okres stanisławowski przyniósł wzrost zainteresowania państwa problematyką ludnościową, co znalazło wyraz w częstszym prowadzeniu spisów. Kędelski zaznaczał, że nastąpiła wtedy poprawa jakości rejestrów urodzeń, małżeństw i zgonów. Wciąż wykazywały one jednak liczne niedoskonałości, zwłaszcza w zakresie rejestracji pogrzebów. Liczby urodzeń, małżeństw i zgonów, wraz z szacunkami ludności dokonanyymi przez poznańskiego demografa, zostały wykorzystane do obliczenia surowych współczynników dla ludności katolickiej. Ten sam proces został powtórzony dla okresu porozbiorowego. Należy jednak zaznaczyć, że ze względu na wprowadzenie pruskiego aparatu urzędowego w 1793 roku, poprawie z czasem uległa statystyka ludnościowa. W czasach Księstwa Warszawskiego statystyka ludnościowa stała już na dość dobrym poziomie²⁰².

Dane dla początków drugiego okresu rządów Prusaków w Poznaniu również zostały zaczerpnięte z dorobku Kędelskiego²⁰³. Obejmują one liczby urodzeń, małżeństw i zgonów w latach 1816–1829 wśród katolików i ewangelików oraz liczbę mieszkańców tych wyznań według spisów ludności z lat 1816, 1819, 1822, 1825 i 1828. Ludność w latach pomiędzy spisami została oszacowana przy pomocy interpolacji wykładniczej.

Począwszy od 1830 roku dysponujemy indywidualnymi informacjami zebranymi w Bazie Danych Historycznej Ludności Poznania, która została już omówiona we wstępie. Liczba

²⁰¹ Mieczysław Kędelski, *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku* (Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, 1992).

²⁰² Lucyna Błażejczyk-Majka, „Rzemiosło wielkopolskie w świetle spisu powszechnego z 1810 roku w kontekście grupowania wielowymiarowego”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 41 (2019): 123–156.

²⁰³ Mieczysław Kędelski, „Stosunki ludnościowe”.

ludności w poszczególnych parafiach została zaczerpnięta z elenchów diecezjalnych²⁰⁴, zaś w przypadku ewangelickiej parafii Świętego Krzyża – z monografii Grażyny Liczbińskiej²⁰⁵.

W XIX wieku statystyka publiczna w Królestwie Prus rozwijała się prężnie. Efektem tego rozwoju były coraz to nowe zestawienia statystyczne, których ukoronowaniem było rozpoczęcie wydawania monumentalnej serii *Preußische Statistik* w latach 60. XIX wieku. Wydawnictwa Królewsko-Pruskiego Biura Statystycznego charakteryzowały się już wówczas dużą wiarygodnością²⁰⁶. Na potrzeby niniejszej analizy wykorzystano dane o ruchu naturalnym ludności w Poznaniu, zebrane i udostępnione w bazie danych przez Patricka Gallowaya²⁰⁷.

Dla okresu dwudziestolecia międzywojennego podstawą analizy były wyniki spisu powszechnego, przeprowadzonego w 1931 roku, oraz seria „Roczników Statystycznych Stołecznego Miasta Poznania”, opracowywanych i wydawanych przez podlegający pod magistrat Miejski Urząd Statystyczny stołecznego miasta Poznania. Zespół pod kierownictwem dyrektora Zygmunta Zaleskiego zbierał imponujący zakres danych statystycznych. Dotyczyły one m.in. obserwacji meteorologicznych, stanu wody w Warcie, urbanistyki, zdrowia publicznego, opieki społecznej, mieszkalnictwa, szkolnictwa, działalności kulturalnej, statystyki finansowej, bezpieczeństwa publicznego, życia gospodarczego, cen i płac oraz, co najważniejsze z punktu widzenia tej rozprawy, ruchu naturalnego i stanu ludności. Zestawienie wykorzystanych w tym rozdziale źródeł prezentuje tabela 6.

²⁰⁴ Liczbińska i Szymon Antosik, „Numbers of Souls for the Poznań Parishes” (Adam Mickiewicz University, 2021).

²⁰⁵ Grażyna Liczbińska, *Lutherans in the Poznań Province*.

²⁰⁶ Bożena Łazowska, „Statystyka na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim”, *Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician* 63, nr 5 (2018): 78–102.

²⁰⁷ Patrick R. „Galloway Prussia Database 1861 to 1914”. 2007. <https://www.patrickrgalloway.com>

Tabela 6. Źródła wykorzystane do odtworzenia ruchu naturalnego Poznania w latach 1765–1937

Okres	Źródło
1765–1815	Kędelski, Mieczysław. <i>Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku. Poznań</i> : Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, 1992.
1816–1829	Kędelski, Mieczysław. „Stosunki ludnościowe w latach 1815–1918”. W <i>Dzieje Poznania 1793–1918</i> , red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, t. 2, 221–270. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.
1830–1874	Baza Danych Historycznej Ludności Poznania
1875–1914	Galloway, Patrick R. „Galloway Prussia Database 1861 to 1914”. 2007
1915–1937	Rocznik statystyczny Stołecznego Miasta Poznania

Rejestracja ruchu naturalnego w II Rzeczypospolitej była uregulowana rozporządzeniem Rady Ministrów z 18 października 1920 roku. W Poznaniu działało miejskie biuro statystyczne, do którego zgodnie z obowiązującym prawem – urząd stanu cywilnego był przesyłać cotygodniowe raporty. Magistrat natomiast co trzy miesiące przekazywał je do Głównego Urzędu Statystycznego²⁰⁸.

Urzędnicy na ziemiach dawnego zaboru pruskiego mieli ułatwione zadanie, ponieważ mogli korzystać z ustalonych przez zaborcę wzorców prowadzenia rejestracji. Być może było to jednym z powodów dobrej jakości akt stanu cywilnego na terenie dawnego zaboru pruskiego, na co zwracał uwagę Stefan Szulc²⁰⁹. Tamtejsze urzędy były wolne od dość powszechnego w innych częściach kraju problemu opóźnień w zgłaszaniu urodzeń²¹⁰.

Pewnym mankamentem wykorzystywanych w tej pracy pruskich i polskich publikacji statystycznych jest brak rozróżnienia w rejestracji elementów składowych ruchu naturalnego ludności miejscowej i pozamiejscowej. Problem ten dotyczył rejestracji urodzeń do 1927 roku oraz rejestracji zgonów do 1929 roku. Powoduje to zawyżenie wartości odpowiednich współczynników w stosunku do ich rzeczywistych wartości²¹¹.

²⁰⁸ Jan Berger, „Badania demograficzne w Głównym Urzędzie Statystycznym w latach 1918–1939”, *Wiadomości Statystyczne: organ Głównego Urzędu Statystycznego i Polskiego Towarzystwa Statystycznego* 53, nr 8 (2008): 15–22.

²⁰⁹ Stanisław Szulc, „Dokładność rejestracji urodzeń i zgonów”, w *Zagadnienia demograficzne Polski, Statystyka Polski*, seria C, zesz. 41 (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1936): 133–173.

²¹⁰ Tamże.

²¹¹ Zob. Bartosz Ogórek, *Niezatarte piętno*, 78-79.

Tabela 7. Urodzenia i zgony miejscowe i pozamiejscowe w Poznaniu w latach 1929–1937

rok	populacja	wszystkie urodzenia	urodzenia miejscowe	współczynnik urodzeń (wszystkie)	współczynnik urodzeń (miejscowe)	wszystkie zgony	zgony miejscowe	współczynnik zgonów (wszystkie)	współczynnik zgonów (miejscowe)
1929	226763	5614	4991	24,76	22,01	3431	2899	15,13	12,78
1930	-	5771	5079	-	-	3400	2817	-	-
1931	246470	5546	4957	22,50	20,11	3281	2781	13,31	11,28
1932	248763	5193	4679	20,88	18,81	3344	2851	13,44	11,46
1933	252667	5007	4470	19,82	17,69	3116	2672	12,33	10,58
1934	255557	4910	4378	19,21	17,13	3075	2620	12,03	10,25
1935	260444	5008	4417	19,23	16,96	3149	2621	12,09	10,06
1936	265271	4968	4366	18,73	16,46	3244	2664	12,23	10,04
1937	268794	4963	4289	18,46	15,96	3330	2746	12,39	10,22

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Stołecznego Miasta Poznania 1932-1938.

Wartości współczynników urodzeń i zgonów obliczonych wyłącznie dla ludności miejscowej oraz tych z uwzględnieniem osób niezameldowanych w Poznaniu różnią się nieznacznie. Różnica pomiędzy wartościami współczynników obliczonych dla obydwu typów ludności wynosi zazwyczaj około 2‰ i nie wpływa na kierunek trendu, który jest ważniejszy w kontekście transformacji demograficznej, aniżeli same ich wartości.

Umieralność, rozrodczość, zawieranie małżeństw i skutki przejścia demograficznego w Poznaniu (1765–1937)

Umieralność

Punktem wyjścia do odtworzenia przemian demograficznych w Poznaniu w latach 1765–1937 jest analiza umieralności. W świetle uprzednio przywołanych ustaleń literatury można spodziewać się obniżenia współczynnika zgonów w Poznaniu mniej więcej na przełomie lat 70. i 80. XIX wieku. Wykres 9. przedstawia w punktach wartości surowego współczynnika zgonów w Poznaniu, natomiast linia trendu została wyznaczona za pomocą regresji LOESS. Jest to metoda analizowania szeregów czasowych, która polega na dopasowaniu lokalnego modelu dla każdego punktu w zbiorze danych na podstawie najbliższych położonych wartości. W tym przypadku uwzględniono 25% sąsiadujących obserwacji²¹².

²¹² Zob. Radosław Poniak, „O możliwości wykorzystania regresji LOESS w analizie szeregów czasowych”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 38 (2016): 104–115.

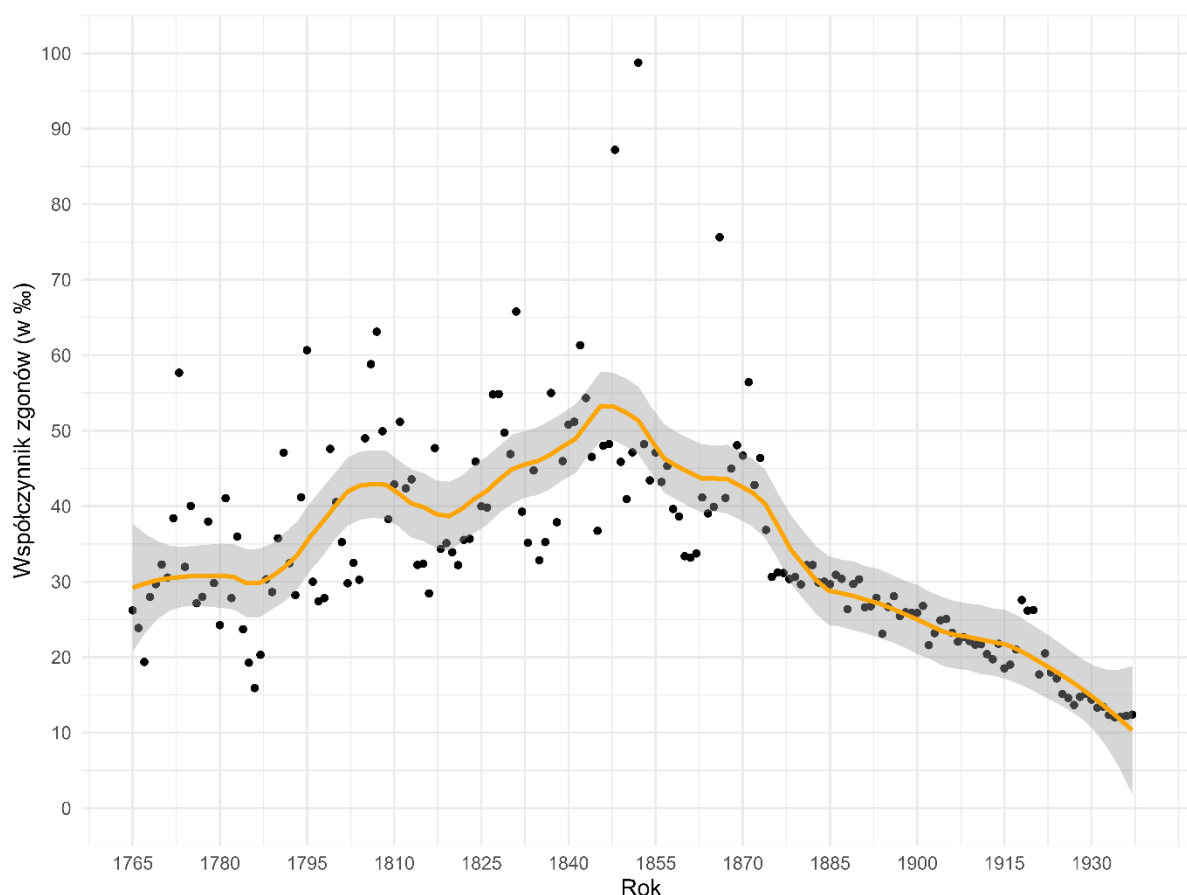
Na podstawie wykresu można zauważyć, że wartość współczynnika jest zależna od źródeł, które zostały użyte do jego obliczenia. Dla XVIII wieku jest on z pewnością zaniżony ze względu na niedoszacowanie zgonów niemowląt i dzieci²¹³. W późniejszym okresie widać wyraźny przyrost, z okresowymi wahaniami wartości współczynnika do 1875 roku, kiedy obliczenia zostały dokonane w oparciu o statystyki pruskie.

Analiza wartości ekstremalnych przedstawionych na wykresie pozwala na ocenę wpływu czynników zewnętrznych na umieralność, takich jak epidemie, kryzysy żywnościowe oraz inne stresy środowiskowe. Jego znaczny przyrost wystąpił m.in. w trakcie powstania wielkopolskiego i wojny francusko-pruskiej (1806–1807), wskutek tzw. roku bez lata (1816), nieurodzaju (1827–1829) lub cyklicznie powtarzające się epidemie cholery w 1831, 1837, 1848, 1852, 1855 i 1866 roku. Na ziemiach polskich szczególnie dotkliwa była pierwsza połowa XIX wieku, naznaczona epidemiami i głodem²¹⁴. Ten los nie ominął Poznania, którego mieszkańcy w tym czasie musieli zmagać się nie tylko ze wspomnianą wcześniej cholera, ale także głodem w 1847 roku²¹⁵.

²¹³ Mieczysław Kędelski, *Rozwój demograficzny Poznania*.

²¹⁴ Zob. Szymon Antosik, „Famine in the Kingdom of Poland in the Mid-19th Century, Exemplified by the Augustów Governorate”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 45 (2023): 127–149.

²¹⁵ Hans-Heinrich Bass, *Hungerkrisen in Preußen während der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag, 1991), 221-225; Czesław Łuczak, „Rozruchy głodowe w Wielkopolsce w r. 1847,” *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 15 (1953): 111-140.

Wykres 9. Surowy współczynnik zgonów w Poznaniu w latach 1765–1937

Źródło: opracowanie własne na podstawie źródeł wymienionych w tabeli 6.

Z pewną dozą ostrożności można stwierdzić, że od około 1880 roku rozpoczyna się w Poznaniu stopniowy, ale konsekwentny spadek umieralności, co oznacza wejście populacji miasta w drugą fazę transformacji demograficznej. Jest on poprzedzony zanikiem dużej zmienności współczynnika zgonów, spowodowanego mniejszą podatnością na kryzysy zewnętrzne, których ostatnim przejawem była epidemia ospy prawdziwej w 1871. Jest to często pomijany, lecz istotny element przejścia demograficznego²¹⁶.

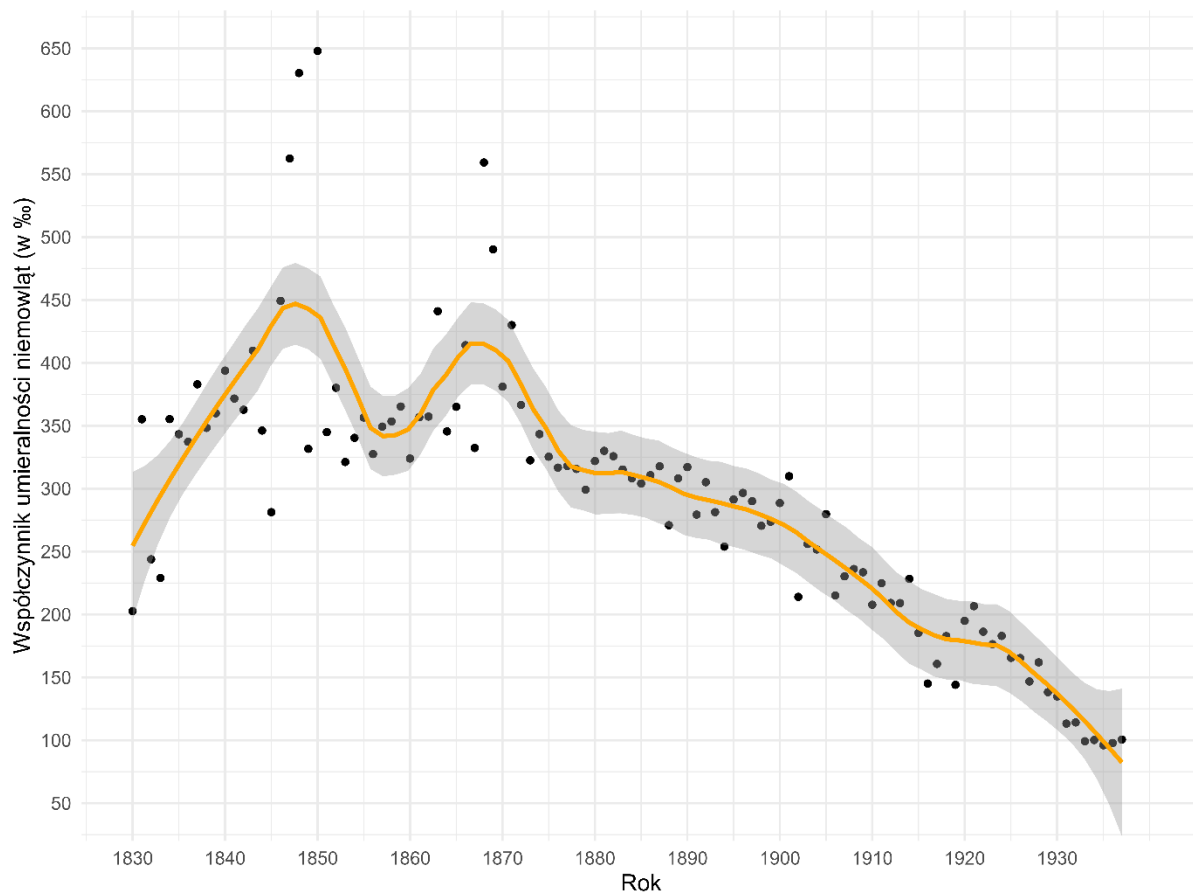
Za transformacyjne zmniejszenie umieralności w dużym stopniu odpowiada redukcja zgonów wśród niemowląt (zob. wykres 10.). Współczynnik umieralności niemowląt jest tradycyjnie używanym wskaźnikiem standardu życia. W XIX-wiecznych miastach polskich utrzymywał się na wysokim poziomie, nierzadko sięgającym 250–350%²¹⁷.

Podobnie jak dla surowego współczynnika zgonów, w przypadku niemowląt również obserwujemy znaczne fluktuacje w połowie XIX wieku. Począwszy od początku lat 70. XIX

²¹⁶ Tommy Bengtsson, „Mortality”; Tommy Bengtsson i Luciana Quaranta, „The Escape from Hunger”.

²¹⁷ Radosław Poniak, „Rodzina miejska”.

nastąpiło jego ustabilizowanie, choć wciąż na bardzo wysokim poziomie – średnio 320%. W dekadzie 1875–1884 nastąpiło jego obniżenie do 295%, które jest kontynuowane aż do końca okresu obserwacji.

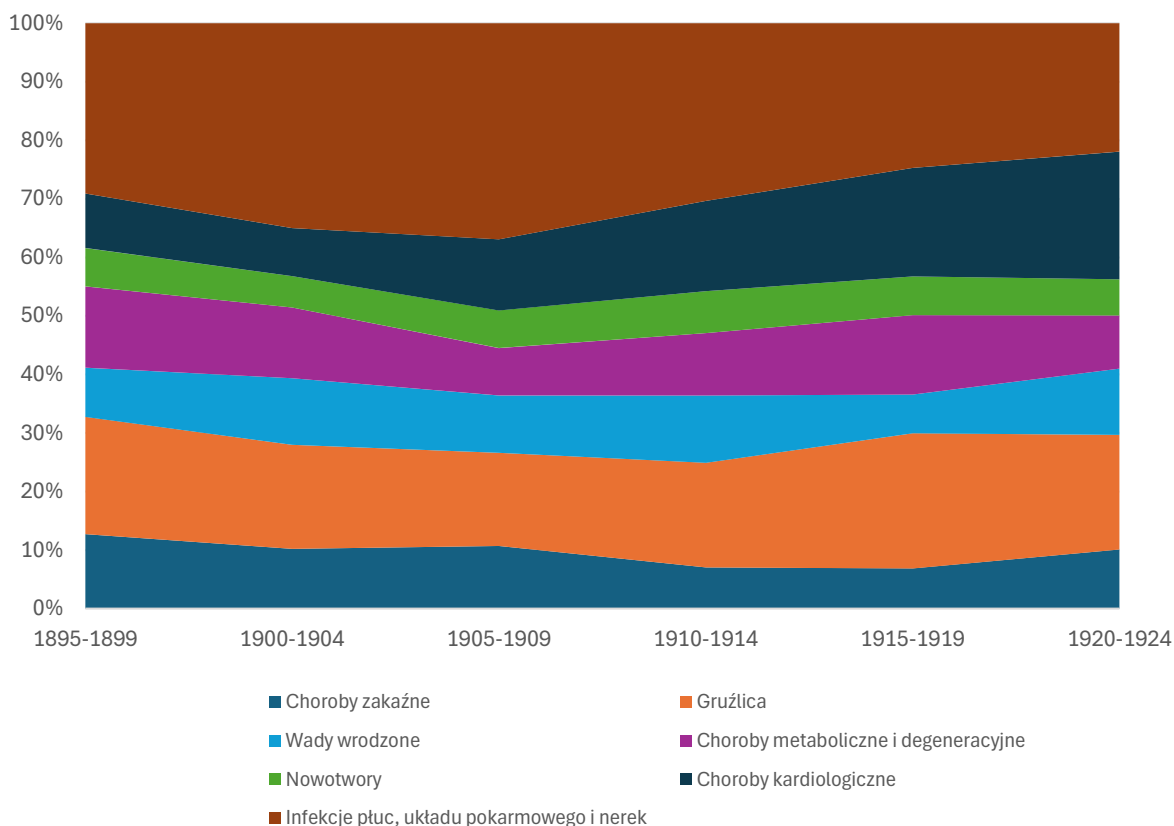
Wykres 10. Współczynnik umieralności niemowląt w Poznaniu, 1830–1937

Źródło: opracowanie własne na podstawie źródeł wymienionych w tabeli 6.

Do 1937 roku surowy współczynnik zgonów spadł do poziomu 12‰, a umieralność niemowląt do 100‰²¹⁸. Przeobrażenia dotknęły również struktury przyczyn zgonów, w których widoczne są zmiany charakterystyczne dla przejścia epidemiologicznego. Uwagę przykuwa udział zgonów na choroby kardiologiczne, który wzrósł z 9,3% w końcu XIX wieku do 21,8% na początku dwudziestolecia międzywojennego. Jednocześnie zmniejszyło się znaczenie infekcji

²¹⁸ Podobne zmiany w tym czasie zaszły w innych miastach na ziemiach polskich, np. w Krakowie (Bartosz Ogórek, *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa* [Kraków: Universitas, 2018]), w Toruniu (Agnieszka Zielińska-Nowicka, *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku* [Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012]), we Lwowie (Konrad Wnęk, Lidia A. Zyblikiewicz i Ewa Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938* [Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2006]) lub należącym wówczas do niemieckiego państwa Szczecinie (Dariusz K. Chojecki, *Od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego: demografia i zdrowotność głównych ośrodków miejskich Pomorza Zachodniego w dobie przyspieszonej industrializacji i urbanizacji w Niemczech (1871–1913)* [Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2014]).

i chorób zakaźnych, choć gruźlica – najniebezpieczniejsza z nich – wciąż stanowiła śmiertelne zagrożenie.

Wykres 11. Zgony na najważniejsze choroby w Poznaniu w latach 1895–1924

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rocznik Statystyczny Stołecznego Miasta Poznania za lata 1922–1924*, Poznań 1926, 47

W ciągu sześciu dekad w Poznaniu nastąpił ogromny postęp w zakresie zdrowotności, który znacząco wpłynął na życie mieszkańców. Trudno jednoznacznie wskazać jedną jego przyczynę. Niewątpliwie zmiany w standardzie życia, higienie i zdrowiu publicznym przyczyniły się do poprawy warunków bytowych, a co za tym idzie spadku umieralności.

Wpływ rozwoju medycyny oraz wdrażania innowacji w zakresie zdrowia publicznego jest dobrze widoczny na przykładzie szczepień na ospę²¹⁹, oraz zwalczania cholery. W Poznaniu szczepienia przeciwko ospie były prowadzone co najmniej od 1804 roku, a zabieg był dostępny bezpłatnie dla każdego chętnego²²⁰.

²¹⁹ Szczepienia miały nie tylko bezpośredni wpływ w zakresie zmniejszenia śmiertelności na ospę, ale dawały również długotrwałą międzypokoleniową korzyść zdrowotną, zob. Volha Lazuka i Peter Sandholt Jensen, „Multigenerational Effects”.

²²⁰ Dariusz Łukasiewicz, „Z dziejów polityki sanitarnej pod pruskim zaborem 1772–1807”, *Kwartalnik*

Tommy Bengtsson zwrócił uwagę na to, że początkowy spadek umieralności w XVIII oraz na początku XIX wieku mógł wynikać z malejącej zjadliwości ospy. Natomiast upowszechnienie i wprowadzenie obowiązkowych szczepień jego zdaniem zapobiegło ponownemu rozprzestrzenianiu się tej choroby²²¹. Peter Sköld w swojej skrupulatnej monografii poświęconej ospie w XVIII–XIX-wiecznej Szwecji potwierdził znaczny i pozytywny wpływ rozpoczęcia szczepień w październiku 1802 roku (oraz ich obowiązkowości od 1816) na redukcję zgonów na ospę²²². Tym niemniej, śmiertelność z powodu ospy uległa obniżeniu już pod koniec XVIII wieku²²³.

Przykład Szwecji jest dość wyjątkowy ze względu na wysokiej jakości statystykę ludnościową na poziomie krajowym, istniejącą już od połowy XVIII wieku. Niemniej podobne zmiany można zaobserwować w tym samym czasie w północnych Niemczech. Rolf Gehrman podkreślał kluczowe znaczenie szczepień, chociaż dane, podobnie jak dla Szwecji, wskazywały na zmniejszenie zagrożenia ospą już od około 1790 roku, a więc jeszcze przed zastosowaniem szczepień²²⁴.

Zauważalny był entuzjazm związany z odkryciem szczepionki na ospę, o czym świadczy m.in. sposób opisanie sylwetki Edwarda Jennera, wynalazcy metody wakcynacji, na łamach encyklopedycznego czasopisma „Przyjaciel Ludu”. Angielski lekarz został w biografii nazwany „dobroczyńcą tylu milionów ludzi” i autorem „najświetniejszego zwycięstwa nad okropną chorobą”²²⁵. Skuteczność tych działań jest widoczna na wykresie 12.

Historyczny 122, nr 2 (2015), 298.

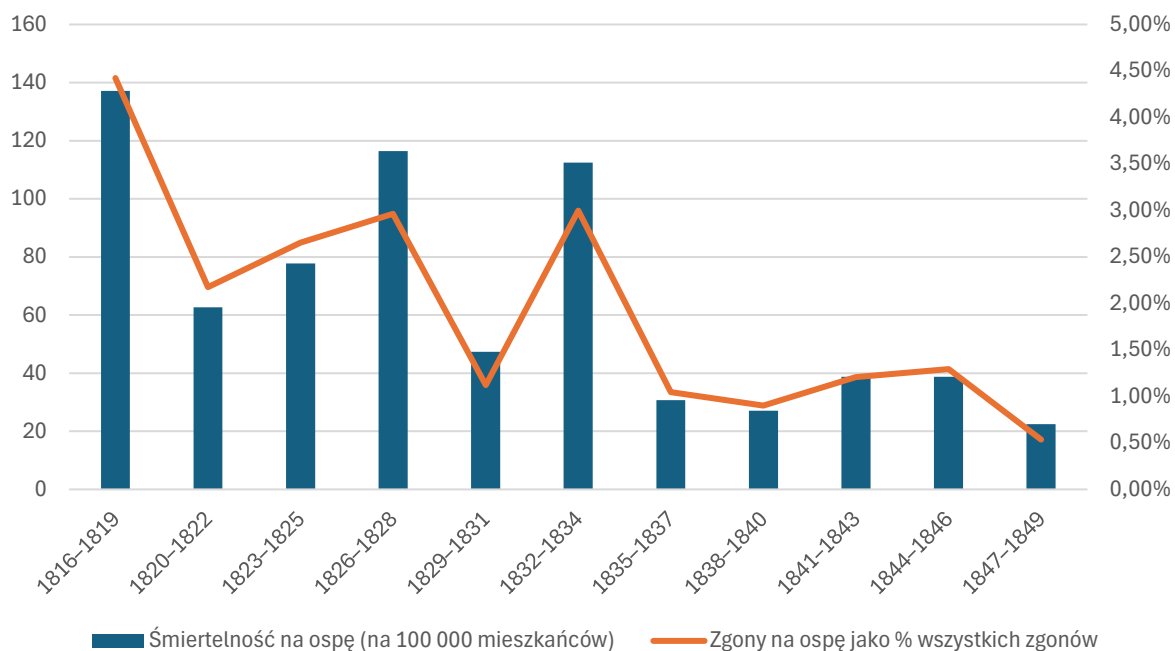
²²¹ Tommy Bengtsson, „Mortality”.

²²² Peter Sköld, *The Two Faces of Smallpox: A Disease and Its Prevention in Eighteenth- and Nineteenth-Century Sweden* (Umeå: Umeå University, 1996).

²²³ Tamże, 106-110.

²²⁴ Rolf Gehrman, „The Impact of Smallpox and Vaccination in Northern Germany in the 18th and 19th Centuries”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 36 (2014), 48-49.

²²⁵ „Edward Jenner”, *Przyjaciel Ludu, czyli tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości*, R. 5, nr 26 (Leszno: Günther Ernest, 29 grudnia 1838), 201–202.

Wykres 12. Ospa w prowincji poznańskiej w latach 1816–1849

Źródło: opracowanie własne na podstawie Dieterici 1851

W 1835 roku została wydana regulacja królewska, która określała sposoby walki z epidemiami chorób zakaźnych w Prusach i zalecała stosowanie szczepień, choć bez bezpośredniego przymusu. Poziom wyszczepialności w Królestwie Prus stał jednak na niższym poziomie aniżeli w Szwecji, a od połowy XIX wieku rozpoczął się trend mniejszego zainteresowania wakcynacją, co było widoczne zwłaszcza w Berlinie. Nie trzeba było długo czekać na skutki, bowiem już w latach 60. rozpoczął się wzrost śmiertelności z punktem kulminacyjnym w trakcie epidemii ospy prawdziwej w latach 1871–1872 (częściowo spotęgowanym obecnością niezaszczepionych jeńców francuskich, również w Poznaniu). Fiasko dotychczasowej polityki państwa było impulsem do wprowadzenia nowego prawa w 1874 roku, które zobowiązywało do przymusowych szczepień niemowląt i dzieci w wieku dwunastu lat pod groźbą grzywny lub kary więzienia²²⁶.

Zbliżony materiał porównawczy ponownie dostarcza przykład Szwecji, która również została dotknięta epidemią ospy w 1873 roku. Pomimo wysokiej wyszczepialności na poziomie kraju, zwłaszcza na wsi, organizacja szczepień w miastach napotykała trudności, co znów szczególnie

²²⁶ Dariusz Chojecki, „Szczepienia przeciwko ospie prawdziwej w Prusach w drugiej połowie XIX w. Blaski i cienie”, w *Człowiek twórcą historii*, t. 3: *Spoleczeństwo wobec wyzwań nowoczesności*, red. Cezary Kuklo i Wojciech Walczak (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2024), 325–355.

widoczne było w stolicy. Wysoki wskaźnik śmiertelności w Sztokholmie jest kolejnym dowodem na skuteczność szczepień²²⁷.

Ostrożnie można przyznać, że eradykacja ospy prawdziwej wynikała z połączenia czynników środowiskowych (zmniejszonej zjadliwości) oraz rozwoju medycyny w postaci zastosowania wakcynacji. Do pewnego stopnia potwierdzają to dane dla Wielkopolski. Po początkowym spadku śmiertelności z powodu ospy w pierwszej połowie XIX wieku i jej późniejszym nawrocie na przełomie lat 60. i 70., obserwujemy jej zanik po wprowadzeniu bardziej zdecydowanych działań państwa. W trakcie epidemii w 1871 roku liczba zgonów na ospę w Poznaniu wyniosła 466, co stanowiło aż 22,75% wszystkich zgonów w tym roku²²⁸. Natomiast w rejencji poznańskiej w latach 1886–1910 – z wyjątkiem lat 1888 i 1889, kiedy odnotowano odpowiednio 12 i 18 zgonów z powodu ospy prawdziwej – liczba zgonów spowodowanych tą chorobą nie przekraczała pięciu, a w niektórych latach odnotowano ich brak²²⁹.

Zmniejszenie zagrożenia ze strony chorób zakaźnych jest dobrze widoczne również na przykładzie cholery. Pierwszy wybuch epidemii w Poznaniu wystąpił w 1831 roku, podobnie jak w innych zaborach, kiedy została przywleczona przez rosyjskie wojska pacyfikujące powstanie listopadowe. Cholera była jedną z najbardziej zabójczych chorób w XIX-wiecznym Poznaniu²³⁰. Zarówno w samym Poznaniu, jak i na terenach zamieszkałych w większości przez Polaków, śmiertelność na tę chorobę należała do najwyższych w całych Prusach²³¹.

Nowa choroba zakaźna wywołała popłoch w Europie. Władze pruskie w 1831 roku wydały broszurę, która zawierała zalecenia dotyczące walki z zarazą. W tekście można było dostrzec zaskoczenie i powagę sytuacji: „wielkie nieszczęście, którym zagrożona jest Europa, należy w znacznej części przypisać niedostatkowi trafnego ocenięcia natury choroby, i że z tego powodu nie udało się założyć tamy postępowi zarazy z głębi Azji”²³². Rząd Prus zastosował

²²⁷ Peter Sköld, *The Two Faces of Smallpox*.

²²⁸ Albert Guttstadt, „Die Pocken-Epidemie in Preussen, insbesondere in Berlin 1870/72, nebst Beiträge zur Beurtheilung der Impffrage, nach amtlichen Quellen”, *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus* 13 (1873), 134.

²²⁹ Dr Breger, „Ergebnisse der amtlichen Pockenstatistik im Deutschen Reiche vom Jahre 1910. Mit einem Anhang, betr. die Pockenfälle im Deutschen Reiche in den Jahren 1886 bis 1910”, w *Medizinal-statistische Mitteilungen aus dem Kaiserlichen Gesundheitsamte*, t. 16 (Berlin: Verlag von Julius Springer, 1913), 16-17.

²³⁰ Grażyna Liczbińska, „Spatial and Social Inequalities in the Face of Death: Pilot Research on Cholera Epidemics in Poznań of the Second Half of the 19th Century”, *Historical Social Research*, Supplement 33 (2021): 37–53.

²³¹ Kalle Kappner, *The Mortality Impact of Cholera in Germany*, EHES Working Paper 273 (2025).

²³² *Krótki wykaz postanowień wydanych przez Król. Rząd Pruski w celu odwrócenia niebezpieczeństwa, jakim cholera azjatycka zagraża wraz z przepisem wstrzemięzliwego zachowania się i niezwłocznego użycia własnej pomocy w razie zachorowania* (Poznań: W. Decker, 1831), 5.

kordon sanitarny i kwarantannę na granicy Wielkiego Księstwa Poznańskiego z Królestwem Polskim. Zwalczanie cholery wewnątrz kraju miało się odbywać m.in. z pomocą komitetów lekarskich, które zarządzały sytuacją kryzysową wspólnie z władzami lokalnymi. Organizowane były szpitale choleryczne i miejsca przeznaczone na kwarantannę. Co ciekawe, już wówczas zwracano uwagę na „dobry wybór pokarmów i czystość w ich sporządzaniu”²³³.

Zakres środków przeciwocholerycznych w zasadzie niewiele się zmienił aż do ustania nawrotów epidemii. Prawdziwie skutecznym rozwiązaniem było dopiero przeprowadzenie gruntownych reform sanitarnych. Świadomość przenoszenia się cholery za pośrednictwem zanieczyszczonej wody i niski poziom higieny w społeczeństwie były jednymi z impulsów do rozwoju ruchu tzw. higienistów, którzy starali się poprawić kondycję zdrowotną poprzez edukowanie o znaczeniu higieny osobistej i promowanie działań na rzecz zdrowia publicznego, takich jak odpowiednio naświetlone, czyste i przewiewne mieszkania, łaźnie publiczne dostępne dla uboższych, infrastruktura sanitarna i zwalczanie chorób zakaźnych²³⁴. Myśl higieniczna rozwijała się na ziemiach polskich w XIX-wieku na wzór podobnych trendów w innych krajach europejskich. W drugiej połowie wieku można zaobserwować wzmożone zainteresowanie nad wpływem czynników ekologicznych na zdrowie publiczne, co jest związane z odkryciem Johna Snowa, który w trakcie epidemii cholery w Londynie w 1854 roku zaobserwował zależność pomiędzy ogniskiem choroby a ujęciem brudnej wody²³⁵. Poznański ruch higieniczny był skupiony wokół twórców czasopisma „Nowiny Lekarskie”, wydawanego od 1888 roku oraz autorów poczytnych poradników zdrowotnych: Teofila Mateckiego i doktora Teodora Jarnatowskiego²³⁶.

Higieniści zwracali szczególną uwagę na zapewnienie dostępu do czystej wody, co uznawano za kluczowe dla powstrzymywania chorób zakaźnych. Zagadnienia związane z oczyszczaniem wody były bodaj najczęściej poruszonymi w ich publikacjach²³⁷. Te postulaty nie omijały Poznania, dla którego swego rodzaju punktem przełomowym w historii było zbudowanie nowoczesnych wodociągów w 1866 roku. Zastąpiły one używany przez poprzednie 26 lat drewniany wodociąg Raczyńskiego²³⁸. W przededniu wybuchu I wojny światowej Poznań

²³³ Tamże, 15.

²³⁴ Alfred Kaniecki, *Poznań: Dzieje miasta wodą pisane* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2004), 487-490; Anita Napierała, *Higiena prywatna w polskich publikacjach popularnych i popularnonaukowych w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Koncepcje i porady* (Poznań: Instytut Historii UAM, 2018), 153-212.

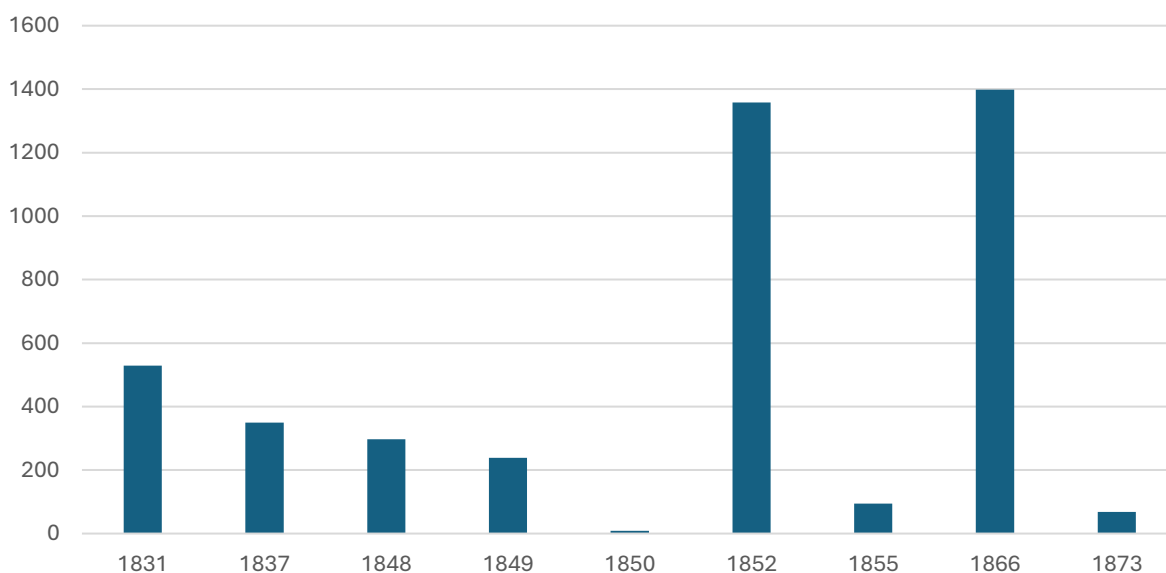
²³⁵ John Snow, *On the Mode of Communication of Cholera* (London: John Churchill, 1855).

²³⁶ Anita Napierała, *Higiena prywatna*, 108.

²³⁷ Tamże, 182-183.

²³⁸ Alfred Kaniecki, *Poznań*, 636-638.

znajdował się na pierwszym miejscu pod względem zużycia wody na mieszkańca i jakości wody pośród największych miast na ziemiach polskich. Długość rurociągów w mieście osiągnęła wówczas 161 kilometrów²³⁹. Wodociągi wydatnie przyczyniły się do poprawy zdrowia poznanianków i pozwoliły wyeliminować zagrożenie choleryczne (zob. wykres 13).

Wykres 13. Liczba zgonów na cholere w Poznaniu w latach epidemicznych

Źródło: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz; za Kappner 2025.

W toku reform sanitarnych poprawie uległ dostęp do czystej wody pitnej dla mieszkańców. Osuszone zostały podmokłe tereny i zbiorniki ze stojącą wodą na terenie miasta, co pomogło w ograniczeniu śmiertelności na inne choroby zakaźne, takie jak malaria (w Polsce zwana zimnicą) i tyfus²⁴⁰. Rozwijała się sieć wodociągowa, szczególnie ważnym zadaniem było podłączenie do niej dawnych przedmieść wcielonych do miasta w 1900 roku.

W 1892 roku rozpoczęła się budowa nowoczesnej kanalizacji miejskiej, nieukończony ostatecznie do końca rządów niemieckich w Poznaniu. Do wybuchu I wojny światowej wybudowano 130 kilometrów kanałów ściekowych²⁴¹. Poznańska kanalizacja znajdowała się wówczas na pierwszym miejscu wśród polskich miast pod względem długości rur²⁴².

²³⁹ Edward Strasburger, *Gospodarka naszych wielkich miast*, 138.

²⁴⁰ Alfred Kaniecki, *Poznań*, 492-495.

²⁴¹ Tamże, 653-654.

²⁴² Edward Strasburger, *Gospodarka naszych wielkich miast*, 141.

Szereg badań wskazuje na kluczowe znaczenie zapewnienia dostępu do czystej wody dla zdrowia mieszkańców miast²⁴³. Inwestycje w infrastrukturę komunalną postrzegano wręcz jako sposób na ratowanie życia. Jak pisał polski ekonomista Edward Strasburger, dzięki nim:

*(...) życie ludzkie zostaje przedłużone, mniej ludzi choruje szczególnie na choroby zakaźne, a w następstwie tego zmniejsza się śmiertelność. Przedłużenie życia i ulżenie w ten sposób niedoli ludzkiej, to chyba motyw wystarczający dla wysunięcia wodociągu i kanalizacji na pierwsze miejsce wśród rozlicznych zadań gminy.*²⁴⁴

W niemieckich miastach inwestycje w wodociągi i kanalizację doprowadziły do spadku surowego współczynnika zgonów o 21% w latach 1877–1913²⁴⁵. Podobne korzystne efekty zaobserwowano w Warszawie²⁴⁶. Również w Poznaniu dotychczasowe badania potwierdzają wpływ dostępu do czystej wody na zwiększoną przeżywalność niemowląt²⁴⁷.

Na wykresie 14. zestawione zostały zmiany zużycia wody w Poznaniu i współczynnik umieralności niemowląt w późniejszym etapie transformacji demograficznej. Pomiędzy obiema zmiennymi utrzymuje się korelacja na silnym poziomie $-0,68$, co oznacza, że wraz ze wzrostem konsumpcji wody na jednego mieszkańca zmniejszała się umieralność dzieci poniżej pierwszego roku życia.

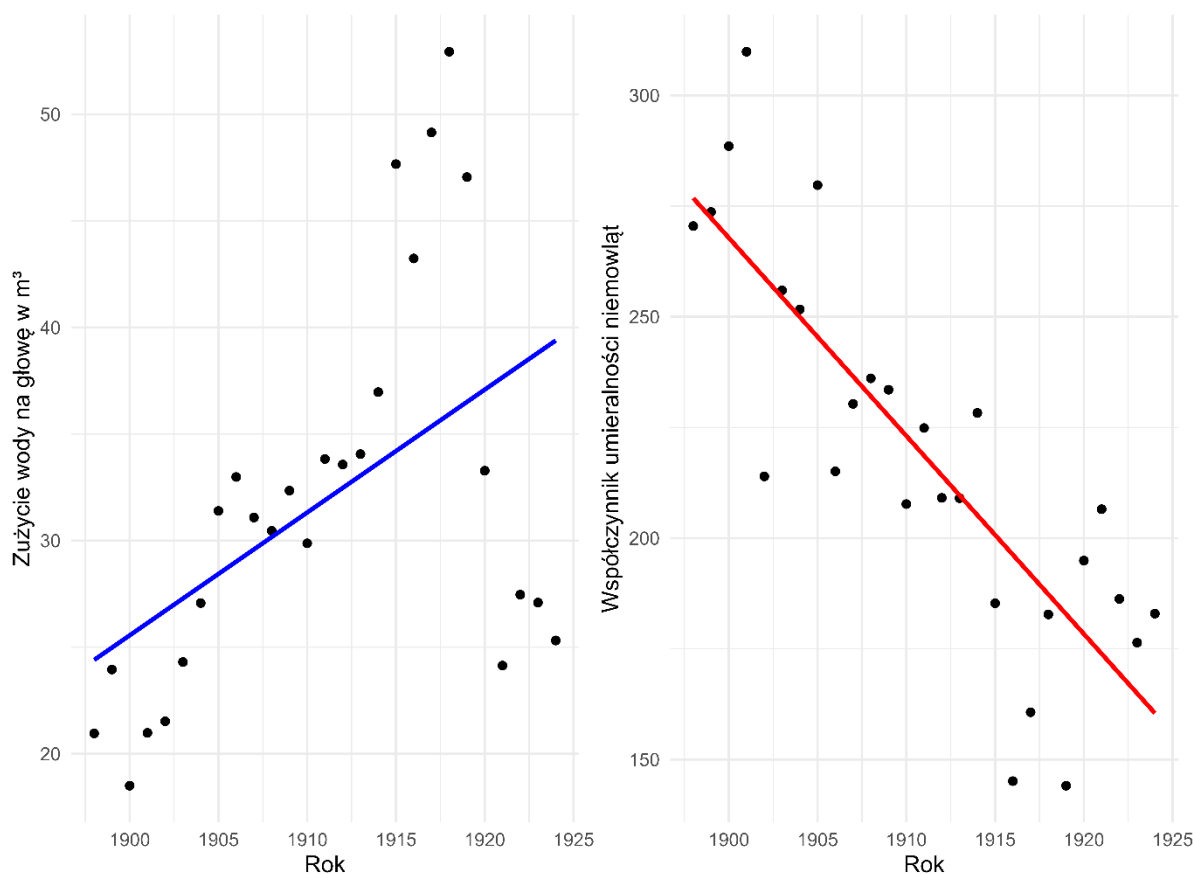
²⁴³ Bernard Harris i Jonas Helgertz, „Urban Sanitation and the Decline of Mortality”, *The History of the Family* 24, nr 2 (2019): 207–226; Edward Strasburger, *Gospodarka naszych wielkich miast*, 78-79.

²⁴⁴ Edward Strasburger, *Gospodarka naszych wielkich miast*, 77.

²⁴⁵ Daniel Gallardo-Albarrán, „Sanitary Infrastructures and the Decline of Mortality in Germany, 1877–1913”, *The Economic History Review* 73, nr 3 (2020): 730–757.

²⁴⁶ Michał Kopczyński i Łukasz Sobechowicz, „The Impact of Urbanization on Stature and BMI in Poland”, *The Journal of Interdisciplinary History* 47, nr 3 (2017), 376-377.

²⁴⁷ Grażyna Liczbińska, „Ecological Conditions vs. Religious Denomination: Mortality Among Catholics and Lutherans in Nineteenth-Century Poznań”, *Human Ecology* 39 (2011): 795–806.

Wykres 14. Zużycie wody i umieralność niemowląt w Poznaniu, 1898–1924

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rocznik Statystyczny stołecznego Miasta Poznania 1922-1924*; Galloway 2007.

Rozwój infrastruktury miejskiej nie ograniczał się do zapewnienia dostępu do czystej wody, choć w tym miejscu należy pochwalić poznański magistrat. Aż 97,2% nieruchomości było podłączonych do wodociągu w 1911 roku. Równie wysoki był procent skanalizowania domów²⁴⁸. Inne zmiany dokonywały się wolniej, niemniej jednak w 1910 roku już 24% mieszkań w Poznaniu miało w swoim wyposażeniu łazienkę, choć z drugiej strony zaledwie 3% miało dostęp do ogrzewania centralnego. Średnia liczba mieszkańców przypadająca na jedno mieszkanie wynosiła 4,6 osoby²⁴⁹.

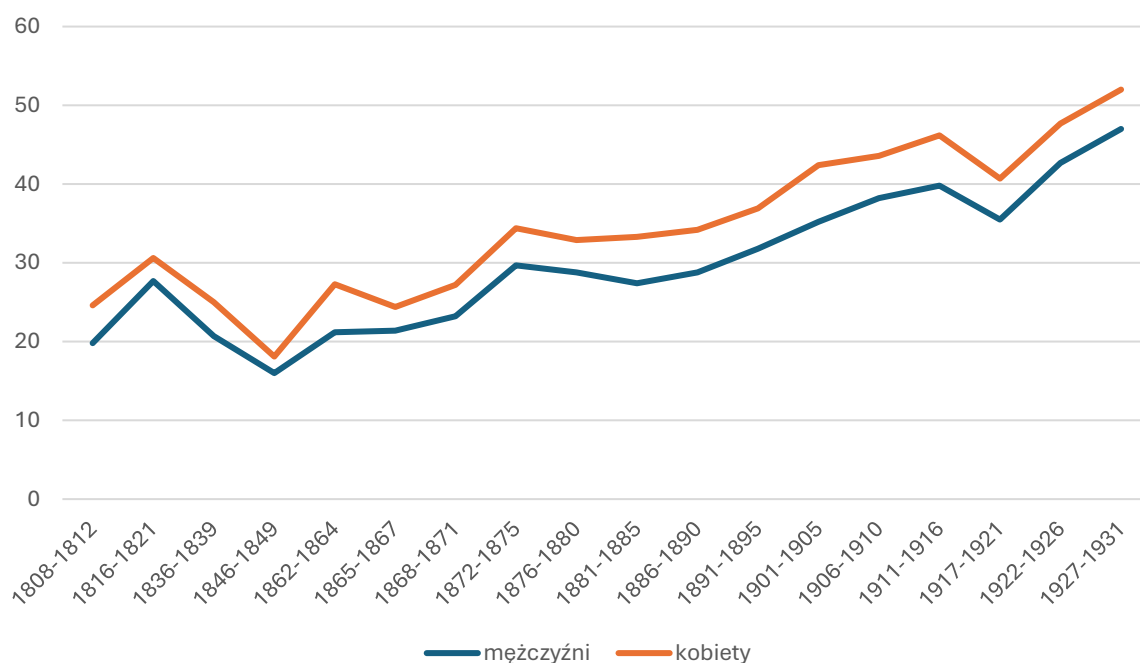
Jednocześnie nastąpiła poprawa wyżywienia. Produkcja rolna w Prusach w drugiej połowie XIX wieku charakteryzowała się stałym wzrostem. Rosła konsumpcja żywności, zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym²⁵⁰.

²⁴⁸ Edward Strasburger, *Gospodarka naszych wielkich miast*, 144-146.

²⁴⁹ Obliczenia własne na podstawie: *Rocznik statystyczny stołecznego miasta Poznania za lata 1922-1924*.

²⁵⁰ Grażyna Liczbińska i Oskar Nowak, „Zmiany wysokości”, 139-140.

Walka z chorobami zakaźnymi oraz stopniowy wzrost standardu życia przyniosły wymierne efekty dla mieszkańców Poznania. Rewolucyjną zmianę najlepiej widać w wydłużeniu przeciętnego dalszego trwania życia noworodka. Choć w 1877 roku oczekiwane dalsze trwanie życia poznaniaków było o około 4 lata krótsze niż średnia dla pruskich miast, a w 1905 roku różnica wynosiła 5 lat w przypadku mężczyzn i już tylko 3,4 roku dla kobiet²⁵¹, to postęp jest niezaprzeczalny. Statystyczny mężczyzna urodzony w Poznaniu pod koniec transformacji demograficznej mógł cieszyć się życiem dłuższym średnio o 18 lat, zaś statystyczna kobieta – o 19 lat w porównaniu z rówieśnikami sprzed 50 lat.

Wykres 15. Przeciętne dalsze trwanie życia noworodka w Poznaniu, 1808–1931

Źródło: Kędelski 1986.

Rozrodczość i zawieranie małżeństw

Wraz z obniżeniem umieralności następowały zmiany w rozrodczości. W Poznaniu jej spadek przebiegał dość podobnie, jak w innych miastach na ziemiach polskich²⁵². W okresie przedtransformacyjnym współczynnik urodzeń utrzymywał się na wysokim poziomie, sięgającym nierzadko 45–50‰. Początek obniżania się dzietności możemy zaobserwować mniej więcej w latach 1880–1885. Proces ten przyspiesza w ostatnim dziesięcioleciu XIX wieku, lecz zostaje zahamowany i tymczasowo odwrócony w 1900 roku. Jest to spowodowane

²⁵¹ Jörg Vögele, „Urbanization and the Urban Mortality Change in Imperial Germany”, *Health & Place* 6, nr 1 (2000), 44.

²⁵² Bartosz Ogórek, *Niezatarte piętno*; Radosław Poniak, „Rodzina miejska”.

włączeniem do miasta przedmieść, charakteryzujących się większą liczbą dzieci w rodzinach. Wraz z przyjmowaniem „miejskich” zwyczajów przez dawną ludność podmiejską i napływem nowych mieszkańców współczynnik urodzeń szybko ponownie przyjmuje trend ujemny, jednak w przededniu wybuchu I wojny światowej wciąż wynosi 30 promili, a więc tyle samo co przed rozszerzeniem granic miasta. Lata Wielkiej Wojny to dalszy jego spadek.

Na początku dwudziestolecia międzywojennego ponownie obserwujemy przyrost liczby urodzeń, związany najprawdopodobniej z ustanowieniem polskiej państwowości i opuszczeniem Poznania przez większość Niemców, którzy w 1931 roku stanowili już zaledwie 2,6% całkowitej populacji miasta²⁵³. Nowi poznaniacy zajmowali miejsca poprzedników i zakładali rodziny. Ponadto dotychczasowe badania potwierdzają niższą dzietność na przełomie XIX i XX wieku wśród poznańskich luteranów (w zdecydowanej większości niemieckiego pochodzenia) niż katolików²⁵⁴. Można zatem przypuszczać, że zmiana w strukturze etnicznej ludności mogła się przyczynić do tymczasowego wzrostu rodności. Ta sytuacja nie utrzymała się długo, bowiem już w 1926 roku rozpoczęło się gwałtowne zmniejszenie współczynnika urodzeń, który spadł do poziomu 18‰ w 1937 roku.

Oczywiście tak niski poziom rozrodzości był raczej wyjątkiem w skali II Rzeczypospolitej i dotyczył w większości miast. Ogólny współczynnik płodności (*General Fertility Rate*) w Poznaniu w 1931 roku wynosił 60,58²⁵⁵, co plasowało stolicę Wielkopolski wśród powiatów o najniższym poziomie płodności w kraju²⁵⁶. Należy jednak pamiętać, że znaczne zmniejszenie preferowanej liczby dzieci w rodzinie było wówczas zjawiskiem uniwersalnym w Europie²⁵⁷.

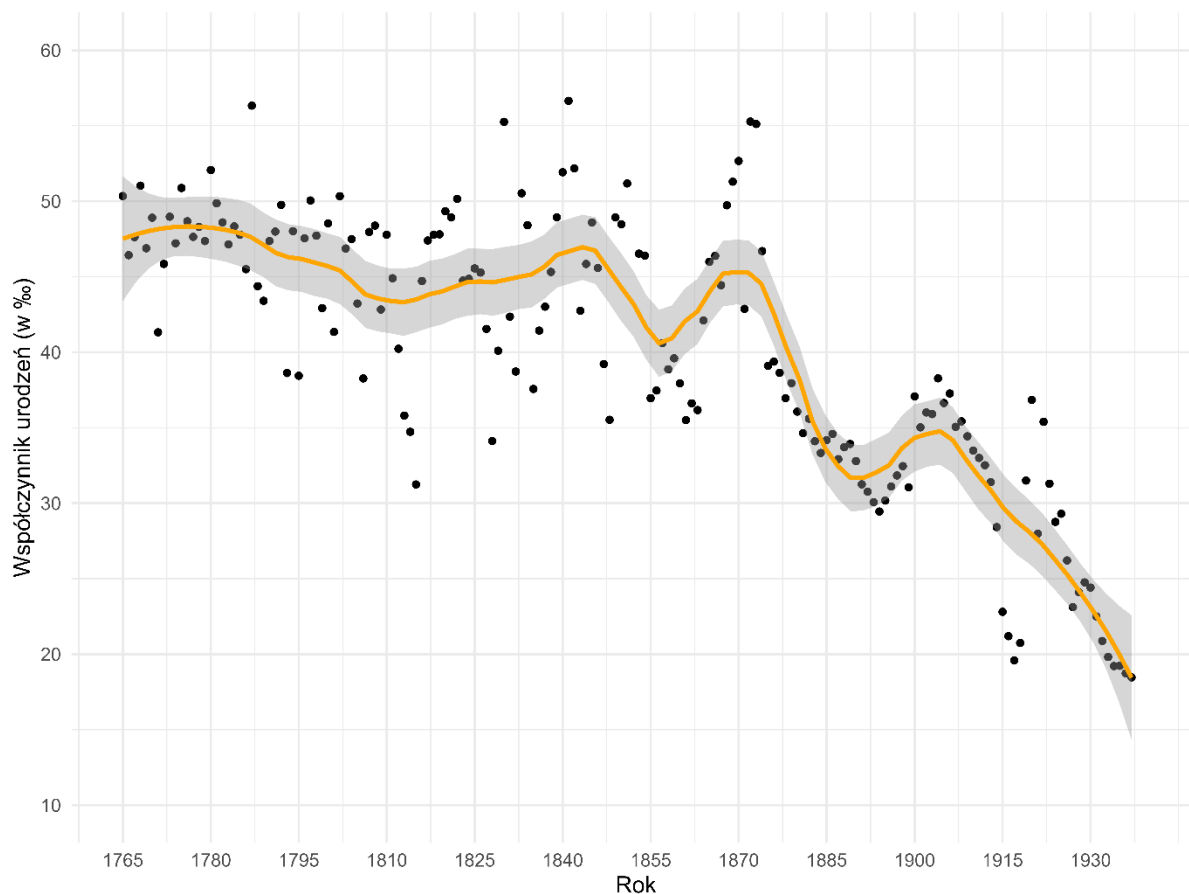
²⁵³ Obliczenia własne na podstawie Główny Urząd Statystyczny, *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Poznań*, Statystyka Polski, seria C, zesz. 74 (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1938).

²⁵⁴ Liczbińska, Grażyna, Ewa Syska, Renata Koziarska-Kasperczyk i Anna Kledzik. „Marital Fertility”, 296-297.

²⁵⁵ Obliczenia własne na podstawie: *Rocznik Statystyczny Stoletniego Miasta Poznania* oraz Główny Urząd Statystyczny, *Drugi spis powszechny ludności*.

²⁵⁶ Bartosz Ogórek, „Wykorzystanie koncepcji statystyki przestrzennej w historii gospodarczej i demografii historycznej”, w *Człowiek twórcą historii*, t. 6: *Warsztat nowoczesnego humanisty historyka na progu XXI w.*, cz. 2, red. Cezary Kukło i Wojciech Walczak (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2024), 262.

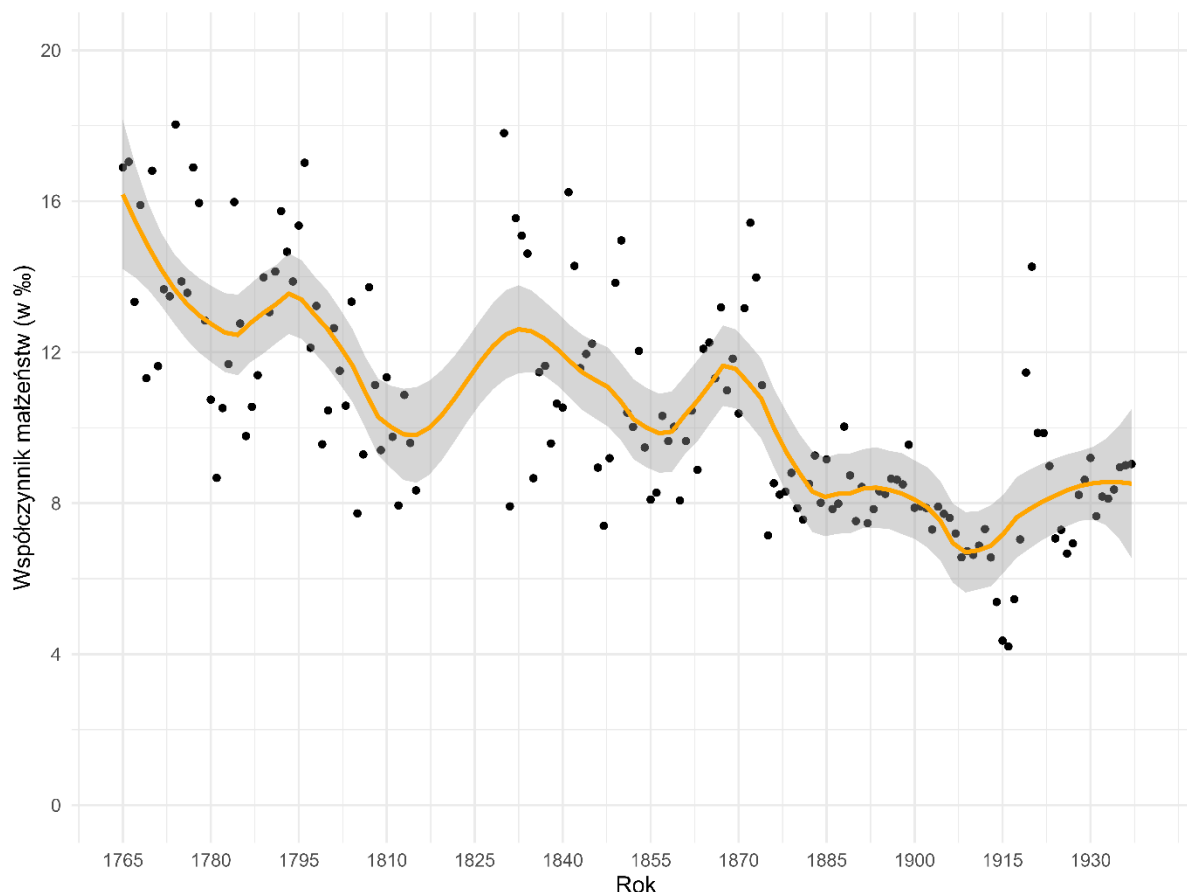
²⁵⁷ Luciana Quaranta i Maria Stanfors, „The Gender Revolution: Marriage, Fertility, and Divorce in the Industrial City”, w *Urban Lives: An Industrial City and Its People During the Twentieth Century*, red. Martin Dribe, Therese Nilsson i Anna Tegunimataka (Oxford: Oxford University Press, 2024), 170–212.

Wykres 16. Surowy współczynnik urodzeń w Poznaniu w latach 1765–1937

Źródło: opracowanie własne na podstawie źródeł wymienionych w tabeli 6.

Podobne zmiany dotknęły natężenia zawierania związków małżeńskich, dość rzadko poruszanego zagadnienia w kontekście transformacji demograficznej. Na wykresie 17. przedstawione zostały przemiany surowego współczynnika małżeństw na przestrzeni XVIII–XX wieku. Aż do około 1875 roku można zaobserwować dość stałe fluktuacje, choć z widocznym trendem spadkowym. Pogłębia się on na przełomie XIX i XX wieku, co jest związane m.in. ze zmniejszeniem umieralności i co za tym idzie mniejszą częstotliwością małżeństw powtórnych. Z kolei w dwudziestoleciu międzywojennym ulega on podwyższeniu, co ponownie jest wynikiem częściowej wymiany ludności w Poznaniu.

Wykres 17. Surowy współczynnik małżeństw w Poznaniu w latach 1765–1937

Źródło: opracowanie własne na podstawie źródeł wymienionych w tabeli 6.

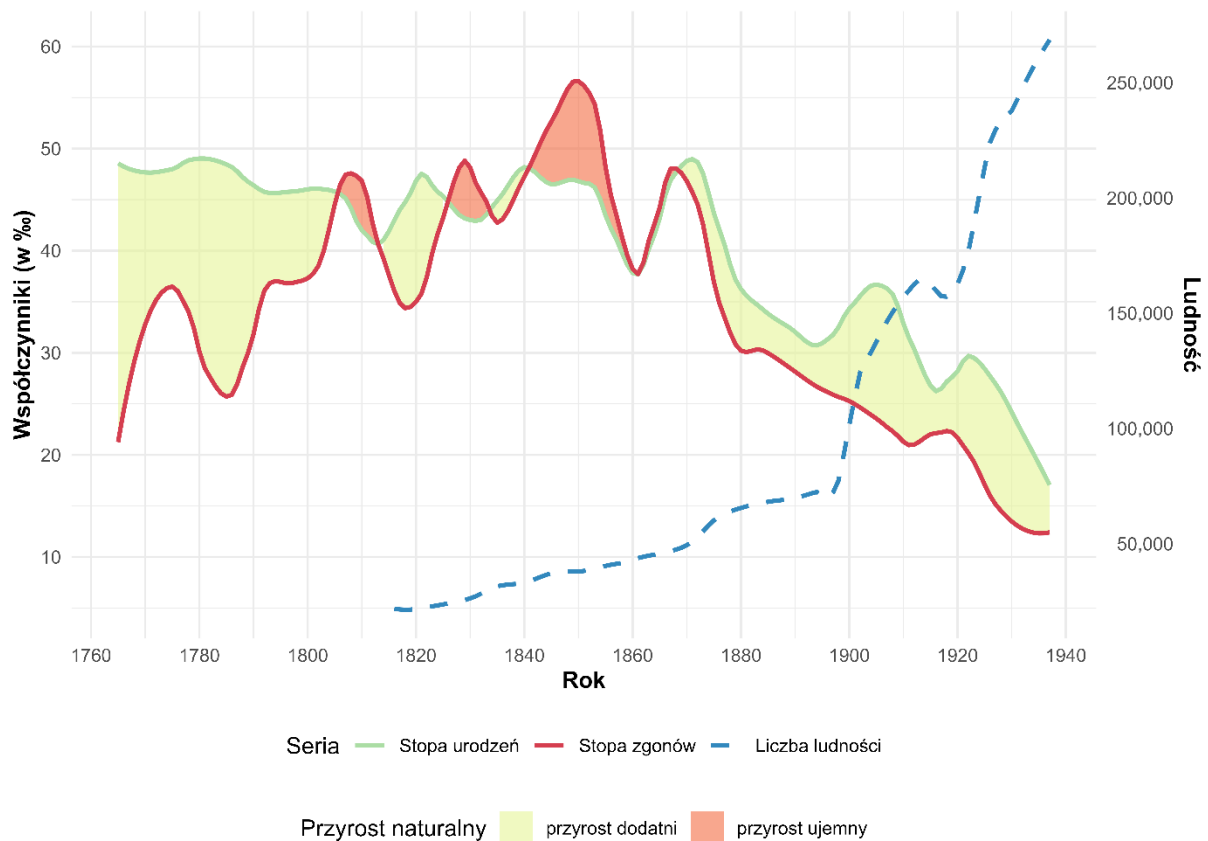
Skutki przejścia demograficznego

Przed kilkunastu lat angielski demograf Tim Dyson zwrócił uwagę na to, że urbanizacja to proces, który jest skutkiem transformacji demograficznej²⁵⁸. Spadek umieralności prowadzi do powstania nadwyżki ludności wiejskiej, która szuka ucieczki od przeludnienia agrarnego w emigracji do miast²⁵⁹. Ponadto przyrost ludności miast zawsze był ściśle powiązany z imigracją. Jest to związane ze zjawiskiem tzw. *urban penalty*, które opisuje wysoką umieralność w „niezdrowych” miastach sprzed epoki reform sanitarnych na przełomie XIX i XX wieku²⁶⁰. Podobny wzorzec można zaobserwować na przykładzie Poznania.

²⁵⁸ Tim Dyson, „The Role of the Demographic Transition in the Process of Urbanization”, *Population and Development Review* 37, nr 1 (2011): 34–54.

²⁵⁹ Tamże.

²⁶⁰ Lionel Kesztenbaum i Jean-Laurent Rosenthal, „The Health Cost of Living in a City: The Case of France at the End of the 19th Century”, *Explorations in Economic History* 48, nr 2 (2011): 207–225; Bartosz Ogórek, *Niezararte piętno*, 78.

Wykres 18. Przemiany demograficzne w Poznaniu, 1765–1937

Źródło: opracowanie własne na podstawie źródeł wymienionych w tabeli 6.

Wysoka umieralność w Poznaniu uniemożliwiała zapewnienie przyrostu ludności poprzez prostą reprodukcję przez większą część XIX wieku. Wzrost liczby mieszkańców dokonywał się dzięki napływowi ludności. Rozpoczęcie budowy pruskiej twierdzy w 1828 roku było czynnikiem, który wzmocnił presję migracyjną. Populacja miasta zwiększała się dalej wraz z rozwojem gospodarki i poszerzaniem się możliwości zarobkowych. Ważnym wydarzeniem dla historii Poznania była częściowa rozbiórka systemu umocnień i przyłączenie przedmieść w 1900 roku. Dzięki temu nastąpiła poprawa warunków mieszkaniowych w zbyt gęsto zaludnionym mieście, a liczba mieszkańców „wzrosła” w ciągu roku z 73 tysięcy do 117 tysięcy. Stolica Wielkopolski była wówczas najatrakcyjniejszym dla migrantów ośrodkiem miejskim w zaborze pruskim, a przyrost ludności wynosił wówczas 3%²⁶¹. Częściowe usunięcie przeszkody w rozwoju przestrzennym miasta, jakimi były okalające je forty²⁶², stało się kolejnym bodźcem do dalszego przyrostu liczby mieszkańców, który – z krótką przerwą

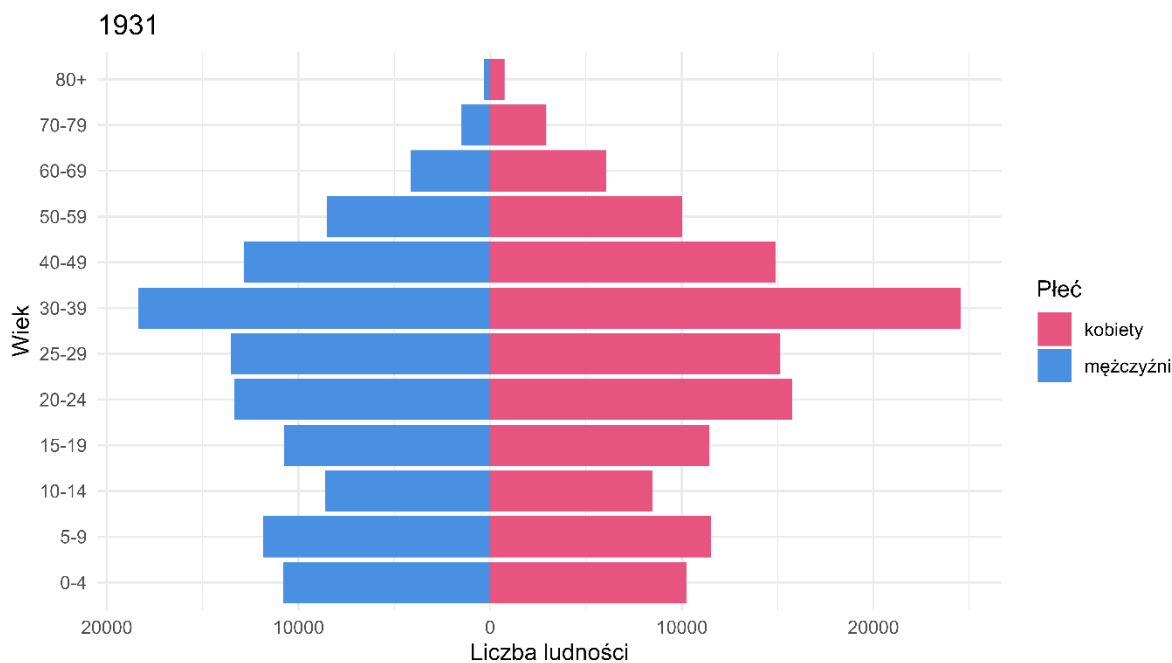
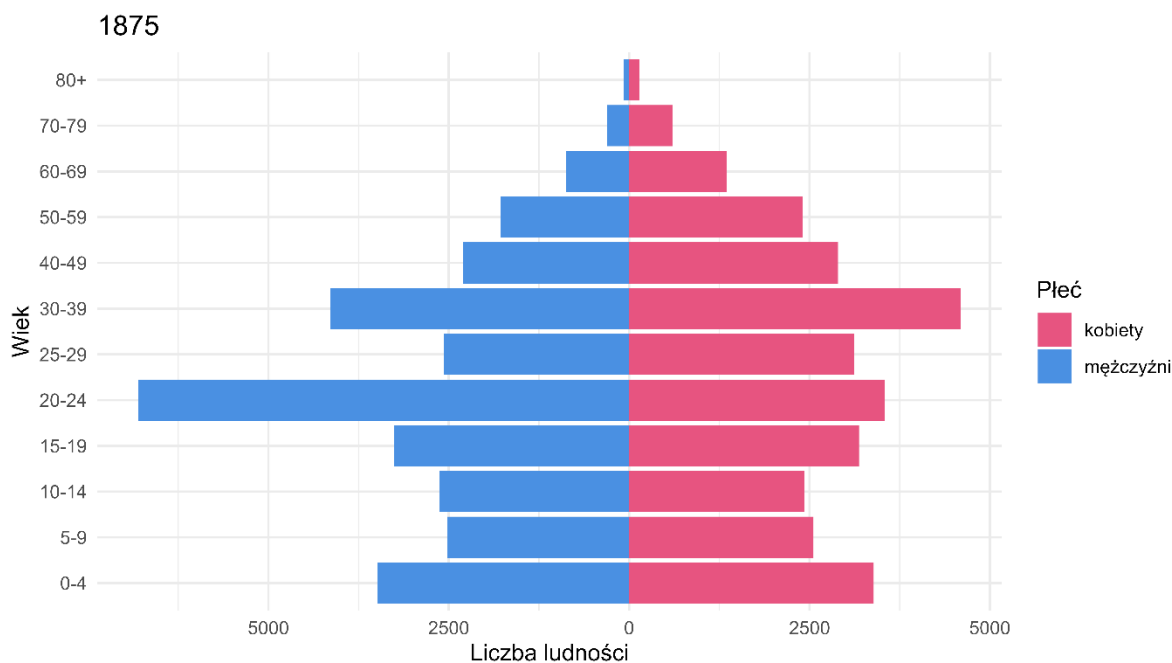
²⁶¹ Dariusz Chojecki, „Population Changes in Polish Western Territories Before and After World War I”, *Historická demografie* 44, nr 1 (2020), 114.

²⁶² Czesław Łuczak, *Życie gospodarczo-społeczne*, 22.

w trakcie zawieruchy I wojny światowej – był niemal liniowy. Warty odnotowania jest fakt, że powiat poznański w 1921 roku, podobnie jak niemal cały dawny zabór pruski, znajdował się w grupie powiatów o największym procentowym udziale migrantów²⁶³. Ostatecznie, Poznań w 1937 roku zamieszkiwało już 268 tysięcy ludzi, co czyniło go jednym z największych miast II Rzeczypospolitej.

Należy też wspomnieć o zmianie w strukturze wieku populacji Poznania, która była skutkiem przejścia demograficznego. Wykres 19. przedstawia strukturę ludności według wieku i płci na początku oraz na końcu transformacji demograficznej. Zauważalny jest nie tylko wysoki udział młodych dorosłych w obu okresach – wynikający z napływu migrantów – ale także mniejszy udział dzieci w populacji w 1931 roku, co może świadczyć o początkowym etapie starzenia się ludności. Równocześnie zmniejszenie liczby dzieci w populacji może być interpretowane jako efekt obniżonej dzietności i poprawy warunków życia, które wpływały na odłożenie decyzji o posiadaniu potomstwa, charakterystyczne dla późniejszych etapów transformacji demograficznej. Warto również podkreślić, że w 1875 roku w grupie wiekowej 20–24 lata udział mężczyzn był znacznie wyższy niż kobiet, co było spowodowane obecnością dużego garnizonu wojskowego.

²⁶³ Bartosz Ogórek, „Where Did They Come From? The Composition of the Polish Population in 1921 as a Result of War-Related Migratory Movement”, w *Refugees and Population Transfer Management in Europe, 1914–1920s*, red. Kamil Ruszała (New York: Routledge, 2024): 283–301.

Wykres 19. Struktura ludności Poznania według płci i wieku w 1875 i 1931 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Galloway 2007; *Drugi spis powszechny ludności. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Poznań.*

Podsumowanie

Gdyby podsumować zmiany, jakie dokonały się w Poznaniu w czasie transformacji demograficznej, należałoby stwierdzić, że w ciągu około 60 lat dokonała się radykalna metamorfoza rzeczywistości demograficznej miasta z poziomu wysokiej umieralności

i reprodukcji – z częstym występowaniem przedwczesnej śmierci²⁶⁴, do względnie niskich wartości obu podstawowych wskaźników.

Z pewną dozą ostrożności można stwierdzić, że od około 1880 roku rozpoczyna się w Poznaniu stopniowy, ale konsekwentny spadek umieralności, co oznacza wejście populacji miasta w drugą fazę transformacji demograficznej. Podobnie jak w innych środkowoeuropejskich miastach przejście demograficzne w Poznaniu miało gwałtowny przebieg, a proces (r)ewolucji w kierunku nowoczesnego reżimu demograficznego domknął się w dwudziestoleciu międzywojennym²⁶⁵. W latach II Rzeczypospolitej Poznań był dość typowym miastem tej wielkości pod względem struktury wieku i płci ludności²⁶⁶.

Zarówno surowe warunki paupki maltuzjańskiej, w której znajdowała się populacja Poznania przed wejściem w transformację demograficzną, jak i późniejsza poprawa standardu życia, choć powolna i początkowo niezauważalna w życiu codziennym, wpłynęły na funkcjonowanie zbiorowego bohatera tej rozprawy doktorskiej, jakim jest ludność XIX-wiecznego Poznania.

²⁶⁴ Dość barwny i przygnębiający opis tych surowych warunków życia przedstawił publicysta poznańskiego „Dziennika Domowego” w 1846 roku: „zaprzeczyć nie możemy, że na świecie jest niezmiernie źle, skoro dla niedostatku wiele dzieci lub ludzi dorosłych choruje i umiera; skoro nie nabywają tyle oświaty, iżby na siebie skutecznie zapracować mogli, a nade wszystko, skoro swój niedostatek zmuszeni zostają sztukować nierzetelnością, kradzieżą i innymi sposobami niegodziwymi”; *Dziennik Domowy*, 1846, nr 21 (19 października), 162.

²⁶⁵ Zob. Bartosz Ogórek, „From a Demographic ‘Ancien Régime’ to Modernity in Fifty Years?: The Rapid Demographic Transition of Kraków’s Population as Compared to Other Central European Cities”, *Studia Historyczne* 56, nr 4 (2013): 483–495; tenże, *Niezatarte piętno*.

²⁶⁶ Anna Majdzińska, „The Population Potential of the Largest Cities in the Second Polish Republic”, *Przeszłość Demograficzna Polski – Poland’s Demographic Past* 46 (2024): 93–129.

Rozdział III. Standard życia a umieralność niemowląt i dzieci

W niniejszym rozdziale – zanim zostaną przeanalizowane długoterminowe skutki warunków we wczesnym okresie życia – przedstawiony zostanie bezpośredni wpływ czynników środowiskowych na umieralność niemowląt i dzieci. W tym celu zostanie wykorzystany koncept standardu życia opracowany w ramach *EurAsia Project on Population and Family History*. W ramach tego projektu międzynarodowy zespół badał, w jaki sposób zmiany w standardzie życia wpływały na umieralność, dzietność oraz zawieranie małżeństw w kilku historycznych społecznościach europejskich i azjatyckich²⁶⁷.

W rozdziale tym przyjęto, że standard życia oznacza zdolność jednostek, rodzin i poszczególnych grup społeczno-ekonomicznych do przystosowania się do wzrostu kosztów utrzymania, mierzonych za pomocą cen zboża²⁶⁸. Ceny podstawowego zboża – w zależności od regionu Europy było to żyto lub pszenica – stanowią uznaną miarę w literaturze, która odwołuje się do metodologii opracowanej w ramach *EurAsia Project*. W przypadku XIX-wiecznego Poznania takim podstawowym produktem spożywczym było żyto.

Innymi słowy, celem niniejszego rozdziału jest odpowiedź na pytanie, jak zmieniało się ryzyko zgonu wśród niemowląt oraz dzieci do 5. i 15. roku życia w odpowiedzi na 10-procentowy wzrost cen żyta.

Ceny żywności i konsumpcja w XIX-wiecznym Poznaniu

W XIX wieku wzrost cen zboża przekładał się bezpośrednio na podwyżkę ceny podstawowego produktu żywnościowego, jakim był chleb. Z tego też powodu wszelkie zwiększenie cen targowych wywoływało zrozumiałą niepokój społeczny. Ówczesne nastroje i rzeczywistość

²⁶⁷ Tommy Bengtsson, Cameron Campbell, i James Z. Lee, *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700-1900* (Cambridge: MIT Press, 2004); Noriko O. Tsuya, Feng Wang, George Alter, i James Z. Lee, *Prudence and Pressure. Reproduction and Human Agency in Europe and Asia, 1700-1900* (Cambridge: MIT Press, 2010); Christer Lundh i Satomi Kurosu, *Similarity in Difference. Marriage in Europe and Asia, 1700-1900* (Cambridge: MIT Press, 2014). Obecnie w przygotowaniu jest czwarty tom serii, poświęcony migracjom.

²⁶⁸ Tommy Bengtsson i Cameron Campbell, „Inequality, Economic Stress, and Demographic Response: Introduction,” *Explorations in Economic History* 97 (July 2025): 101711; Tommy Bengtsson, „Living Standards and Economic Stress,” w *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700-1900*, red. Tommy Bengtsson, Cameron Campbell i James Z. Lee (Cambridge, MA: MIT Press, 2004), 27-59.

Jest to, oczywiście, jedna z wielu możliwych metod badania standardu życia w przeszłości, zob. Michał Kopczyński, *Historia gospodarcza ciała. Studia z dziejów biologicznego standardu życia na ziemiach polskich* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Mówią wieki”, 2018).

dobrze odzwierciedla tekst opublikowany na łamach *Gazety Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, poświęcony niezwykle wysokim cenom zboża podczas nieurodzaju w 1847 roku:

*Podniesienie cen chleba dotyka wszystkich gałęzi przemysłu, bo chleb należy do głównych wydatków klas najliczniejszych; kiedy drożeje, zostawia im mało zasobów na inne konsumpcje. A zatem podrożenie chleba ogranicza żądanie innych przedmiotów nie tyle niezbędnych; mniej kupują materii wszelkiego rodzaju; mniej konsumują towarów kolonialnych, wszystkiego co służy do przyjemności, wszystkiego co niezamożna część ludności za zbytek sobie uważa. Podrożenie ceny chleba energicznie i silnie dąży do zmniejszenia pracy, zatrudnień, a tём samém narusza zasoby ludności w tój właśnie chwili kiedy ich najbardziej potrzebują. Obowiązek władz w takim razie jasno jest wskazany; utrzymać pracę użyteczną, pracę regularną, i otworzyć roboty nadzwyczajne dla rąk, które przesileniem pozostały niezatrudnione.*²⁶⁹

Wyżywienie, (którego podstawą był chleb) pochłaniało znaczną część budżetu domowego nawet zamożnej rodziny²⁷⁰, jak wynika z opisu zamieszczonego w artykule z publikowanego w Poznaniu *Dziennika Domowego*:

*kiedy rozważymy, że człowiek aby żył i mógł pracować, potrzebuje na dzień przynajmniej funt chleba, potrzebuje innego jada tyle wartości mającego, co dwa funty chleba, potrzebuje odzieży za taką sumę dziennie, ile kosztuje jado; pomieszkanie uczyni rocznie sumę połowie odzieży lub jada równą, pranie i inne utrzymywanie ochędóstwa, znowu połowę pomieszkania, konieczne poświęcenie czegoś na rozrywkę także połowę pomieszkania, a podatki choćby tylko tyle co pranie i całe ochędóstwo, natenczas konieczne i niezbędne potrzeby jednego człowieka wypadną dosyć znaczne. Wystawmy sobie teraz męża z żoną i pięciu dziećmi, a przyjmując, że każde dziecko potrzebuje ¼ tego co dorosły człowiek, podobno wypadnie nam, iż familia, co mieszka w jednej izbie, jada dwa razy na tydzień mięso, zmienia raz w tydzień bieliznę, nie chodzi boso, uczciwie wszystko płaci, używa lekarza, stara się o to, aby dzieci umiały czytać i pisać, nie może wyżyć mniejszym dochodem jak dwoma tysiącami złotych, czyli je to jak np. w mieście pobierałaby gotowiznę, czyli to jak na wsi w pomieszkaniu, w ogrodzie, w utrzymaniu krowy i t. d. Dwa tysiące złotych rocznie jest zatem w dzisiejszych stosunkach i dzisiejszych cenach potrzeb koniecznych prawie najniższą kwotą utrzymania familii, jeżeli ma żyć, jak istoty do człowieczeństwa należące żyć powinny.*²⁷¹

Owa zależność od cen zboża okazała się szczególnie dotkliwa podczas europejskiej klęski nieurodzaju i zarazy ziemniaczanej w latach 1845–1847²⁷². Problem szybujących w górę cen

²⁶⁹ „Stosunki zbożowe w zachodniej Europie,” *Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, 1847, nr 80 (7 kwietnia), 322.

²⁷⁰ Dwa tysiące dawnych złotych zaproponowane przez publicystę *Dziennika Domowego* jako „prawie najniższa kwota utrzymania familii” były równe około 333 talarom pruskim. Zarobki tej wysokości plasowałyby taką rodzinę wśród 10% najlepiej zarabiających w Poznaniu według zestawienia podatkowego za rok 1867. Por. rozdział I, w którym omówiono nierówności dochodowe oraz *Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen, Bericht über die Verwaltung*, 1868, 29.

²⁷¹ *Dziennik Domowy*, 1846, nr 21 (19 października), 161-162.

²⁷² Eric Vanhaute, Richard Paping, i Cormac Ó Gráda, „The European Subsistence Crisis of 1845-1850: A Comparative Perspective,” w *When the Potato Failed. Causes and Effects of the 'Last' European Subsistence Crisis, 1845-1850*, red. Cormac Ó Gráda, Richard Paping i Eric Vanhaute (Turnhout: Brepols Publishers, 2007), 15-40; Hakon Albers i Ulrich Pfister, „Food Crises in Germany, 1500-1871” *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 66, nr 1 (2025): 267-309; Kersti Lust, Martin Klesment, i Hanna Jaadla, „Social Inequalities in Famine Mortality

zajmował wiele miejsca na łamach prasy, a *Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego* donosiła o niepokojących wieściach z Irlandii lub belgijskiej Flandrii, gdzie „strata zupełna zbiorów zboża, kartofli, lnu, pozbawiła żywności i sposobu zarobkowania 300 000 tkaczy i przątek. [...] Szpitale, domy przytułku, więzienia gminne musiały zamknąć bramy swoje przed niezliczonymi gośćmi, których głód im napędza”²⁷³.

Podobne wieści nadchodziły z Galicji, Królestwa Polskiego oraz samego zaboru pruskiego. Bardzo wysokie ceny stały się źródłem niepokojów społecznych, które przerodziły się w protesty ludzi cierpiących niedostatek i wybuchy przemocy w Wielkopolsce oraz innych prowincjach Królestwa Prus²⁷⁴.

Tak zwane rozruchy głodowe w Poznaniu rozpoczęły się 28 kwietnia 1847 roku wraz z manifestacją bezrobotnych, żądających pracy. Następnego dnia doszło do ataków na piekarzy, piekarnie, restauracje, sklepy i karczmy. Czesław Łuczak pisał, że 30 kwietnia „głodne kobiety dokonały na Placu Sapieżyńskim napadu na osoby, które z okolic Poznania przybyły do miasta z chlebem na sprzedaż, zabierając im wszystko towar. Po tym zajściu sytuacja w mieście została całkowicie opanowaną przez wojsko i policję”²⁷⁵. W celu uśmierzenia niepokojów społecznych wprowadzono roboty publiczne dla bezrobotnych oraz rozpoczęto sprzedaż chleba po cenie niższej niż rynkowa, na koszt władz miejskich²⁷⁶.

Moment pogorszenia się standardu życia jest jasno widoczny, kiedy spojrzymy na dane dotyczące konsumpcji żywności w Poznaniu. Zostały one zaczerpnięte z tekstu Tadeusza Sobczaka, który badał spożycie żywności na podstawie wpływów z podatków od mlewa (*Mahlsteuer*), obejmującego produkty zbożowe importowane do miast oraz podatku od rzezi (*Schlachtsteuer*), który analogicznie był nałożony na mięso²⁷⁷.

in the Manorial System of the Tsarist Russian Province of Livland in the Mid-1840s,” *The Economic History Review* 76, nr 4 (2023): 1333-1356; Szymon Antosik, „Famine in the Kingdom of Poland.

²⁷³ „Wiadomości zagraniczne,” *Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, 1847, nr 67 (20 marca), 269.

²⁷⁴ Hans-Heinrich Bass, *Hungerkrisen in Preußen während der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag, 1991), 241-265; Czesław Łuczak, „Rozruchy głodowe”.

²⁷⁵ Czesław Łuczak, „Rozruchy głodowe”, 123-125.

²⁷⁶ „Rozmaite wiadomości,” *Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, 1847, nr 100 (1 maja), 405.

²⁷⁷ Tadeusz Sobczak, „Rozmiary spożycia mięsa i przetworów zbożowych w większych miastach Poznańskiego, Pomorza i Śląska w latach 1831-1861,” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 27, nr 1 (1979): 17-30.

Tabela 8. Dienne spożycie energii (kcal) na osobę w Poznaniu, 1831–1853

	1831	1836	1841	1846	1849	1853
pszenica	387	419	373	437	393	429
żyto i inne zboża	1535	1144	1225	1339	669	1195
mięso	341	286	281	303	242	267
razem	2263	1849	1878	2079	1304	1892

Źródło: obliczenia własne na podstawie Tadeusz Sobczak, „Rozmiary spożycia” oraz Mieczysław Kędelski, „Stosunki ludnościowe w latach 1815-1918,” w *Dzieje Poznania 1793-1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, t. 2 (Warszawa-Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994), 221-270.

Należy zauważyć, że przywóz ziemniaków nie podlegał podatkowi konsumpcyjnemu, w związku z czym dane zebrane przez Sobczaka pomijają ten istotny produkt w codziennej diecie XIX-wiecznego poznaniaka.

Dzienna konsumpcja kalorii na osobę w całym Królestwie Prus, obliczona przez Hansa Heinricha Bassa²⁷⁸, pozwala uzyskać pewne wyobrażenie o roli kartofli jako zwyczajowego pożywienia. Na tej podstawie można szacować, że spożycie ziemniaków mogło stanowić nie więcej niż 33–70% konsumpcji zboża. Biorąc pod uwagę, że z danych wyłania się nieco większe znaczenie zboża w Poznaniu niż w całym kraju, uwzględnienie ziemniaków podniosłoby dienne spożycie kalorii w omawianym okresie o około 500–1000 kcal.

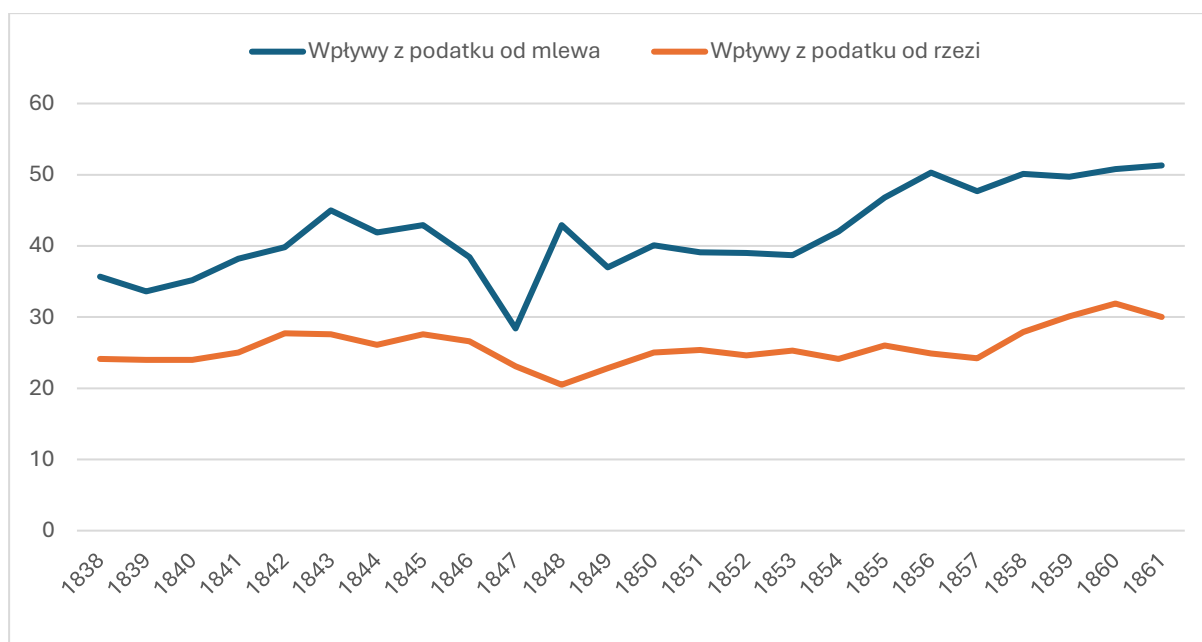
Tabela 9. Dienne spożycie energii (kcal) na osobę w Prusach, 1806–1849

	1806	1831	1849
zboże	1552	1552	1552
mięso	108	114	132
alkohol	48	93	88
ryż i cukier	9	26	41
ziemniaki	210	515	1095
razem	1927	2300	2908

Źródło: Hans-Heinrich Bass, *Hungerkrisen in Preußen*, 52.

Nieurodzaj jest uchwytany także, gdy spojrzymy na wpływy z podatku od mlewa i rzezi w prowincji poznańskiej w przeliczeniu na mieszkańca w połowie XIX wieku. Duży spadek dochodów z podatku od mlewa odnotowano w 1847 roku. Wpływy z podatku od rzezi spadły w następnym roku, ale w mniejszym stopniu, co może wskazywać na to, że ziemniaki odgrywały istotną rolę w żywieniu trzody chlewnej.

²⁷⁸ Hans-Heinrich Bass, *Hungerkrisen in Preußen*.

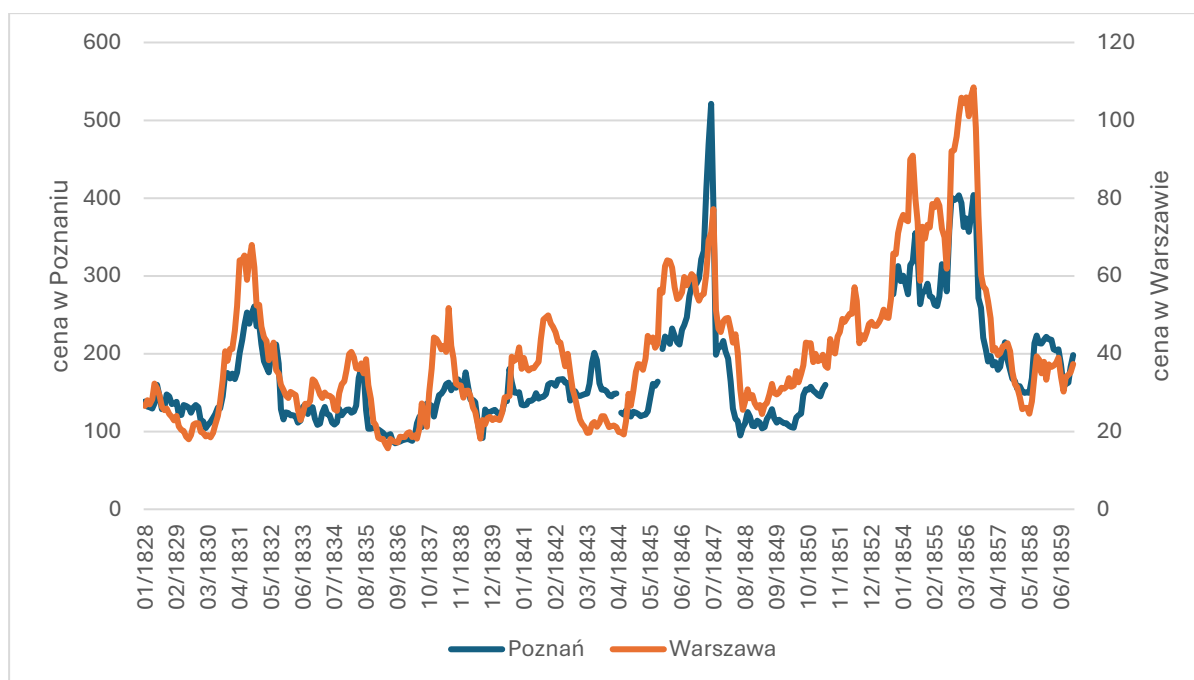
Wykres 20. Dochody z podatków od mlewa i rzezi w prowincji poznańskiej (w *Silbergroschen*) w latach 1838–1861

Źródło: Heinrich Alfred Reinick, „Resultate der Mahl- und Schlachtsteuer in der Periode von 1838 bis mit 1861,” *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus* 4 (1864), 161.

Źródło danych o cenach

Ceny targowe w stolicach poszczególnych rejencji Królestwa Prus były notowane systematycznie w gazecie *Allgemeine Preußische Staats-Zeitung* oraz sporadycznie w dzienniku urzędowym rejencji poznańskiej: *Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Posen*²⁷⁹. Władze pruskie podawały miesięczne ceny podstawowych zbóż i ziemniaków, z wyjątkiem okresu od czerwca 1851 roku do sierpnia 1853 roku, kiedy zaprzestano publikowania tabel z cenami. Kompletność danych została przedstawiona na wykresie 21.

²⁷⁹ Ceny żywności zostały zebrane i przekazane mi przez Kallego Kappnera, któremu dziękuję za udostępnienie danych niezbędnych do przeprowadzenia niniejszych badań.

Wykres 21. Surowe ceny żyta w Poznaniu i Warszawie w latach 1828–1859 (ceny w gramach srebra za hektolitr)

Źródło: *Allgemeine Preußische Staats-Zeitung; Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Posen*. Dane zebrane i udostępnione przez Kallego Kappnera.

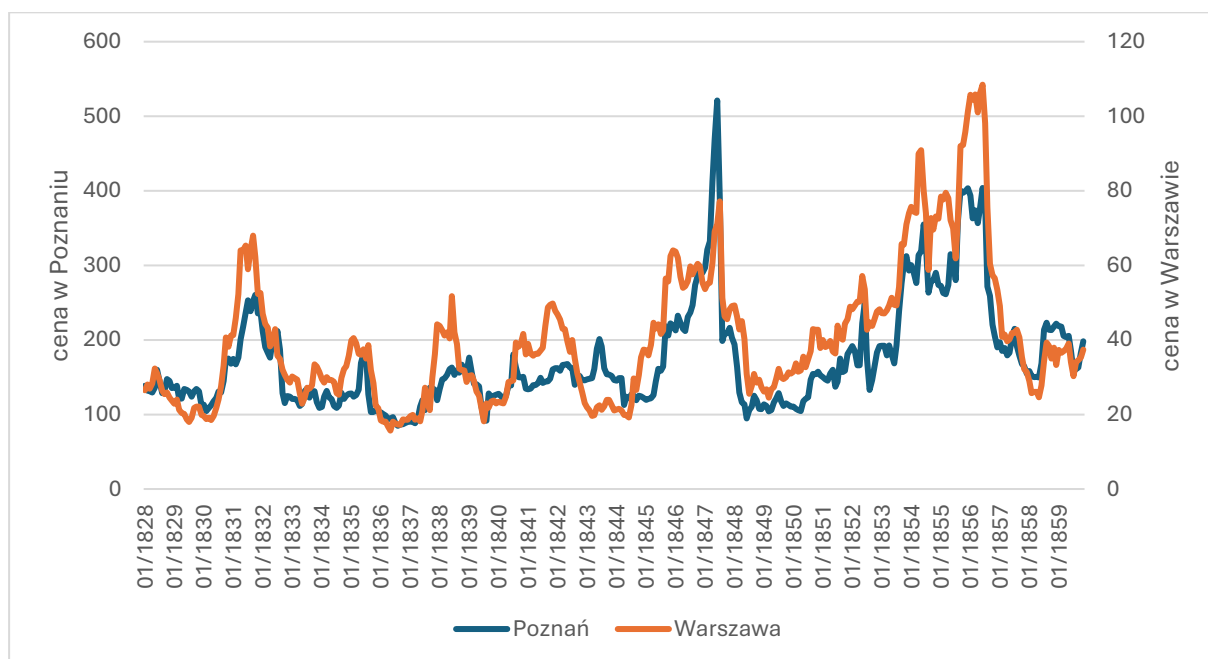
W celu uzupełnienia brakujących danych zastosowano algorytm losowego lasu (*random forest*), oparty na uczeniu maszynowym. Jako zbiór danych treningowych wykorzystano ceny warszawskie, zaczerpnięte z pracy Stanisława Siegela²⁸⁰. Wybór ten był podyktowany silnymi powiązaniem gospodarczymi pomiędzy oboma miastami oraz pogłębiającą się w XIX wieku integracją rynkową, możliwą ze względu na zmiany w transporcie, rosnącą wymianę handlową oraz wysiłki na rzecz harmonizacji standardów w handlu²⁸¹. Współczynnik korelacji Pearsona pomiędzy obiema seriami wynosi 0,88, co wskazuje na bardzo silną pozytywną zależność pomiędzy cenami żyta w Poznaniu i Warszawie.

Wynika to m.in. ze specyficznej roli Wielkopolski w środkowoeuropejskiej wymianie handlowej. Jej gospodarka została podporządkowana potrzebom Prus, które uczyniły z regionu zaplecze rolne, którego celem było dostarczanie produktów rolnych do pozostałych części państwa pruskiego. Dotyczyło to zwłaszcza zboża, wywożonego głównie do Berlina. Mieczysław Missal szacował, że w latach wysokiego poziomu wody w Warcie spław zboża

²⁸⁰ Stanisław Siegel, *Ceny w Warszawie w latach 1816-1914* (Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1949).

²⁸¹ Zob. Tommy Bengtsson i Lennart Jörberg, „Market Integration in Sweden During the 18th and 19th Centuries: Spectral Analysis of Grain Prices,” *Economy and History* 18, nr 2 (1975): 93-106.

z Poznania wynosił ponad 30 tysięcy ton²⁸². Z kolei do Wielkopolski importowane było zboże z Królestwa Polskiego, które było zużywane na lokalne potrzeby lub odsprzedawane dalej do innych miast pruskich²⁸³. Estymowane wartości cen żyta w Poznaniu zostały przedstawione na wykresie 22.

Wykres 22. Ceny żyta w Poznaniu i Warszawie w latach 1828–1859 (ceny w gramach srebra za hektolitr) z wartościami estymowanymi dla Poznania

Źródło: jak w wykresie 21.

Dane i metody

Do badania została wykorzystana kohorta osób urodzonych w poznańskiej parafii świętej Małgorzaty w latach 1830–1855. Do urodzeń zostały dopasowane zgony przypadające w pierwszych piętnastu latach życia. Analiza umieralności niemowląt objęła wszystkie jednostki obserwowane od dnia narodzin do ukończenia pierwszego roku życia lub do momentu zgonu, jeżeli nastąpił wcześniej. W przypadku analizy umieralności dzieci zastosowano dwa modele. W pierwszym uwzględniono jednostki od czasu ukończenia pierwszego roku życia do piątych urodzin, zaś w drugim do piętnastych urodzin. Jednostki, które nie doświadczyły zgonu w okresie obserwacji, były cenzurowane w momencie ukończenia – odpowiednio w zależności od modelu – piątego lub piętnastego roku życia.

²⁸² Mieczysław Missal, *Rozwój wymiany handlowej Wielkopolski w latach 1815-1870* (maszynopis rozprawy doktorskiej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1969), 76-78.

²⁸³ Tamże, 103-104.

Demograficzne wydarzenia wykorzystane w badaniu (urodzenia i zgony) zawierają dokładne daty, dlatego do statystycznej analizy użyty został model proporcjonalnego hazardu Coxa²⁸⁴. Pozwala on określić ryzyko (*hazard*) wystąpienia określonego zdarzenia w czasie obserwacji. Model ten opisuje prawdopodobieństwo warunkowe, co czyni go dobrą metodą analizy umieralności, która jest silnie zależna od wieku. Przykładowo, w historycznych populacjach ryzyko zgonu było bardzo wysokie tuż po narodzinach i stopniowo malało wraz z upływem czasu, aby następnie wzrosnąć w podeszłym wieku²⁸⁵.

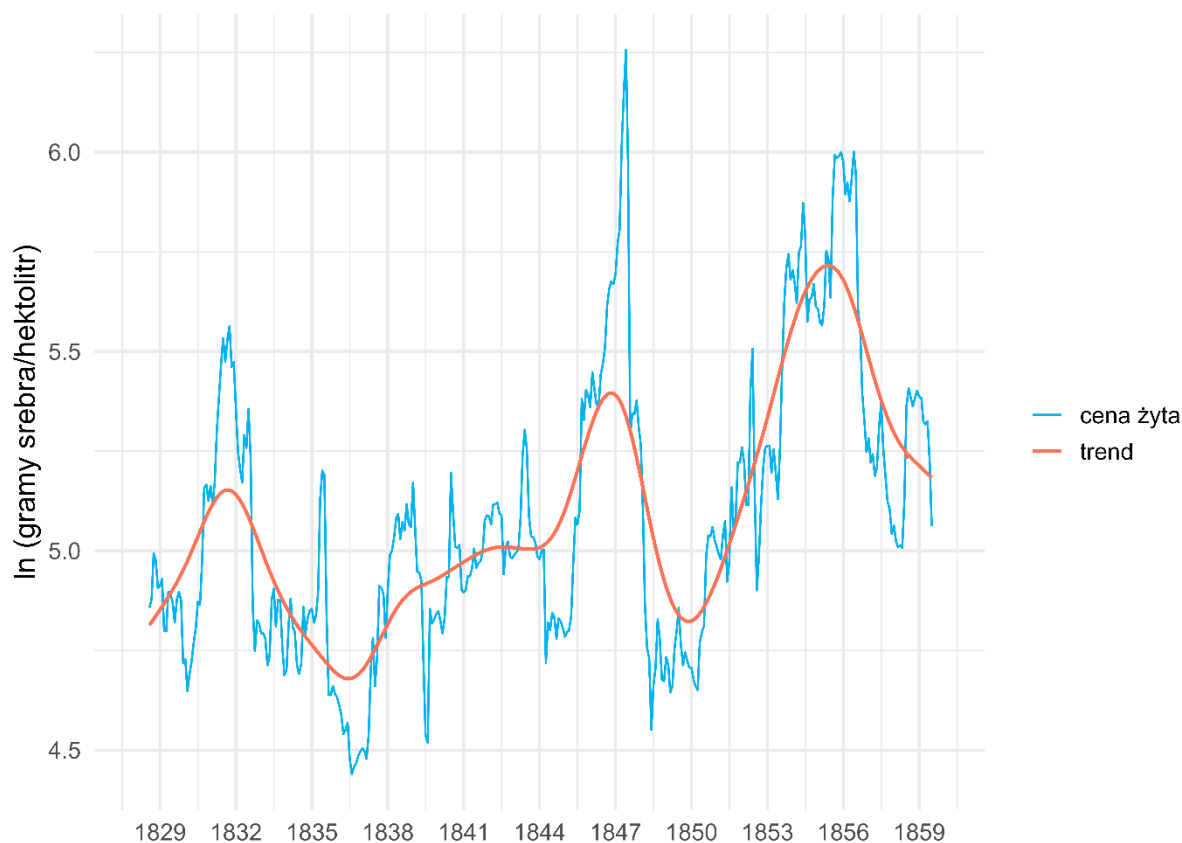
Dodatkowo wyznaczone zostały krzywe przeżycia Kaplana-Meiera, przedstawiające prawdopodobieństwo przeżycia w ciągu pierwszych pięciu lat życia. Wyniki, zaprezentowane osobno dla grup wydzielonych według analizowanych zmiennych, przedstawiono na wykresach zamieszczonych w aneksie rozprawy (wykresy A1–A6).

Jako wskaźnik wpływu fluktuacji cen na umieralność wykorzystano logarytm naturalny ceny żyta w sierpniu (po zakończeniu żniw), po uprzednim usunięciu trendu za pomocą filtru Hodricka-Prescotta²⁸⁶, co pozwala na uchwycenie krótkookresowych wahań ceny żyta. Ekspozycję na wahania cen żywności przypisano do roku agrarnego obejmującego okres od 1 września do 31 sierpnia następnego roku kalendarzowego.

²⁸⁴ Göran Broström, *eha: Event History Analysis*, wersja 2.11.5, pakiet R (2024), <https://CRAN.R-project.org/package=eha>.

²⁸⁵ George Alter, „The Evolution of Models”.

²⁸⁶ Robert J. Hodrick i Edward C. Prescott, „Postwar U.S. Business Cycles: An Empirical Investigation,” *Journal of Money, Credit and Banking* 29, nr 1 (1997): 1-16.

Wykres 23. Logarytm naturalny cen żyta w Poznaniu (wartości surowe i trend Hodricka-Prescotta), 1828-1859.

Źródło: jak w wykresie 21.

Wykorzystane zostało również kilka zmiennych kontrolnych, które pozwalają bardziej szczegółowo oszacować korelaty umieralności niemowląt i dzieci. Na podstawie zawodu ojca (lub matki w przypadku dzieci nieślubnych) został określony status społeczno-ekonomiczny w momencie narodzin dziecka. Dotychczasowe badania potwierdzają związek pomiędzy klasą społeczną a umieralnością dzieci²⁸⁷, również pod uwzględnieniem interakcji z cenami żywności²⁸⁸. Zależność pomiędzy statusem rodzica a umieralnością jest mniej oczywista w przypadku niemowląt, choć wpływ ten mógł być większy w przeludnionych miastach o niskim poziomie sanitarnym niż na wsi²⁸⁹. Większa przeżywalność niemowląt urodzonych

²⁸⁷ Hannaliis Jaadla, Ellen Potter, Sebastian Keibek i Romola Davenport, „Infant and Child Mortality by Socio-Economic Status in Early Nineteenth-Century England,” *The Economic History Review* 73, nr 4 (2020): 991-1022; Hannaliis Jaadla, Allan Puur i Kaja Rahu, „Socioeconomic and Cultural Differentials in Mortality in a Late 19th Century Urban Setting: A Linked Records Study from Tartu, Estonia, 1897-1900,” *Demographic Research* 36, (2017): 1-40.

²⁸⁸ Tommy Bengtsson, „The Vulnerable Child: Economic Insecurity and Child Mortality in Pre-Industrial Sweden: A Case Study of Västanfors, 1757-1850,” *European Journal of Population* 15 (1999): 117-151; Tommy Bengtsson i Luciana Quaranta, „The Escape from Hunger”.

²⁸⁹ Tommy Bengtsson i Frans van Poppel, „Socioeconomic Inequalities in Death from Past to Present: An

w rodzinach z wyższych warstw społecznych została zaobserwowana w XIX-wiecznym Rostocku²⁹⁰. Status został zakodowany według klasyfikacji SOCP0, wykorzystanej uprzednio w rozdziale I.

Uwzględniony został także stan cywilny matki. Częściowe lub całkowite pozbawienie opieki rodzicielskiej poważnie ograniczało szanse przeżycia dziecka. Dotychczasowe badania nad historyczną populacją Poznania wskazują na gorszą kondycję zdrowotną potomstwa samotnych matek niż potomstwa mężatek²⁹¹.

Jako zmienną wykorzystano również miejsce zamieszkania, definiowane jako narodziny w granicach miasta lub w podmiejskiej wsi. Do tych ostatnich zaliczono leżące na uboczu parafii osady Berdychowo i Piotrowo, włączone do Poznania dopiero pod koniec XIX wieku, oraz należące do Komandorii osady Białagóra i Topole.

Introduction,” *Explorations in Economic History* 48, nr 3 (2011): 343-356; Tommy Bengtsson, „The Vulnerable Child”.

²⁹⁰ Michael Mühllichen i Gabriele Doblhammer, „Social Differences in Cause-Specific Infant Mortality at the Dawn of the Demographic Transition: New Insights from German Church Records,” *Population and Environment* 47 (2025), 15.

²⁹¹ Grażyna Liczbińska i Miroslav Králík, „The Strong Impact of Maternal Marital Status on Birth Body Size before and during the Second World War in Poznań District, Poland,” *American Journal of Human Biology* 34, nr 5 (2022): e23707; Grażyna Liczbińska, Marek Brabec i Piotr Rachwał, „Daughters over Sons: Could Physical Labor and Social Stress Have Shaped Birth Patterns of Single Mothers in 19th-Century Poznań?”, *The History of the Family* (online first, 2025); Grażyna Liczbińska i Agnieszka Sobkowiak, „Did the Sex Ratio at Birth Reflect Social and Economic Inequalities? The Pilot Study from the Poznań Province, 1875-1913,” *Przeszłość Demograficzna Polski - Poland's Demographic Past* 42 (2020): 95-121.

Rycina 9. Panorama Poznania z 1842. Na pierwszym planie, w środku, jest widoczna charakterystyczna, niska zabudowa Chwaliszewa

Źródło: Heinrich Mützel, *Posen von der süd-ost Seite* (Berlin: Hinckelmann & Söhne, 1842), litografia, kompozycja 33 × 51,1 cm, Biblioteka Narodowa (Polona.pl), sygn. G.5764/Sz.

W analizie została wzięta pod uwagę pora roku urodzenia. Badania wskazują na to, że temperatura powietrza wpływa na szanse przeżycia dziecka w początkowym okresie po narodzinach²⁹². Średnia miesięczna temperatura w Poznaniu w XIX wieku wahała się od –3 stopni Celsjusza w styczniu do 18,1 stopni w lipcu. Grudzień, styczeń i luty były miesiącami, kiedy średnia temperatura przyjmowała ujemne wartości, choć jednocześnie ten okres charakteryzował się największymi wahaniami średniej temperatury powietrza²⁹³. Na podstawie

²⁹² Matteo Manfredini, „Not Only Cold but Also Heat: The Effect of Maternal Exposure to High Temperatures during Gestation on Neonatal Mortality in Pre-Transitional Casalguidi, 1819-1859,” *Population and Environment* 46 (2024), 26; Francesco Scalone i Alessandra Samoggia, „Neonatal Mortality, Cold Weather, and Socioeconomic Status in Two Northern Italian Rural Parishes, 1820-1900,” *Demographic Research* 39, art. 18 (2018): 525-560; Alessio Fornasin i Laura Rizzi, „Environmental and Socioeconomic Determinants of Neonatal Mortality in a Northern Italian City in the Early Nineteenth Century,” *Population and Environment* 44 (2022): 77-98.

²⁹³ Grażyna Liczbińska, Szymon Antosik, Marek Brabec, Arkadiusz M. Tomczyk, „Ambient Temperature-Related Sex Ratio at Birth in Historical Urban Populations: The Example of the City of Poznań, 1848-1900,” *Scientific Reports* 14 (2024): 14001.

średnich miesięcznych temperatur powietrza przyjęto następujący podział na pory roku: zima (grudzień, styczeń, luty), wiosna (marzec, kwiecień, maj), lato (czerwiec, lipiec, sierpień) oraz jesień (wrzesień, październik, listopad).

W połowie XIX wieku w Poznaniu funkcjonowały publiczne oraz prywatne instytucje dobroczynne na rzecz ubogich. Działalność prywatnych organizacji była niedawno przedmiotem rozprawy doktorskiej Agaty Łysakowskiej-Trzoss²⁹⁴. Zebrane i udostępnione przez nią dane dotyczą podopiecznych prowadzonego przez Celestynę Działyńską Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich²⁹⁵. Duża część ubogich proszących o datki zamieszkiwała prawobrzeżny Poznań, należący do parafii św. Małgorzaty. Umożliwia to wykorzystanie dość unikalnej zmiennej jaką jest wpływ objęcia rodziny dziecka jałmużną na szanse jego przeżycia w pierwszych latach życia.

Niedawne badania brytyjskich historyków wskazują na to, że ograniczenie pomocy finansowej na rzecz ubogich spowodowało wzrost umieralności dzieci w wieku 1-4 lat o 8-10% oraz spadek średniej długości życia na obszarach wiejskich Anglii i Walii o 2-4%²⁹⁶. Pokazuje to, że nawet niedoskonały system opieki społecznej w połowie XIX wieku mógł stanowić czynnik decydujący o życiu lub śmierci.

Podobnie, badania Louise Cormack wykazują, że wprowadzenie w Szwecji w 1938 roku zasiłku na dzieci miało pozytywny, krótkoterminowy wpływ na wyniki szkolne, a w dłuższej perspektywie zwiększało mobilność społeczną oraz wydłużało życie osób objętych tym świadczeniem w dzieciństwie²⁹⁷.

Towarzystwo Dobroczynności Dam Polskich rozpoczęło działalność wiosną 1845 roku. Za objęte pomocą uznano jedynie dzieci, które były żywe lub urodziły się w okresie, dla którego zachowały się daty świadczeń dla ich rodziców. W przypadku mieszkańców parafii św. Małgorzaty okres ten obejmuje lata 1845–1848, a w jednym przypadku był to rok 1854. Nie uwzględniono dzieci urodzonych po dacie udzielenia jałmużny, chyba że narodziły się w ciągu kolejnego roku. Wnioski należy jednak traktować z pewną ostrożnością, ponieważ w wielu przypadkach kartoteki zawierały jedynie nazwisko i adres, co znacznie utrudniało

²⁹⁴ Agata Łysakowska-Trzoss, *Polskie towarzystwa dobroczynne w Poznaniu i ich beneficjenci w latach 1845-1870* (Rozprawa doktorska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2024).

²⁹⁵ Udostępnione na stronie <https://kartotekiubogich.pl/kartoteki/> (dostęp: 13.10.2025).

²⁹⁶ David Green, Gabriel Mesevage, Graham Mooney i Simon Szreter, „The New Poor Law and the Health of the Population of England and Wales,” *The Economic History Review* (online first, 2025).

²⁹⁷ Louise Cormack, *Growing up: Early-Life Circumstances and Wellbeing throughout Life, Sweden 1905-2016* (Rozprawa doktorska, Lunds universitet, 2025), *Lund Studies in Economic History* 117.

identyfikację. Do analizy włączono wyłącznie osoby, przy których podano pełne imię i nazwisko, bez czego identyfikacja byłaby niemożliwa.

W analizie uwzględniona została także zmienna binarna dla okresu nieurodzaju i głodu w 1847 roku. Przyjmuje ona wartość 1 w miesiącach między sierpniem 1846 a lipcem 1847, a 0 w pozostałych miesiącach. Analogicznie została utworzona zmienna dla kolejnych fal epidemii cholery w latach 1831 (lipiec-listopad), 1837 (wrzesień-listopad), 1848 (wrzesień-październik), 1849 (czerwiec-październik), 1852 (lipiec-wrzesień) oraz 1855 (sierpień-październik).

Zestawienie liczebności badanej próby zostało przedstawione w tabeli 10. oraz w tabeli 11., znajdujących się poniżej.

Tabela 10. Liczby zgonów i współczynniki umieralności niemowląt i dzieci do 5. roku życia według wieku w chwili zgonu

Wiek zgonu (w miesiącach)	N zgonów/współczynniki umieralności na 1000 urodzeń
0	365
1	157
2	115
3	107
4	80
5	67
6	63
7	44
8	55
9	42
10	41
11	34
Łączna liczba zgonów niemowląt	1170
Umieralność neonatalna	71.72
Współczynnik umieralności niemowląt	229.91
Liczba zgonów dzieci w wieku 1–5 lat	633
Współczynnik umieralności dzieci	161.23

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

Tabela 11. Liczba obserwacji w zmiennych wykorzystanych w analizie

	Liczba obserwowanych przypadków	Liczba zgonów (zdarzeń)	Współczynnik zgonów (w ‰)
<i>Płeć</i>			
Chłopcy	2555	982	384
Dziewczynki	2541	995	392
<i>Pora roku</i>			
Zima	1351	507	375
Wiosna	1346	526	391
Lato	1171	475	406
Jesień	1224	469	383
Brak danych	4	0	
<i>Stan cywilny matki</i>			
Zamężna	4156	1611	388
Samotna	938	365	389
Brak danych	2	1	500
<i>Pomoc dobroczynna</i>			
Nie	5010	1950	389
Tak	86	27	314
<i>Miejsce urodzenia</i>			
Poznań	4903	1920	392
Wieś	188	56	298
Brak danych	5	1	200
<i>Status</i>			
Niewykwalifikowani pracownicy	2143	929	434
Pracownicy o podstawowych kwalifikacjach	183	50	273
Wykwalifikowani pracownicy	1820	704	387
Klasa średnia	221	79	357
Elita	101	25	248

Brak klasyfikacji	606	182	300
Brak danych	22	8	364
<i>Razem</i>			
	5096	1977	388

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

Wyniki i dyskusja

Tabela 12. przedstawia wyniki analizy regresji proporcjonalnych hazardów Coxa. We wszystkich modelach wykorzystano opisane wcześniej zmienne objaśniające oraz reakcję na 10-procentowy wzrost ceny żyta, wraz z jej interakcją ze statusem społeczno-ekonomicznym (zob. tabela 13.). Wyniki modelu należy interpretować w odniesieniu do grupy referencyjnej. Wartości powyżej 1 oznaczają wzrost ryzyka zgonu, z kolei mniejsze od 1 oznaczają spadek ryzyka zgonu.

Model 1 opisuje umieralność niemowląt, natomiast model 2 związek pomiędzy umieralnością niemowląt a rocznym opóźnieniem cen żyta. Model 3 dotyczy umieralności dzieci do piątego roku życia, zaś model 4 analizuje reakcję umieralności dzieci na wzrost ceny żyta z rocznym opóźnieniem. Model 5 odnosi się umieralności dzieci w wieku 1–15 lat, natomiast model 6 – analogicznie jak w poprzednich przypadkach – analizuje reakcję tej grupy wiekowej na roczne opóźnienie ceny żyta.

Nie zaobserwowano związku pomiędzy cenami żywności a umieralnością w okresie niemowlęcym, co wynika z ochronnego efektu karmienia piersią. Interesujący rezultat pokazał model 2, który testował wpływ rocznego opóźnienia ceny żyta na umieralność niemowląt. Wskazuje on, że wzrost ceny żyta w poprzednim roku rolnym zwiększał ryzyko zgonu w pierwszym roku życia o 45%. Może to sugerować, że niedożywienie matek w okresie ciąży miało długotrwałe konsekwencje zdrowotne dla ich dzieci, prowadząc do wyższego ryzyka śmierci w niemowlęctwie²⁹⁸.

Badania Petera Warda udowodniły związek pomiędzy kosztami życia i masą urodzeniową w Wiedniu w latach 1865–1930 – spadek kosztów utrzymania powodował wzrost masy urodzeniowej. Z kolei noworodki urodzone w okresie I wojny światowej oraz powojennego

²⁹⁸ Zob. Matteo Manfredini, „Not Only Cold”, który zaobserwował również podobny efekt, ale w odniesieniu do temperatury powietrza.

kryzysu gospodarczego były lżejsze średnio o 80 gramów²⁹⁹. Masa urodzeniowa jest wskaźnikiem dobrostanu matki i dziecka, a noworodki o niskiej masie urodzeniowej są bardziej narażone na zgon³⁰⁰, co wzmacnia hipotezę o trwałych następstwach niedosytu jedzenia w okresie prenatalnym w Poznaniu w pierwszej połowie XIX wieku.

Wyniki modelu 3 okazały się częściowo kontrintuicyjne i sugerują, że ekspozycja na wzrost ceny żyta zmniejszała ryzyko zgonu dzieci w wieku do pięciu lat. Model 4 wskazuje natomiast, że umieralność dzieci reagowała z rocznym opóźnieniem na pogorszenie standardu życia mierzonego cenami żywności, jednak efekt ten nie osiąga istotności statystycznej. Dopiero model 6 wykazuje istotny wpływ 10-procentowego wzrostu ceny żyta na umieralność dzieci w wieku 1–15 lat.

Potencjalnym wytłumaczeniem tych wyników może być zjawisko selekcji. W historycznych populacjach śmiertelność dzieci często koncentrowała się w określonych rodzinach (*mortality clustering*), co wskazuje na heterogeniczność populacji. Mniej odporne dzieci częściej umierały we wczesnym okresie życia, pozostawiając w grupie przeżywających jednostki relatywnie bardziej odporne³⁰¹. Dodatkowym argumentem wspierającym tę hipotezę może być brak istotnego efektu podwyższonego ryzyka zgonu wśród niemowląt płci męskiej, które z przyczyn biologicznych są zazwyczaj bardziej narażone na śmierć w okresie niemowlęcym. Zjawisko to może być natomiast związane z selektywnym oddziaływaniem stresów środowiskowych, prowadzących do wzrostu feminizacji proporcji płci przy urodzeniu, obserwowanego zarówno w XIX-wiecznym Poznaniu³⁰², jak i w innych populacjach historycznych³⁰³.

Wyniki wskazują również, że dzieci nieślubne miały wyższe ryzyko zgonu w pierwszym roku życia, co jest zgodne z ustaleniami wcześniejszych badań nad kondycją zdrowotną potomstwa samotnych matek w populacji Poznania i Wielkopolski. Badania nad XIX-wiecznymi populacjami europejskimi powszechnie potwierdzają niższą przeżywalność nieślubnego

²⁹⁹ W. Peter Ward, „Weight at Birth in Vienna, Austria, 1865–1930”, *Annals of Human Biology* 14, nr 6 (1987): 495–506.

³⁰⁰ W. Peter Ward, „Birth Weight as an Indicator of Human Welfare,” w *The Oxford Handbook of Economics and Human Biology*, red. John Komlos i Inas R. Kelly (Oxford: Oxford University Press, 2016), 621–631.

³⁰¹ Sören Edvinsson i Angélique Janssens, „Clustering of Deaths in Families: Infant and Child Mortality in Historical Perspective,” *Biodemography and Social Biology* 58, nr 2 (2012): 75–86; Ingrid K. Van Dijk, „Early-Life Mortality Clustering in Families: A Literature Review”, *Population Studies* 73, nr 1 (2019): 79–99,

³⁰² Grażyna Liczbińska, Szymon Antosik, Marek Brabec, Arkadiusz M. Tomczyk, „Ambient Temperature-Related Sex Ratio at Birth”.

³⁰³ Francisco J. Marco-Gracia, Francisco J. Beltrán Tapia, i Grażyna Liczbińska, „Did Premodern Wars Impact Sex Ratios at Birth? The Case of 19th-Century Basque Country”, *Human Nature* 36, nr 2 (2025): 281–306.

potomstwa³⁰⁴. Nieślubne noworodki cechowały się niższą masą urodzeniową³⁰⁵, a niemowlęta pozbawione częściowo lub całkowicie opieki matki miały skrajnie ograniczone szanse na przetrwanie w ówczesnych surowych warunkach sanitarnych i bytowych.

Z kolei absencja ojca – jak w analizowanym przypadku – nie pociągała za sobą aż tak drastycznych skutków, ale prowadziła do znacznego ograniczenia zasobów rodziny. Braki te mogły być częściowo kompensowane przez pracę zarobkową matki, co z kolei wiązało się ze zmniejszeniem czasu poświęcanego opiece nad dzieckiem, a w konsekwencji z dalszym obniżeniem jego szans na przeżycie³⁰⁶. Zanik tego efektu w późniejszych grupach wiekowych może być związany z tym, że samotne matki mogły w późniejszym czasie znaleźć partnerów³⁰⁷ lub z tzw. selekcji ocalałych, czyli zjawiska tłumaczącego pozornie sprzeczne wyniki tym, że osoby, które przetrwały niekorzystne warunki we wczesnym okresie życia, charakteryzowały się lepszym stanem zdrowia niż przeciętnie³⁰⁸.

We wszystkich grupach wiekowych widoczny jest wyraźny gradient społeczny. Dzieci urodzone w rodzinie o wyższym statusie społecznym charakteryzowały się istotnie niższym ryzykiem zgonu w pierwszych latach życia. Jest to związane pośrednio z czynnikami omawianymi w poprzednim akapicie. Rodzice należący do bardziej uprzywilejowanych warstw

³⁰⁴ Francisco J. Marco-Gracia, „*Like Father, Like Son*”: The Importance of Fathers in Nineteenth- and Twentieth-Century Rural Spain”, *Journal of Family History* 46, nr 4 (2021): 483–501; Anders Brändström, Sören Edvinsson, i John Rogers, „Illegitimacy, Infant Feeding Practices and Infant Survival in Sweden 1750-1950: A Regional Analysis”, *Hygiea Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health* 3, nr 1 (2002): 13–52; Anders Brändström, „Life Histories of Single Parents and Illegitimate Infants in Nineteenth-Century Sweden”, *The History of the Family* 1, nr 2 (1996): 205–226; Jan Kok, Frans van Poppel i Ellen Kruse, „Mortality among Illegitimate Children in Mid-Nineteenth-Century The Hague,” w *The Decline of Infant and Child Mortality: The European Experience, 1750–1990*, red. Carlo A. Corsini i Pier Paolo Viazzo (Leiden: Brill | Nijhoff, 1997): 193–211; Michael Mühllichen i Gabriele Doblhammer, „Social Differences”.

³⁰⁵ W. Peter Ward, „Perinatal Mortality in Bologna, 1880–1940,” w *The Determinants of Infant and Child Mortality in Past European Populations*, red. Marco Breschi i Lucia Pozzi (Udine: Forum, 2004): 213–230; W. Peter Ward, „Birth Weight as an Indicator of Human Welfare”.

³⁰⁶ Frans Van Poppel i Ruben Van Gaalen, „The Presence of Parents and Childhood Survival: The Passage of Social Time and Differences by Social Class,” w *Kinship and Demographic Behavior in the Past*, red. Tommy Bengtsson i Geraldine P. Mineau (Dordrecht: Springer, 2008): 105-134; Erik Beekink, Frans van Poppel i Aart C. Liefbroer, „Parental Death and Death of the Child: Common Causes or Direct Effects?,” w *When Dad Died: Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, red. Renzo Derosas i Michel Oris (Bern: Peter Lang, 2002): 233-260; Krzysztof Tymicki, „The Correlates of Infant and Childhood Mortality: A Theoretical Overview and New Evidence from the Analysis of Longitudinal Data of the Bejsce (Poland) Parish Register Reconstitution Study of the 18th-20th Centuries”, *Demographic Research* 20 (2009): 559–594; Michael Mühllichen i Gabriele Doblhammer, „Social Differences”.

³⁰⁷ Zob. Anders Brändström, „Life Histories”, który pokazuje, że matki nieślubnych dzieci zazwyczaj były bardzo młodymi kobietami i większość z nich ostatecznie zawierała małżeństwo.

³⁰⁸ Matthias Blum, Christopher L. Colvin i Eoin McLaughlin, „Scarring and Selection in the Great Irish Famine,” *The Economic History Review* (opublikowane online 24 marca 2025); Omar Karlsson, „Scarring and Selection Effects on Children Surviving Elevated Rates of Postneonatal Mortality in Sub-Saharan Africa,” *SSM - Population Health* 19 (wrzesień 2022): 101160.

dysponowali m.in. większymi możliwościami finansowymi i czasowymi, co pozwalało im zapewnić lepszą opieką nad dziećmi³⁰⁹.

Pora roku nie stanowi statystycznie istotnego czynnika ryzyka zgonu wśród niemowląt, choć wartość p zbliża się do konwencjonalnego progu istotności statystycznej na poziomie 5%. Oznacza to, że istnieje pewien sygnał wskazujący na możliwy wpływ sezonowy, jednak w badanej próbie nie można go uznać za jednoznacznie istotny. Może to sugerować, że wpływ niskiej temperatury w miesiącach zimowych mógł być potencjalnym niebezpieczeństwem³¹⁰. Większość poznaniaków w połowie XIX wieku żyła w ubogich warunkach. Szczególnie problematyczne podczas zimy mogły okazywać się niedogrzone i wilgotne mieszkania³¹¹.

Co ciekawe, pora roku jest statystycznie istotna dla modeli badających umieralność dzieci, a ich wyniki konsekwentnie pokazują najmniejsze ryzyko zgonu dla dzieci urodzonych jesienią, z kolei największe dla urodzeń przypadających na wiosnę. Takie same rezultaty zostały uzyskane w badaniach nad umieralnością dzieci w wieku do dwóch lat w XIX-wiecznych Niderlandach³¹². Interesujący, długoterminowy efekt miesiąca urodzenia na długość życia został potwierdzony w badaniach polskich antropologów, którzy na podstawie polskiej populacji wykazali, że osoby urodzone jesienią i zimą żyły dłużej niż ich rówieśnicy urodzeni w środku roku³¹³.

Lepszy stan zdrowia dzieci urodzonych jesienią może być związany z wpływem cyklu rolnego, od którego zależały ceny i, w konsekwencji, spożycie żywności. Trzeci trymestr ciąży zakończonych jesienią przypadał na okres tuż po zakończeniu żniw, co sprzyjało lepszemu odżywianiu matek w tym kluczowym czasie³¹⁴. Poprawa kondycji fizycznej kobiet karmiących piersią przekładała się na wyższą jakość ich mleka, a tym samym na zdrowie niemowląt.

³⁰⁹ Tommy Bengtsson i Frans van Poppel, „Socioeconomic Inequalities in Death”; Frans Van Poppel i Ruben Van Gaalen, „The Presence of Parents”; Tommy Bengtsson, „The Vulnerable Child”; Michael Mühllichen i Gabriele Doblhammer, „Social Differences”.

³¹⁰ Alessio Fornasin i Laura Rizzi, „Environmental and Socioeconomic Determinants”.

³¹¹ Maria Trzeciakowska i Lech Trzeciakowski, *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu*, 154.

³¹² Frans van Poppel, Peter Ekamper i Kees Mandemakers, „Season of Birth and Early Childhood Mortality: A Review of the Debate and a Case Study for the Netherlands, 1812-1912,” w *Building Bridges: Scholars, History and Historical Demography. A Festschrift in Honor of Professor Theo Engelen*, red. Paul Puschmann i Tim Riswick (Nijmegen: Valkhof Pers, 2018), 590-625.

³¹³ Piotr Chmielewski i Krzysztof Borysławski, „Understanding the Links between Month of Birth, Body Height, and Longevity: Why Some Studies Reveal That Shorter People Live Longer - Further Evidence of Seasonal Programming from the Polish Population,” *Anthropological Review* 79, nr 4 (2016): 375-395; zob. również Gabriele Doblhammer i James W. Vaupel, „Lifespan Depends on Month of Birth”, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 98, nr 5 (2001): 2934-2939.

³¹⁴ W trzecim trymestrze ciąży następuje intensywny przyrost masy ciała oraz rozwój układu oddechowego i odporności. Niedobór żywności w tym okresie może prowadzić do niskiej masy urodzeniowej, zob. A. D Stein, „Intrauterine Famine Exposure and Body Proportions at Birth: The Dutch Hunger Winter”, *International Journal of Epidemiology* 33, nr 4 (2004): 831-836.

Odwrotny proces następował w przypadku dzieci urodzonych wiosną, w okresie przednówka, kiedy dostęp do żywności był poważnie ograniczony w realiach pierwszej połowy XIX wieku. Można zatem przyjąć, że pora roku urodzenia wpływała na przeżywalność w pierwszym okresie życia poprzez kondycję zdrowotną kształtowaną przez warunki środowiskowe w okresie prenatalnym³¹⁵.

Podobne zależności sezonowe zaobserwowano w odniesieniu do masy urodzeniowej noworodków w Wiedniu w latach 1865–1930, w którym dzieci urodzone jesienią charakteryzowały się wyższą masą³¹⁶. Zbliżone wyniki uzyskano dla Bolonii w latach 1880–1940, a dodatkowo pacjentki cierpiące na niedożywienie wydawały na świat potomstwo lżejsze średnio o 140 gramów³¹⁷.

Statystycznie istotny okazał się również wpływ dobroczynności, która zmniejszała ryzyko zgonu w pierwszym roku życia. Efekt znika w późniejszych latach życia, co może być spowodowane małą liczebnością tej zmiennej. Warto jednak zwrócić uwagę na to, że w świetle opisanych wcześniej potencjalnych zagrożeń czyhających na niemowlęta, każda pomoc w postaci ubrań, opału lub pieniędzy mogła radykalnie poprawić sytuację materialną ich rodziców lub samotnej matki, a w konsekwencji zwiększyć szanse przeżycia dziecka³¹⁸.

We wszystkich grupach wiekowych urodzenie w Poznaniu zwiększa ryzyko zgonu. Wynik jest istotny statystycznie we wszystkich grupach z wyjątkiem niemowląt. Jest to powszechny rezultat, zgodny z literaturą opisującą zjawisko tzw. *urban penalty*³¹⁹. Efekt ten mógł być dodatkowo spotęgowany przez trudne warunki bytowe panujące w parafii świętej Małgorzaty³²⁰.

Wyniki zmiennej binarnej odpowiadającej za występowanie cholery pokazują zdecydowanie wyższe ryzyko zgonu w trakcie epidemii, co jest zgodne z intuicją, jak i dotychczasowymi badaniami. Najnowsze publikacje Grażyny Liczbińskiej dogłębnie opisują śmiertelne żniwo epidemii cholery w XIX-wiecznym Poznaniu, które szczególnie dotyczyło najmłodszych

³¹⁵ Zob. Richard H. Steckel, „Young Adult Mortality Following Severe Physiological Stress in Childhood: Skeletal Evidence”, *Economics & Human Biology* 3, nr 2 (2005): 314–328.

³¹⁶ W. Peter Ward, „Weight at Birth in Vienna”.

³¹⁷ W. Peter Ward, „Perinatal Mortality in Bologna”.

³¹⁸ Zob. Marco H. D. Van Leeuwen, „Surviving with a Little Help: The Importance of Charity to the Poor of Amsterdam 1800–50, in a Comparative Perspective”, *Social History* 18, nr 3 (1993): 319–338.

³¹⁹ Zob. Lionel Kesztenbaum i Jean-Laurent Rosenthal, „The Health Cost”; Hannaliis Jaadla i Alice Reid, „The Geography of Early Childhood Mortality in England and Wales, 1881-1911”, *Demographic Research* 37 (2017): 1861-1890.

³²⁰ Grażyna Liczbińska, *Umieralność i jej uwarunkowania*.

i najstarszych mieszkańców miasta, czyli grup najbardziej wrażliwych na skutki chorób zakaźnych³²¹.

Podobne działanie można zaobserwować dla zmiennej odnoszącej się do nieurodzaju i głodu w roku rolnym 1846–1847, który był szczególnie dotkliwy w krajach niemieckich³²². Wpływ nieurodzaju na zwiększoną umieralność był widoczny w trakcie głodu w Estonii w latach 40. XIX wieku³²³.

Model uwzględniający interakcję pomiędzy 10-procentowym wzrostem ceny żyta a statusem społeczno-ekonomicznym nie wykazał istotności statystycznej (zob. tabela 13). Wskazuje to na brak dowodów na to, że reakcja na pogorszenie standardu życia różniła się w zależności od przynależności do poszczególnej grupy społecznej. Może oznaczać, że status społeczny nie chronił przed skutkami pogorszenia się sytuacji życiowej w warunkach stresorów środowiskowych.

Krzywe przeżywalności Kaplana-Meiera dla pierwszych pięciu lat życia (wykresy A1–A6 w aneksie) wskazują, że najwyższe ryzyko zgonu występowało w pierwszych miesiącach po urodzeniu, co odzwierciedla się w gwałtownym spadku krzywej przeżycia w tym okresie. Widoczny jest wyraźny gradient społeczny w umieralności dzieci – potomstwo osób najlepiej sytuowanych charakteryzowało się wyższymi szansami przeżycia niż dzieci pochodzące z rodzin niewykwalifikowanych pracowników.

Jednocześnie nie obserwuje się istotnych różnic w przeżywalności pomiędzy chłopcami a dziewczynkami. Wkrótce po urodzeniu zaznacza się natomiast wyraźna przewaga w przeżywalności dzieci urodzonych przez kobiety zamężne w porównaniu z dziećmi matek samotnych, co sugeruje wyższe ryzyko zgonu z przyczyn egzogennych w tej drugiej grupie. Widoczne są także różnice terytorialne – dzieci urodzone poza granicami Poznania miały wyższe szanse przeżycia, co wskazuje na występowanie zjawiska *urban penalty*.

W przypadku pory roku urodzenia obserwuje się niewielką przewagę przeżywalności dzieci urodzonych wiosną w ciągu pierwszych dwóch lat życia. Również dzieci objęte pomocą

³²¹ Grażyna Liczbińska i Jörg Vögele, „Cholera in the City of Poznań: Did the Death Toll of the 1866 Cholera Epidemic Reflect Social and Economic Differences?” *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 66, nr 2 (2025): 341-364.

³²² Albers, Hakon, i Ulrich Pfister, „Food Crises in Germany”.

³²³ Martin Klesment i Kersti Lust, „Short-Term Economic Stress and Mortality Differentials in Rural Estonia, 1834-1884,” *Scandinavian Economic History Review* 69, nr 1 (2021): 1-19.

dobroczynną charakteryzowały się wyraźnie wyższymi szansami przeżycia, choć należy podkreślić, że liczebność tej grupy była niewielka.

Podsumowanie

W rozdziale przeanalizowano wpływ krótkotrwałego pogorszenia standardu życia, mierzonego na podstawie wahań cen żyta, na umieralność niemowląt oraz dzieci do 5. i 15. roku życia w XIX-wiecznym Poznaniu. Dieta mieszkańców miasta była w dużym stopniu oparta na chlebie, dlatego wzrost cen żyta mógł znacząco obciążać budżety gospodarstw domowych.

Analiza nie wykazała istotnego wpływu wahań cen żyta na ryzyko zgonu w pierwszym roku życia, co najprawdopodobniej wynikało z ochronnego efektu karmienia piersią. Natomiast wzrost cen żyta w roku poprzedzającym urodzenie wiązał się z wyższym ryzykiem zgonu niemowląt, co może być konsekwencją niedożywienia matek w okresie ciąży. W przypadku dzieci do 5. i 15. roku życia zależności te okazały się mniej jednoznaczne. Wyniki wskazują również na zróżnicowany wpływ zmiennych kontrolnych – takich jak status społeczny, stan cywilny matki, pora i miejsce urodzenia oraz objęcie rodziców pomocą jałmużniczą – na umieralność niemowląt i dzieci.

Tabela 12. Współczynniki modeli proporcjonalnego hazardu Coxa

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4		Model 5		Model 6	
	Względne ryzyko (relative risk)	p	Względne ryzyko (relative risk)	p	Względne ryzyko (relative risk)	p	Względne ryzyko (relative risk)	p	Względne ryzyko (relative risk)	p	Względne ryzyko (relative risk)	p
<i>10% wzrost ceny żyta</i>	0.707	0.026	1.452	0.009	0.541	0.003	1.388	0.094	0.607	0.008	1.528	0.019
<i>Płeć</i>		0.661		0.628		0.180		0.182		0.074		0.074
dziewczynki (ref.)	1		1		1		1		1		1	
chłopcy	1.026		1.029		0.899		0.899		0.877		0.877	
<i>Stan cywilny matki</i>		0.000		0.000		0.142		0.156		0.009		0.008
zamężna (ref.)	1		1		1		1		1		1	
samotna	1.395		1.377		0.813		0.819		0.705		0.703	
<i>Status</i>		0.000		0.000		0.000		0.000		0.000		0.000
Niewykwalifikowan i pracownicy (ref.)	1		1		1		1		1		1	
Pracownicy o podstawowych kwalifikacjach	0.427		0.408		0.720		0.721		0.737		0.734	

Wykwalifikowani pracownicy	0.720		0.717		1.027		1.024		1.025		1.022	
Klasa średnia	0.882		0.877		0.673		0.672		0.669		0.662	
Elita	0.443		0.415		0.387		0.392		0.456		0.461	
Brak klasyfikacji	0.708		0.720		0.419		0.416		0.466		0.464	
<i>Pora roku</i>		0.075		0.109		0.012		0.011		0.004	0.005	
zima (ref.)	1		1		1		1		1		1	
wiosna	0.882		0.880		1.294		1.298		1.306		1.309	
lato	0.987		0.985		1.156		1.147		1.226		1.213	
jesień	1.095		1.076		0.923		0.920		0.951		0.957	
<i>Jatmużna</i> nie (ref.)	1	0.003	1	0.003	1	0.557	1	0.592	1	0.950	1	
tak	0.442		0.440		0.846		0.858		0.985		0.993	
<i>Miejsce urodzenia</i> wieś (ref.)	1	0.194	1	0.180	1	0.039	1	0.038	1	0.012	0.011	
Poznań	1.231		1.240		1.627		1.631		1.732		1.743	
<i>Głód 1847</i>	1.922	0.000	1.704	0.000	1.511	0.043	1.222	0.281	1.418	0.067	1.202	0.293
<i>Cholera</i>	1.540	0.000	1.561	0.000	3.237	0.000	3.343	0.000	3.499	0.000	3.606	0.000
Liczba zdarzeń	1168		1162		634		634		747		751	
Osobomiesiące	50751		50 376		165052		165114		465406		479235	

Log-likelihood	-9748.1	-9682.5	-5096.9	-5100.1	-5968.7	-6005.6
Statystyka testu LR	128.63	130.85	174.03	167.72	223.41	222.42
Liczba stopni swobody	15	15	15	15	15	15
p-value	< 0.001	< 0.001	< 0.001	< 0.001	< 0.001	< 0.001

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

Tabela 13. Interakcja statusu społecznoekonomicznego z 10% wzrostem ceny żyta

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4		Model 5		Model 6	
	Względne ryzyko (relative risk)	p	Względne ryzyko (relative risk)	p	Względne ryzyko (relative risk)	p	Względne ryzyko (relative risk)	p	Względne ryzyko (relative risk)	p	Względne ryzyko (relative risk)	p
Niewykwalifikowan i pracownicy (ref.)	1 (ref.)		1 (ref.)		1 (ref.)		1 (ref.)		1 (ref.)		1 (ref.)	
Pracownicy o podstawowych kwalifikacjach	0.525	0.562	0.248	0.221	1.621	0.621	0.836	0.868	1.234	0.822	2.446	0.359
Wykwalifikowani pracownicy	1.310	0.404	0.948	0.872	0.676	0.327	0.794	0.583	0.901	0.779	0.807	0.581
Klasa średnia	0.996	0.996	1.151	0.838	1.208	0.854	1.946	0.558	1.148	0.885	2.480	0.388
Elita	1.963	0.617	16.787	0.064	0.456	0.661	1.210	0.916	0.472	0.622	1.143	0.931
Brak klasyfikacji	0.962	0.932	0.669	0.377	0.493	0.426	1.408	0.697	0.705	0.659	1.148	0.863
Liczba zdarzeń	1168		1162		634		634		747		751	
Osobomiesiące	50751		50376		165052		165114		465406		479235	

Log-likelihood	-9754.8	-9687.3	-5095.9	-5099.6	-5968.4	-6004.4
Statystyka testu LR	115.20	121.14	176.14	168.80	223.99	224.79
Liczba stopni swobody	19	19	20	20	18	20
p-value	< 0.001	< 0.001	< 0.001	< 0.001	20	< 0.001

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania

Rozdział IV. Długoterminowe koszty społeczne

W drugim i trzecim rozdziale został przeanalizowany długofalowy trend umieralności w Poznaniu w kontekście transformacji demograficznej oraz krótkoterminowe skutki pogorszenia się standardu życia. Celem tego rozdziału jest analiza wpływu długoterminowych skutków wynikających z niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia w XIX-wiecznym Poznaniu na możliwość wejścia w małżeństwo i poziom mobilności społecznej momencie jego zawarcia.

We wstępie do rozprawy doktorskiej zostały przedstawione podstawy teoretyczne oraz wyniki badań empirycznych, które potwierdzają i uzasadniają wpływ niekorzystnych warunków we wczesnych etapach życia, między innymi w rozwoju płodowym i we wczesnym dzieciństwie, na późniejszy stan zdrowia i status socjoekonomiczny. W tym rozdziale zostaną zatem opisane dane i metody wykorzystane w badaniu oraz wyniki przeprowadzonych analiz.

Wskaźniki niekorzystnych warunków w krytycznych oknach rozwoju

W badaniach demograficznych niektóre współczynniki są uznawane za mierniki dobrostanu w poszczególnych grupach wiekowych. Przykładem jest współczynnik umieralności niemowląt, który odzwierciedla warunki życia w pierwszym roku życia.

W tabeli 14. przedstawione zostały wybrane miary demograficzne i ekonomiczne, zastosowane jako kryteria standardu życia w okresie rozwoju prenatalnego, niemowlęctwa oraz wczesnego dzieciństwa (drugi i trzeci rok życia). Zostały one wybrane, ponieważ ich siła oddziaływania różni się w zależności od etapu życia jednostki.

Współczynnik umieralności niemowląt oraz ceny żywności należą do powszechnie stosowanych w badaniach empirycznych wskaźników ekspozycji na niekorzystne warunki w okresie prenatalnym oraz w pierwszym roku życia. Odzwierciedlają one potencjalne obciążenie chorobami i niedożywienie³²⁴. Nawet krótkotrwała ekspozycja na stresory w tych kluczowych fazach rozwoju może prowadzić do negatywnych konsekwencji zdrowotnych i społecznych w dorosłości.

³²⁴ Tommy Bengtsson i Martin Lindström, „Childhood Misery”; Ciż, „Airborne Infectious Diseases; Luciana Quaranta, *Scarred for Life*, 46-51.

Tabela 14. Wskaźniki niekorzystnych warunków życia według etapu rozwoju jednostki

	Okres prenatalny	Niemowlęctwo	Wczesne dzieciństwo
Choroby i stres	Proporcja płci (t - 9 miesięcy); powódź (t - 9 miesięcy)	Współczynnik umieralności niemowląt t	Współczynnik zgonów t
Dieta	Ceny żyta (t - 9 miesięcy)	Ceny żyta t	Ceny żyta t

Na podstawie: Bengtsson, Lindström 2000, 2003

Metoda identyfikowania niekorzystnych warunków skupia się na odchyleniach od trendu (np. nadmiarowe zgony) i opiera się na zmodyfikowanej i skróconej wersji procedury wykorzystanej do badania kryzysów umieralności w XIX-wiecznej Danii³²⁵. W pierwszym kroku, wyznaczane są średnie arytmetyczne i odchylenia standardowe wartości badanego wskaźnika dla poszczególnych miesięcy na podstawie wartości surowych pomiarów dla pięciu poprzedzających i następujących lat w odniesieniu do okresu badanego. Średnie i odchylenia standardowe są wyznaczane osobno dla każdego miesiąca³²⁶.

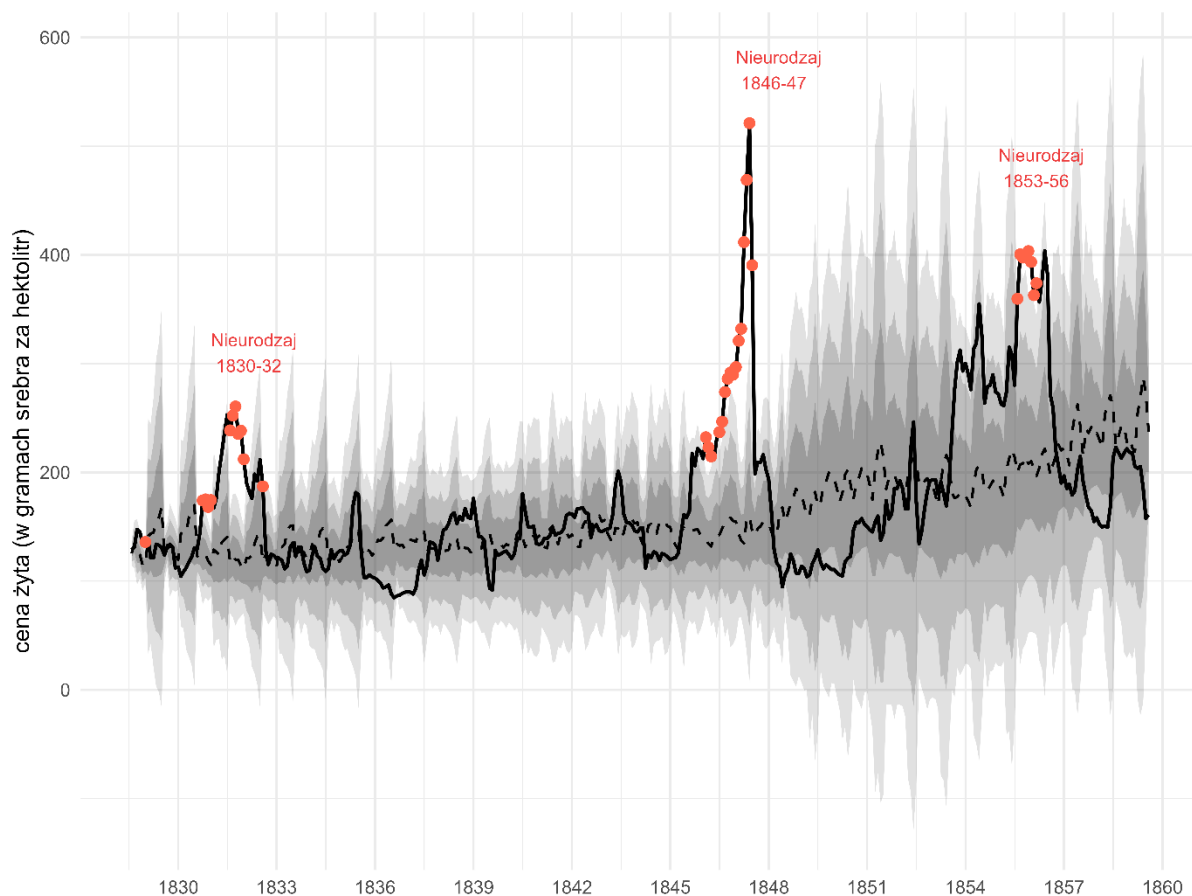
Potencjalny kryzys mógł zawyżyć wyniki, dlatego też dane do wyznaczenia średnich wartości zostały iteracyjnie oczyszczone: obserwacje odbiegające o więcej niż trzy odchylenia standardowe (w górę lub w dół) były usuwane, a średnie i odchylenia standardowe przeliczane ponownie, aż do zniknięcia kolejnych odstających punktów. W ten sposób uzyskuje się średnie referencyjne badanego wskaźnika dla poszczególnych miesięcy. W kroku drugim, surowe wartości poszczególnych wskaźników zostały porównane z wyznaczonymi wartościami średnich referencyjnych. Obserwacje, które przekraczały średnią o trzy odchylenia standardowe, były definiowane jako kryzysowe (nadmiarowe)³²⁷.

Rezultaty procedury można zaobserwować na przykładzie wykresu 24., który przedstawia zmiany cen żyta. Linia przerywana jest średnią referencyjną, linia ciągła to surowe wartości, a szare pola zakreślają zakres odchyłeń standardowych (najciemniejsze to jedno odchylenie, najjaśniejsze to trzy odchylenia standardowe). Na czerwono zaznaczone zostały punkty odstające.

³²⁵ Rasmus Kristoffer Pedersen i in., „Identifying Signature Features of Epidemic Diseases from 19th Century All-Cause Mortality Data”, *American Journal of Epidemiology* 194, nr 2 (2025): 460–68.

³²⁶ Wyjątkiem jest proporcja płci, dla której zostały wykorzystane dane roczne ze względu ze zbyt dużą wariacją na rozdzielczości miesięcznej. Metoda zastosowana dla tego wskaźnika nie różniła się od pozostałych. Jediną różnicą było wykorzystanie danych rocznych zamiast miesięcznych.

³²⁷ Inne podejście zostało zastosowane do wykrywania powodzi, ze względu na specyfikę pomiarów stanu wody w Warcie.

Wykres 24. Nadmiarowe wartości ceny żyta w Poznaniu, 1828-1859.

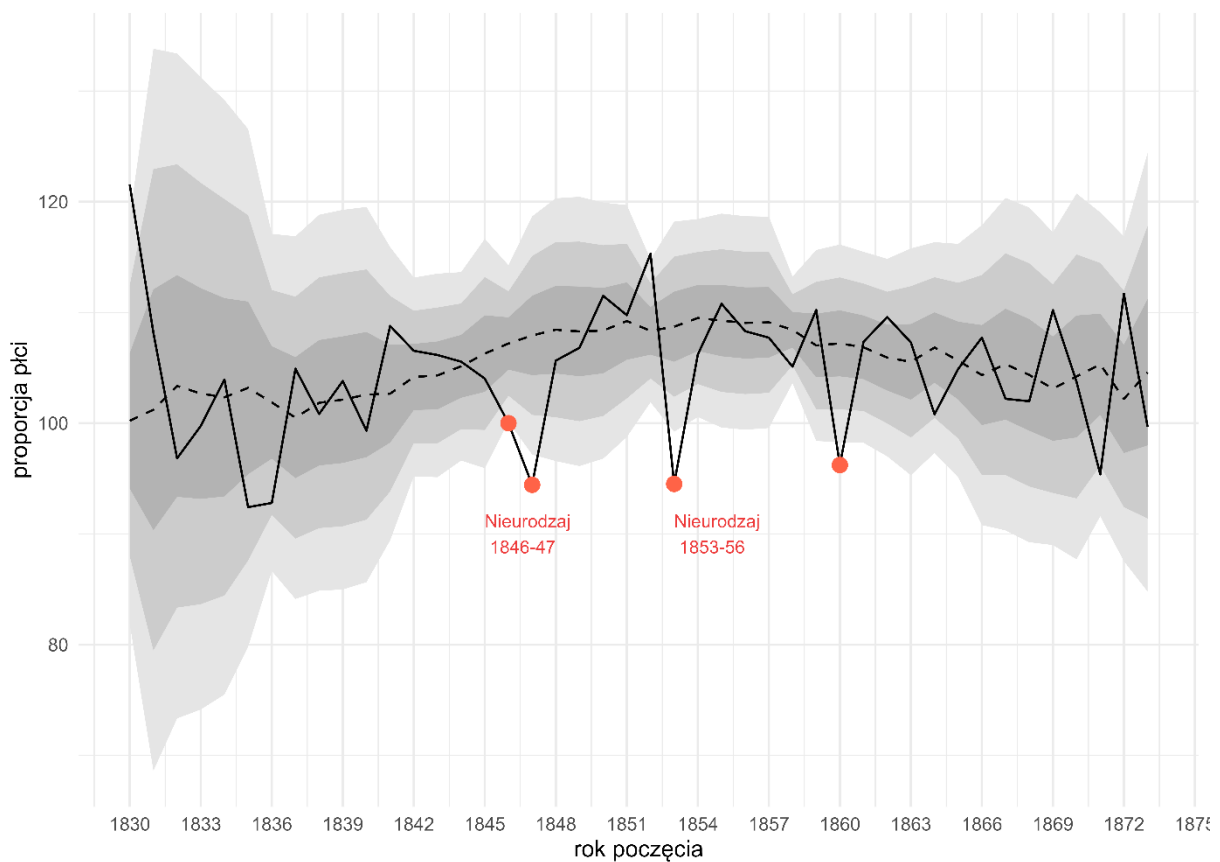
Źródło: opracowanie własne na podstawie *Allgemeine Preußische Staats-Zeitung; Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Posen*. Dane zebrane i udostępnione przez Kallego Kappnera. Linia przerywana jest średnią referencyjną, linia ciągła to surowe wartości, a szare pola zakresują zakres odchyleń standardowych. Na czerwono zaznaczone zostały punkty odstawające.

Do oceny warunków w okresie prenatalnym wykorzystano proporcję płci przy urodzeniu (liczbę żywo urodzonych chłopców w stosunku do dziewczynek), przesuniętą o jeden rok wstecz, tak aby odpowiadała momentowi poczęcia (patrz tabela 14.). W innych badaniach stosuje się na przykład współczynnik zgonów osób wieku reprodukcyjnym (20–50 lat), który odzwierciedla ekspozycję matek na choroby³²⁸. Nie ma wystarczającej, ciągłej serii danych o strukturze wieku w populacji XIX-wiecznego Poznania, co uniemożliwia wyliczenie natężenia zgonów w tej grupie wieku. Proporcja płci przy urodzeniu może jednak pełnić rolę wskaźnika dobrostanu płodu w trakcie ciąży, ponieważ męskie płody są mniej odporne na stresy środowiskowe i z tego powodu są bardziej podatne na poronienia³²⁹. Ekspozycja na

³²⁸ Tommy Bengtsson i Martin Lindström, „Childhood Misery and Disease”, 273; Ciż, „Airborne Infectious Diseases”.

³²⁹ Shige Song, „Does Famine Influence Sex Ratio at Birth? Evidence from the 1959–1961 Great Leap Forward Famine in China”, *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences* 279, nr 1739 (2012): 2883–90; Grażyna

niekorzystne warunki w okresie ciąży wiąże się z gorszymi wynikami na rynku pracy i większą zachorowalnością na choroby układu krążenia późniejszym życiu³³⁰.

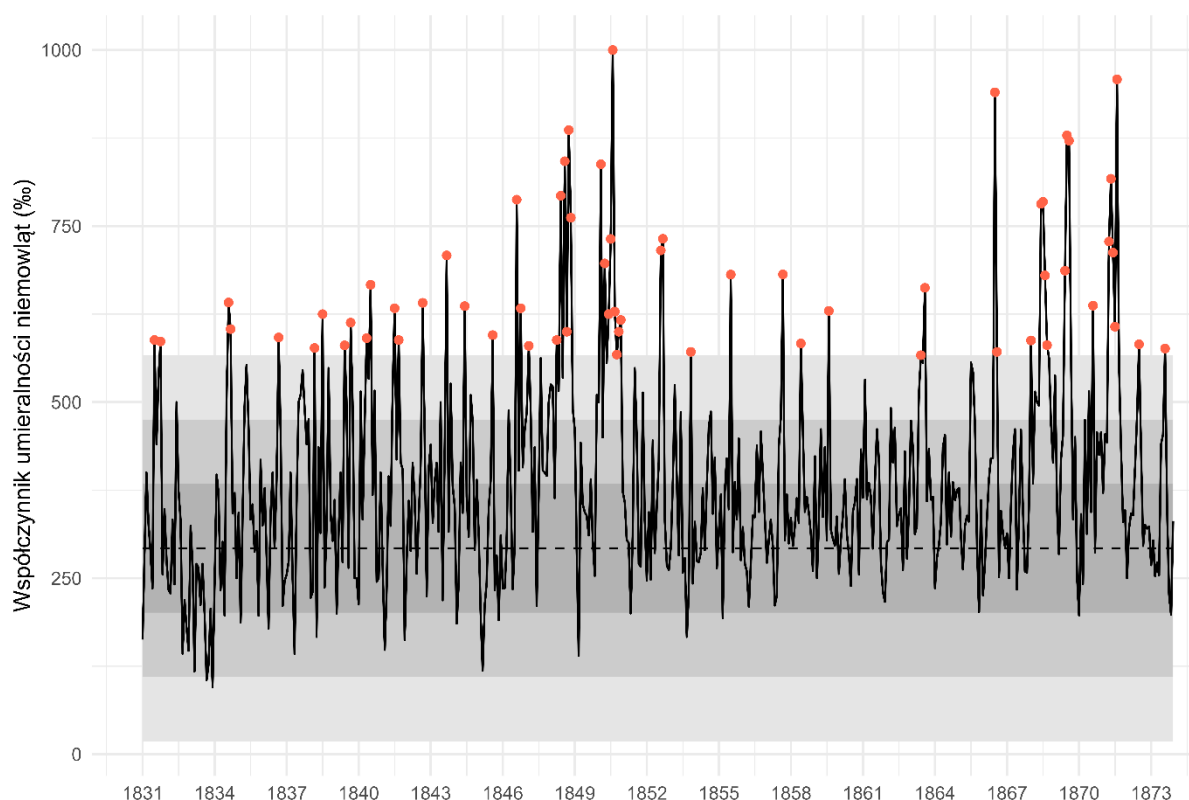
Wykres 25. Lata o niskim wskaźniku proporcji płci przy urodzeniu w Poznaniu, 1830–1874.

Źródło: obliczenia własne na podstawie Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania. Linia przerywana jest średnią referencyjną, linia ciągła to surowe wartości, a szare pola określają zakres odchylenia standardowego. Na czerwono zaznaczone zostały punkty odstające.

Za miarę standardu życia w pierwszym roku życia, podobnie jak w wielu innych przypadkach, został przyjęty współczynnik umieralności niemowląt.

Liczbińska, Szymon Antosik, Marek Brabec, Arkadiusz M. Tomczyk, „Ambient Temperature-Related Sex Ratio at Birth”; Francisco J. Marco-Gracia, Francisco J. Beltrán Tapia, i Grażyna Liczbińska, „Did Premodern Wars Impact Sex Ratios at Birth?”; Luciana Quaranta, *Scarred for Life*, 159-199; R. Catalano i in., „Exogenous Shocks to the Human Sex Ratio: The Case of September 11, 2001 in New York City”, *Human Reproduction* 21, nr 12 (2006): 3127–31.

³³⁰ Robert S. Scholte i in., „Long-Run Effects of Gestation during the Dutch Hunger Winter Famine on Labor Market and Hospitalization Outcomes”, *Journal of Health Economics* 39 (2015): 17–30.

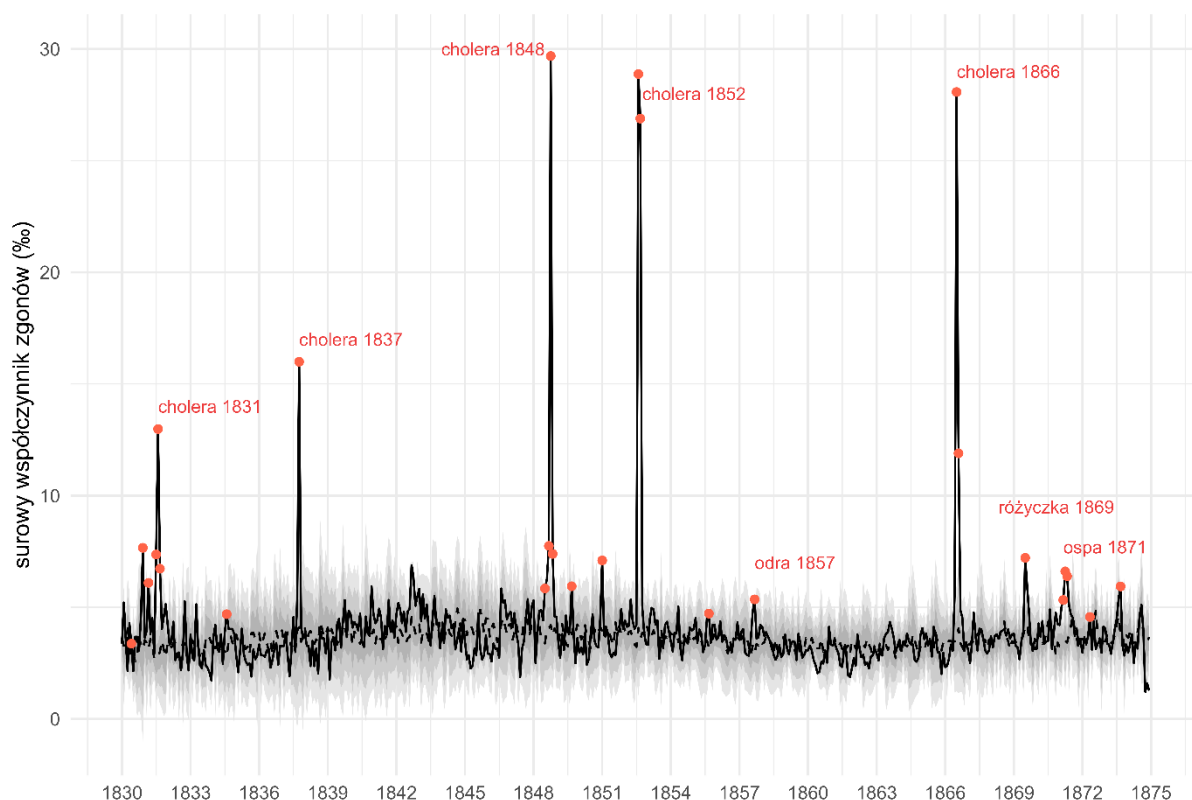
Wykres 26. Nadmiarowe wartości współczynnika umieralności niemowląt (na 1000 urodzeń) w Poznaniu, 1831–1874.

Źródło: obliczenia własne na podstawie Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania. Linia przerywana jest średnią referencyjną, linia ciągła to surowe wartości, a szare pola zakreślają zakres odchyłeń standardowych. Na czerwono zaznaczone zostały punkty odstające.

W celu przeanalizowania wpływu niekorzystnych warunków w całym kluczowym okresie pierwszego tysiąca dni życia (obejmujący okres około trzech pierwszych lat życia) wykorzystano surowy współczynnik zgonów, który odzwierciedla ryzyko zachorowalności w drugim i trzecim roku życia. Jego nadmiarowe wartości pokrywają się z falami epidemii chorób zakaźnych – głównie cholery (w latach 1831, 1837, 1848, 1849, 1852, 1855, 1866 i 1873), ale również dyzenterii w 1834 roku, szkarlatyny w 1851 roku, odry w 1857 roku, różyczki w 1869 roku i ospy w 1871 roku (zob. wykres 27.)³³¹.

³³¹ Własne obliczenia na podstawie przyczyn zgonów zawartych w aktach zgonów oraz Grażyna Liczbińska, „Infant and child mortality among Catholics and Lutherans in nineteenth century Poznań”, *Journal of Biosocial Science* 41, nr 5 (2009): 661–83; Grażyna Liczbińska, *Umieralność i jej uwarunkowania*.

W podobny sposób umieralność dzieci w wieku 0–5 lat stosował Tommy Bengtsson, traktując ją jako wyznacznik obciążenia chorobami we wczesnym dzieciństwie³³². Umieralność dzieci w wieku 1–4 lat została wykorzystana jako wskaźnik ekspozycji na choroby zakaźne w badaniach nad wpływem warunków we wczesnym okresie życia na późniejszą śmiertelność dorosłych w Holandii, obejmujących kohorty urodzone w latach 1812–1921³³³. Wpływ ekspozycji na umieralność wśród dzieci w wieku 1–6 oraz 6–18 lat wykorzystano jako determinantę ryzyka zgonu w dorosłości w kohorcie urodzonych w Utah w latach 1871–1929 oraz w niderlandzkiej prowincji Zelandia w latach 1811–1872. Wyniki wykazały, że dzieciństwo spędzone w warunkach wysokiej umieralności zwiększa ryzyko zgonu w dorosłym wieku³³⁴.

Wykres 27. Nadmiarowe wartości surowego współczynnika zgonów (na 1000 ludności)

Źródło: obliczenia własne na podstawie Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania. Linia przerywana jest średnią referencyjną, linia ciągła to surowe wartości, a szare pola zakreslają zakres odchylen standardowych. Na czerwono zaznaczone zostały punkty odstające.

³³² Tommy Bengtsson i Martin Lindström, „Childhood Misery and Disease”.

³³³ Jona Schellekens i Frans Van Poppel, „Early-Life Conditions and Adult Mortality Decline in Dutch Cohorts Born 1812–1921”, *Population Studies* 70, nr 3 (2016): 327–43.

³³⁴ Ingrid K. Van Dijk i in., „The Long Harm of Childhood: Childhood Exposure to Mortality and Subsequent Risk of Adult Mortality in Utah and The Netherlands”, *European Journal of Population* 35, nr 5 (2019): 851–71.

Cholera powodowała ogromne spustoszenie wśród ludności Poznania, co zostało już omówione w rozdziale drugim. Choroba ta była szczególnie śmiertelna wśród najmłodszych i najstarszych grup wiekowych³³⁵. Po ostatniej wielkiej epidemii cholery w 1866 roku władze miejskie Poznania przygotowały raport dotyczący struktury zachorowań i zgonów według wieku i wyznania³³⁶. W jego świetle widać, że dzieci w wieku do lat 5 stanowiły drugą co do liczebności grupę chorych i charakteryzowały się bardzo wysoką śmiertelnością, ustępując jedynie osobom starszym niż 65 lat (zob. tabela A1, umieszczona w aneksie).

Doskonały wgląd w codzienność dzieci żyjących w XIX-wiecznym Poznaniu, niewolną od ciężkich chorób, daje unikalny dziennik czternastoletniego Ernsta i dwunastoletniej Sophie Below³³⁷. Rodzeństwo pisało go od lipca 1859 roku do czerwca 1860. Większość zapisków opisuje beztrudne dorastanie, jednak niektóre fragmenty uświadamiają nam kruchość ówczesnego życia. Sophie Below jeden ze swoich wpisów (wyjątkowo krótki) zakończyła zdaniem: „mam chore oczy i nie wolno mi już nic więcej napisać”³³⁸. Szczególnie dramatyczny był natomiast opis ciężkiej choroby ich przyjaciółki Elisabeth Beely, która ostatecznie zakończyła się jej śmiercią³³⁹. Nie był to jedyny zgon wśród ich rówieśników. Ernst Below już w następnym tygodniu pisał:

*Wzruszające jest to, z jaką miłością uczennice wspominają świętej pamięci Beely. Od dnia pogrzebu niektóre z nich codziennie odwiedzają jej grób, przynosząc kwiaty, by je tam posadzić, lub wieńce, którymi przykrywają mogiłę. Choć to nie pierwszy przypadek zgonu w szkole taty, jeszcze nigdy nikogo tak nie oplakiwano i nie wspomniano jak zmarłej ostatnio Elisabeth. Mój całkiem dobry znajomy, Max Zembsch, zmarł w zeszłym tygodniu na zator płucny.*³⁴⁰

Zasób źródeł do badań nad XIX-wiecznym Poznaniem pozwala na wykorzystanie wyjątkowego wskaźnika niekorzystnych warunków jakim jest występowanie powodzi, mierzone na podstawie dziennych pomiarów stanu wody w Warcie³⁴¹. Były one zbierane

³³⁵ Grażyna Liczbińska i Jörg Vögele, „Cholera in the City of Poznań: Did the Death Toll of the 1866 Cholera Epidemic Reflect Social and Economic Differences?” *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 66, nr 2 (2025): 341-364.

³³⁶ Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen, *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten in der Stadt Posen pro 1866/7* (Posen: Louis Merzbach, 1867), 23.

³³⁷ Ernst Below i Sophie Below, *Dzienniki Ernsta i Sophie 1859–1860*, tłum., oprac. i koment. Ewa Greser, red. Hedwig Below (Poznań: Wydawnictwo Miejskie Poznania, 2021).

³³⁸ Tamże, 99.

³³⁹ Tamże, 91-95.

³⁴⁰ Tamże, 97.

³⁴¹ Stan wody Poznań – Warta – Most Chwaliszewski od 1822 do 1940. Teczka nienumerowana. Archiwum Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej – Państwowy Instytut Badawczy, oddział w Poznaniu. Dziękuję Michałowi Kępskiemu za informację o jednostce archiwalnej oraz udostępnienie skanów.

systematycznie od początku 1822 roku za pomocą wodowskazu zlokalizowanego przy moście Chwaliszewskim³⁴².

Zagrożenie powodzią zostało wykorzystane jako miara stresu psychologicznego w okresie prenatalnym. Rozliczne badania wskazują, że stres matki wynikający z doświadczania powodzi lub innych katastrof naturalnych może mieć negatywne skutki dla dziecka w jego dalszym życiu³⁴³. Studium skutków powodzi z 1825 roku w regionie Krummhörn (we wschodniej Fryzji w Niemczech) wykazało, że mężczyźni, którzy doświadczyli jej przed ukończeniem piątego roku życia, mieli większe prawdopodobieństwo pozostania w stanie wolnym. Z kolei kobiety, które w czasie powodzi były nastolatkami, zawierały pierwsze małżeństwo później³⁴⁴.

Wysoki poziom wody musiał wywoływać stres wśród mieszkańców, zwłaszcza tych, których majątek uległ zalaniu. Ponadto straty spowodowane wielką wodą mogły zmniejszyć zasoby, które w innych okolicznościach byłyby dostępne dla potomstwa. Zniszczenia domów, magazynów oraz problemy z dostępem do wody pitnej wymuszały przesunięcie środków z opieki nad dziećmi na zaspokojenie podstawowych potrzeb rodziny. W konsekwencji mogło to prowadzić do ograniczenia liczby dzieci, pogorszenia ich stanu odżywienia i zdrowia, a tym samym wpływać na szanse przeżycia i rozwój potomstwa w kolejnych latach.

Władze miejskie zdawały sobie sprawę ze szkód jakie powódź wyrządzała warunkom sanitarnym w Poznaniu³⁴⁵. Relacje w poznańskiej prasie wskazują, że powódź utrudniała dostęp do czystej wody pitnej i w konsekwencji zwiększała ryzyko wybuchu epidemii tyfusu³⁴⁶. Zatem wielka woda może być do pewnego stopnia traktowana również jako wskaźnik zagrożenia epidemiologicznego dla kobiet w ciąży. Oddajmy głos Mieczysławowi Jabczyńskiemu, mieszkańcowi Chwaliszewa w tamtych latach:

Warta, ta rwąca rzeka, w owych czasach stawiała się nieraz żywiołem groźnym, który narażał na poważne szkody i straty dobytek okolicznych mieszkańców. Pamiętam powódź

³⁴² O pomiarach stanów wody na ziemiach polskich zob. Łukasz Sobechowicz, Dariusz Brykała, Ewa Kaznowska, Michał Wasilewicz, Jacek Wolski, Marcin Noras i Wojciech Aleksander Siwek, *A 225-Year (1799–2024) Homogenized Daily Water Level Series of the Vistula River in Warsaw*, *Earth System Science Data Discussions*, preprint w recenzji, 2025.

³⁴³ Lea H. Mallett i Ruth A. Etzel, „Flooding: What Is the Impact on Pregnancy and Child Health?”, *Disasters* 42, nr 3 (2018): 432–58; Krzysztof Karbownik i Anthony Wray, „Long-Run Consequences of Exposure to Natural Disasters,” *Journal of Labor Economics* 37, nr 2 (2019): 949–1007; Kaia A. Bustnes i in., „Risks to the Unborn: An Umbrella Review on the Effects of Prenatal Maternal Stress Caused by Natural Disasters”, *Stress and Health* 41, nr 5 (2025): e70108.

³⁴⁴ Kai P. Willführ i Josep Sottile Perez, „The Aftermath of the February Flood of 1825: Social and Demographic Change in the Krummhörn Region, East Frisia”, *Explorations in Economic History* 96 (2025): 101650.

³⁴⁵ Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen, *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten in der Stadt Posen pro 1866/7*, 23.

³⁴⁶ Alfred Kaniecki, *Poznań: dzieje miasta wodą pisane* (Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2004), 438.

z roku 1888. Fale pokryły wówczas całe Chwaliszewo i przyległe ulice: Garbary, Wielką oraz Stary Rynek, na wysokość przekraczającą jeden metr. Po rynku i po okolicznych ulicach aż hen, po Śródkę komunikacja odbywała się na łodziach. Jako mały berbec dwuletni oglądałem z okna naszego mieszkania, wychodzącego na podwórze, to dziwne, niecodzienne widowisko. Widok mętnej, żółtozielonej wody, zalewającej całe podwórze naszego domu, wywarł na mnie tak silne wrażenie, że szczegół ten utkwił w mej pamięci po dzień dzisiejszy.³⁴⁷

Powódzie to główne, ale nie jedyne zagrożenie dla mieszkańców terenów nadrzecznych. Jak czytamy dalej:

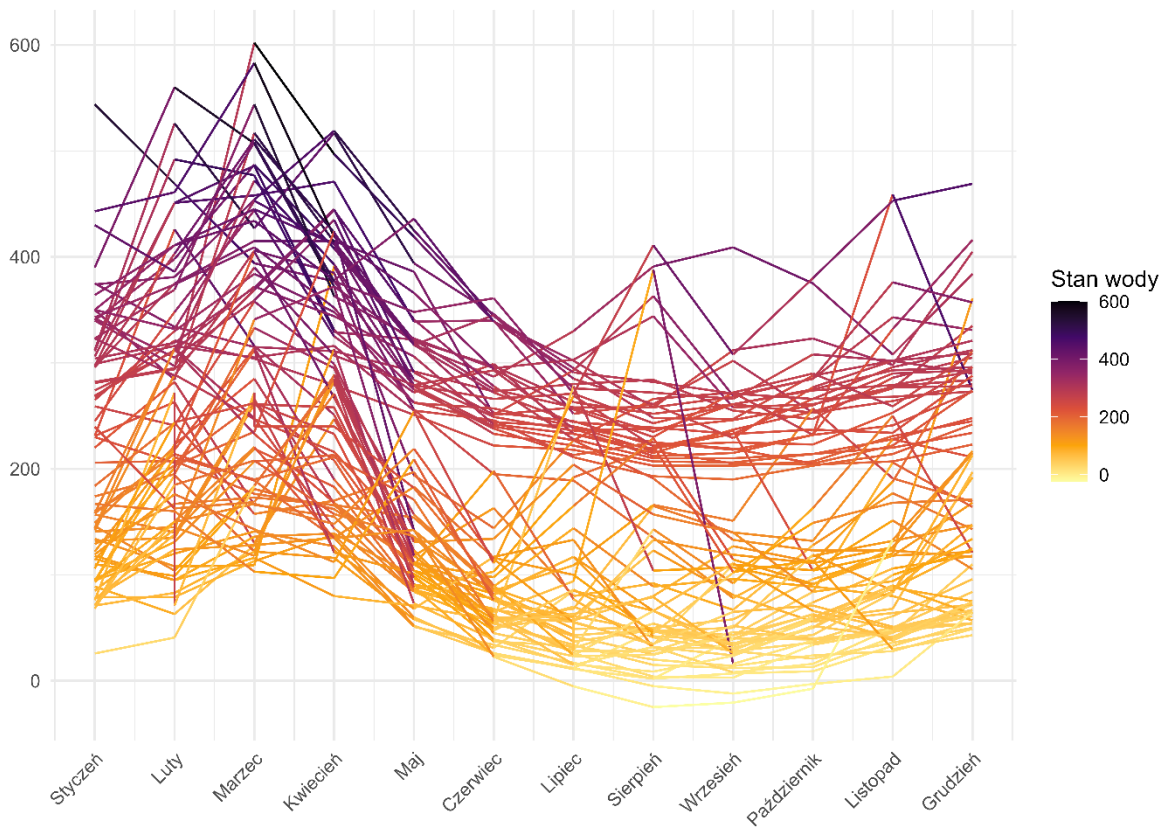
Niewątpliwie powódź 1888 roku była najgroźniejszym z wylewów Warty, jakie nawiedziły Poznań w XIX wieku; nie była jednak zjawiskiem odosobnionym. Niemal co roku fale Warty na wiosnę przelewały się przez tamę Berdychowską, a wtedy pojawiała się woda w piwnicach naszego domu, w których ojciec przechowywał swe wina i miody. Nieraz beczki pływały, a ojciec musiał dwukrotnie podwyższać drewniane podstawy, na których spoczywały. A ileż to roboty sprawiało wypompowanie wody z zalanych piwnic! Sprawa powodzi warcianych stanowiła dla naszego domu, dla ojcowskiej miodosytni poważne zagrożenie. Dlatego z baczną uwagą śledziliśmy wszyscy każdej wiosny wzrost wody i napływ kry pod mostem Chwaliszewskim. Nie tylko my z domu pod numerem 35, lecz całe Chwaliszewo!³⁴⁸

Według badań Zbigniewa Pasławskiego 80% wysokich wezbrań Warty w Poznaniu od początku XVI wieku do połowy wieku XX przypadło na marzec i kwiecień, podczas wiosennych roztopów³⁴⁹. Do podobnych wniosków prowadzi analiza sezonowości miesięcznych stanów wody w Warcie w latach 1830–1905, przedstawiona na wykresie 28.

³⁴⁷ Mieczysław Jabczyński, „Na Warcie zatrzymał się czas,” w *Poznańskie wspominki: starzy poznaniacy opowiadają*, red. Jarosław Maciejewski (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960), 66.

³⁴⁸ Tamże, 66-67.

³⁴⁹ Alfred Kaniecki, *Poznań: dzieje miasta wodą pisane*, 427.

Wykres 28. Sezonowość miesięczna stanów wody (w centymetrach) w Warcie przy moście Chwaliszewskim w latach 1830–1905

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Stan wody Poznań – Warta – Most Chwaliszewski od 1822 do 1940. Teczka nienumerowana. Archiwum Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej – Państwowy Instytut Badawczy, oddział w Poznaniu.

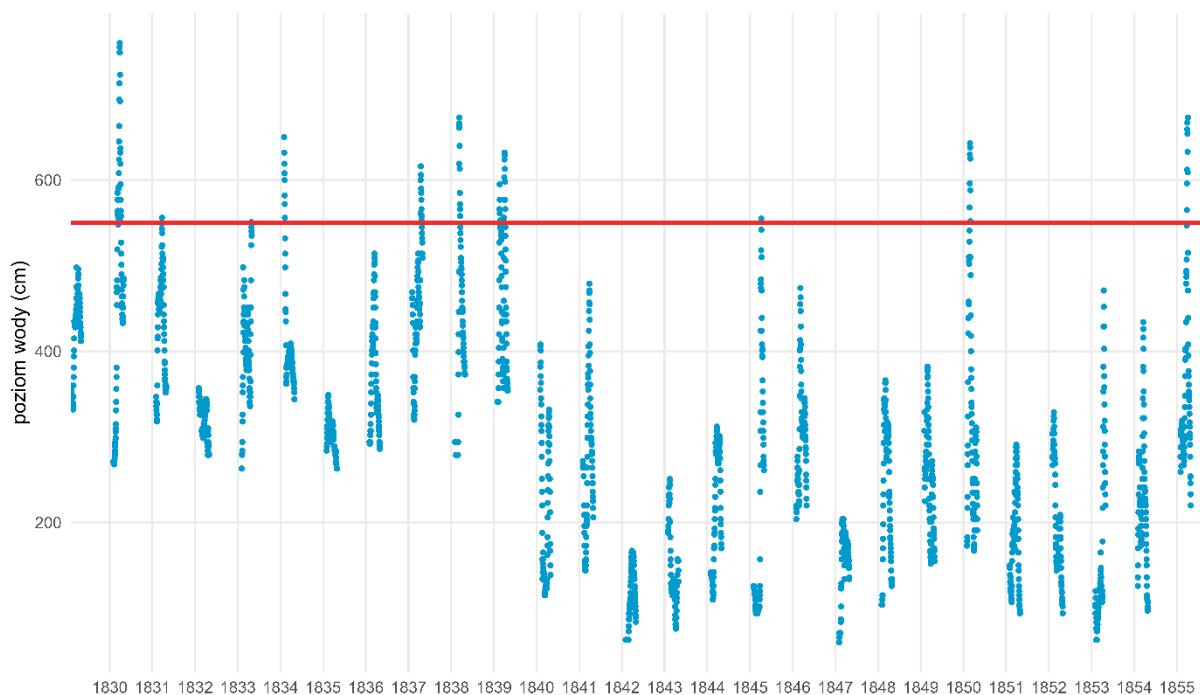
Ze względu na specyfikę hydrologiczną Warty, w analizie występowania powodzi zastosowano odmienne podejście niż w przypadku poprzednich wskaźników. Na podstawie sezonowości wezbrań wyselekcjonowano miesiące o największym zagrożeniu powodziowym, do których należały luty, marzec i kwiecień. Zastosowana uprzednio metoda, zorientowana na ekstremalne odchylenia od trendu serii danych, niekoniecznie byłaby odpowiednia, ponieważ nie pozwalałaby stwierdzić czy niższy stan wody również prowadził do zalania części ulic.

Szczęśliwie istnieją co najmniej dwa źródła, które dokumentują zasięg terenów zalewowych, w zależności od poziomu wody na wodowskazie przy moście Chwaliszewskim. Najbardziej znany jest tekst z czasopisma „Wielkopolanin” z 1895 roku, przytaczany przez Alfreda Kanieckiego³⁵⁰. Drugim jest wykaz magistratu poznańskiego, który w następstwie wiosennej

³⁵⁰ Tamże, 431.

powodzi z 1867 roku na łamach rocznika miejskiego zajął się sprawą zagrożenia powodziowego związanego ze stanem wody w Warcie³⁵¹. Oba zestawienia zostały umieszczone w tabelach A2 i A3 (w aneksie pracy).

Próg powodzi wyznaczono na poziomie 550 cm na wodowskazie, ponieważ przy takim stanie wody zasięg zalewu obejmował już znaczną część Poznania. Zalaniu ulegały wówczas m.in. ulice: Wenecka, Szyperska, Zagórze, Strzelecka, Rybaki, plac Bernardyński, Tylne Chwaliszewo, Wielkie Garbary i Woźna. Tak dotkliwe powodzie wystąpiły w latach 1830, 1831, 1833, 1834, 1837, 1838, 1839, 1845, 1850, 1855.

Wykres 29. Dzielne pomiary stanu wody w lutym, marcu i kwietniu w latach 1829–1855.

Źródło: jak w wykresie 28. Próg 550 cm został zaznaczony czerwoną linią. Kropka odpowiada jednemu dniu.

Dane i metody

W badaniu została wykorzystana kohorta osób urodzonych w latach 1830–1855 w poznańskich parafiach zgromadzonych w Bazie Danych Historycznej Ludności Poznania. Uwzględnione zostały tylko jednostki, które dożyły 15. roku życia i co za tym idzie, były w stanie zawrzeć związek małżeński w dorosłości. Po uwzględnieniu tych warunków, wyjściowa baza danych

³⁵¹ Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen, *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten in der Stadt Posen pro 1866/7*, 23-25.

przygotowana do analizy w tym rozdziale liczyła 15 125 rekordów, dotyczących członków kohorty urodzonych w latach 1830–1855.

W XIX wieku umieralność dzieci była bardzo wysoka, a jednostki zmarłe w dzieciństwie nie miały możliwości zawarcia małżeństwa ani uczestniczenia w życiu reprodukcyjnym. Wybór tego progu wiekowego pozwala skupić się na populacji, która mogła faktycznie wejść w dorosłe życie i zawrzeć związek małżeński, eliminując zniekształcenia wynikające z wysokiej śmiertelności dziecięcej. Dzięki temu analiza demograficzna jest bardziej spójna i wiarygodna, a wyniki badania odzwierciedlają realne wzorce małżeństw w badanej kohorcie.

Wykorzystane zostały dwa modele regresji logistycznej. Regresja logistyczna pozwala na oszacowanie prawdopodobieństwa wystąpienia danego zdarzenia, przy jednoczesnym uwzględnieniu zmiennych kontrolnych mogących wpływać na ten wynik. Pierwszy model oceniał wpływ niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia na prawdopodobieństwo zawarcia pierwszego małżeństwa do 45 roku życia. Drugi model analizował wpływ niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia na międzypokoleniową mobilność społeczną, porównując status społeczny w momencie ślubu ze statusem ojca zarejestrowanym w akcie urodzenia potomstwa. Dane wykorzystane w drugim modelu ograniczono do osób, których historia życiowa mogła być prześladowana od urodzenia do zawarcia pierwszego małżeństwa. W tym przypadku w modelu wykorzystano 806 jednostek.

Rekordy zostały połączone za pomocą rekonstrukcji rodzin oraz bezpośredniego dopasowania jednostek z aktów urodzenia do odpowiadających im aktów małżeństwa. Proces został zautomatyzowany przy użyciu skryptu napisanego w języku programowania Python, a jego wyniki zostały ręcznie sprawdzone i poprawione w celu usunięcia fałszywych dopasowań. Zastosowana metoda w zasadzie nie różni się od procedur manualnych i opiera się na dotychczasowych praktykach badawczych. Jednostki na poszczególnych etapach cyklu życia zostały dopasowane na podstawie podobieństwa imion i nazwisk obliczanego z wykorzystaniem odległości Levenshteina, z zastosowaniem blokowania na podstawie wieku, płci, daty zdarzenia lub biologicznego ograniczenia wieku reprodukcyjnego kobiet³⁵². Takie

³⁵² Zob. Roger Schofield, „Family Reconstitution by Computer,” w *Fifth International Conference of Economic History. Cinquième conférence internationale d'histoire économique, Leningrad 1970*, red. Hermann van der Wee, Vladimir A. Vinogradov i Grigorii G. Kotovsky, t. VIII (Hague: Mouton Publishers, 1976): 200–206; Tommy Bengtsson i Christer Lundh, „Evaluation of a Swedish Computer Program for Automatic Family Reconstitution,” *Lund Papers in Economic History* 8 (1991): 23–28; Cezary Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009), 205–208; Kees Mandemakers i in., „LINKS. A System for Historical Family Reconstruction in the Netherlands”, *Historical Life Course Studies* 13 (2023): 148–85; Marcos Castillo, Björn Eriksson i Martin Dribe, *The Swedish Censuses and Death Index Links (SCANDI-Links), ver. 2.0, Lund Papers in Economic Demography* 2025:1.

podejście umożliwia dokładniejsze dopasowanie rekordów i minimalizuje błędy w śledzeniu historii życiowej jednostek w badanej kohorcie.

Brak możliwości odnalezienia części osób w momencie zawarcia małżeństwa wynikał nie tylko z przedwczesnej śmierci, ale także z migracji. Przykładem jest Nepomucena Sowa, urodzona 6 maja 1854 roku przy ulicy Jezuickiej 10, tuż obok kościoła farnego. Odnajdujemy ją później w ewidencji ludności Poznania razem z adnotacją, że ostatecznie przeniosła się do Berlina 29 września 1877 roku³⁵³.

Wyodrębnienie dwóch etapów mobilności społecznej: wejścia w związek małżeński oraz zmiany statusu społeczno-ekonomicznego, jest spowodowane selekcją osób będących w małżeństwie spośród całej populacji. Nie wszyscy bowiem mieli szanse na założenie rodziny i gospodarstwa domowego. Zwłaszcza w dużych miastach znaczny był odsetek osób samotnych w wieku 45–54 lat, zwany celibatem definitywnym i uznawany za wskaźnik udziału osób, które nigdy nie zawarły małżeństwa³⁵⁴. W Europie w XVIII–XIX wieku średnio 10% ludności żyło w celibacie definitywnym, a w niektórych społecznościach odsetek ten mógł sięgać nawet 38%³⁵⁵.

Wynikało to z tego, że małżeństwo i rodzina były nierozzerwalnie związane z gospodarstwem domowym, rozumianym jako jednostka konsumpcyjna i produkcyjna. Zasoby, zwłaszcza majątek i status społeczny rodziców, odgrywały zatem istotną rolę w możliwości i czasie zawarcia małżeństwa oraz w wyborze partnera³⁵⁶. Jednocześnie istniała też inna zależność, ponieważ na ogół osoby pozostające w małżeństwie cieszyły się lepszym zdrowiem i lepszą sytuacją ekonomiczną niż samotni, którzy byli pozbawieni wsparcia ze strony małżonka lub dzieci³⁵⁷.

³⁵³ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta Miasta Poznania, *Kartoteka ewidencji ludności miasta Poznania z lat 1870–1931*, sygn. 15063, k. 275. Dostęp za <https://e-kartoteka.net/pl/>

³⁵⁴ John Hajnal, „European Marriage Patterns in Perspective,” w *Population in History: Essays in Historical Demography*, red. David Victor Glass i Edward Charles Eversley (London: Edward Arnold, 1965): 101–143; Cezary Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie* (Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1991), 168–173; tenże, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej: studium demograficzno-społeczne* (Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998), 60–62; Luciana Quaranta i Maria Stanfors, „The Gender Revolution”.

³⁵⁵ Mikołaj Szoltysek i in., „Making a Place for Space: A Demographic Spatial Perspective on Living Arrangements Among the Elderly in Historical Europe”, *European Journal of Population* 36, nr 1 (2020), 95–96.

³⁵⁶ Pierre Bourdieu, „Marriage Strategies as Strategies of Social Reproduction,” w *Family and Society: Selections from the Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, red. Robert Forster i Orest A. Ranum (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976), 117–144; Tommy Bengtsson, „The Influence of Economic Factors on First Marriage in Historical Europe and Asia,” w *Similarity in Difference: Marriage in Europe and Asia, 1700–1900*, red. Christer Lundh i Satomi Kurosu (Cambridge, MA: MIT Press, 2014), 121–168.

³⁵⁷ Jan Kok i Kees Mandemakers, „Life and Death of Singles in Dutch Cities, 1850–1940”, *Journal of Urban History* 42, nr 1 (2016): 101–20; Ingrid K. van Dijk i Martin Dribe, „A Healthy Marriage? Marital Status and

Oba modele uwzględniają zmienne kontrolne. Status społeczny w momencie urodzenia i małżeństwa został zakodowany na podstawie używanej dotychczas klasyfikacji SOCPO. Dla zapewnienia zadowalającej liczby obserwacji, w modelu pierwszym poszczególne grupy zostały połączone w trzy większe: niskowyzyskanych pracowników manualnych (grupa 1 i 2), chłopów gospodarzy (grupa 41) i oraz wyższą i średnią warstwę (grupa 3, 41 i 5). W celu uchwycenia awansu społecznego, w modelu drugim zostały one połączone w dwie grupy, mianowicie niskowyzyskanych pracowników manualnych (grupa 1 i 2) i klasę posiadającą (grupa 3, 41, 42 i 5). Mobilność społeczna została zdefiniowana jako przejście jednostki z jednej grupy do drugiej w okresie od narodzin do zawarcia małżeństwa.

Uwzględniona została parafia urodzenia i wyznanie ze względu na różnice terytorialne w warunkach życia i przeciętnie lepszą pozycję społeczno-ekonomiczną ewangelików, zdominowanych niemal wyłącznie przez Niemców. Z takich samych względów jak w poprzednim rozdziale wykorzystana jest pora roku, pochodzenie z samego Poznania lub podmiejskiej wsi i stan cywilny matki. Liczba osób, dla których możliwe było pozyskanie danych w wymienionych kategoriach zestawiono w tabeli 15.

Tabela 15. Liczebność zmiennych wykorzystanych w badaniu

	Liczba
<i>Płeć</i>	
Mężczyźni	7679
Kobiety	7446
<i>Status ojca przy urodzeniu</i>	
Niewyzyskani pracownicy manualni	6128
Chłopi gospodarze	809
Wyższa i średnia warstwa	8158
<i>Miejsce urodzenia</i>	
Poznań	11545
Wieś	3577
<i>Wyznanie</i>	
Katolickie	11549
Ewangelickie	3576
<i>Parafia urodzenia</i>	
Święta Maria Magdalena	2831
Święta Małgorzata	2655
Święty Marcin	2902
Święty Jan Jerozolimski	928
Święty Wojciech	2233
Święty Krzyż	3576

Adult Mortality”, w *Urban Lives. An Industrial City and Its People During the Twentieth Century*, red. Martin Dribe, Therese Nilsson i Anna Tegunimataka (Oxford: Oxford University Press, 2024), 213–242.

<i>Pora roku urodzenia</i>	
Zima	4099
Wiosna	3863
Lato	3521
Jesień	3641
<i>Stan cywilny matki</i>	
Samotna	450
Zamężna	14675
<i>Stresory</i>	
Niski wskaźnik proporcji płci	2163
Wysoka cena żyta w okresie prenatalnym	2495
Powódź w okresie prenatalnym	3522
Wysoki współczynnik umieralności niemowląt	11648
Wysoka cena żyta w niemowlęctwie	3796
Wysoki surowy współczynnik zgonów (2–3 rok życia)	8956
Wysoka cena żyta (2–3 rok życia)	5467

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

Wyniki i dyskusja

Wyniki modelu 1., który oceniał szansę zawarcia małżeństwa, zostały przedstawione w tabeli 16. Narażenie na niekorzystne warunki w okresie prenatalnym (mierzone na podstawie wartości wskaźnika maskulinizacji noworodków w roku poczęcia) oraz kontakt z chorobami zakaźnymi we wczesnym dzieciństwie (mierzone na podstawie wartości surowego współczynnika zgonów) miały statystycznie istotny, negatywny wpływ na szansę zawarcia małżeństwa wśród osób urodzonych w Poznaniu w latach 1830–1855. Z kolei wysokie ceny żyta w czasie ciąży zwiększały szansę na późniejsze zawarcie ślubu. Podobny kierunek wykazuje zmienna oznaczająca wystąpienie powodzi w okresie prenatalnym. Jej efekt jest bliski istotności statystycznej, jednak nie osiąga konwencjonalnego poziomu 5%.

Tabela 16. Współczynniki modelu regresji logistycznej dla szansy zawarcia małżeństwa

	OR (<i>odds ratio</i> , iloraz szans)	p
<i>Stresory</i>		
Brak (ref.)	1	
Niska proporcja płci	0.765	0.042
Wysoka cena żyta w okresie prenatalnym	1.54	0.001
Powódź w okresie prenatalnym	1.16	0.097
Wysoki współczynnik umieralności niemowląt	0.935	0.468
Wysoka cena żyta w niemowlęctwie	0.865	0.238
Wysoki surowy współczynnik zgonów (2–3 rok życia)	0.774	0.003
Wysoka cena żyta (2–3 rok życia)	1	0.999

<i>Status przy urodzeniu dziecka</i>		
Niewykwalifikowani pracownicy manualni (ref.)	1	
Chłopi gospodarze	2.04	<0.001
Wyższa i średnia warstwa	0.834	0.034
<i>Płeć</i>		
Mężczyźni (ref.)	1	
Kobiety	1.82	<0.001
<i>Pora roku</i>		
Zima (ref.)	1	
Wiosna	0.81	0.039
Lato	1.10	0.321
Jesień	1.06	0.555
<i>Miejsce urodzenia</i>		
Wieś (ref.)	1	
Poznań	0.438	<0.001
<i>Parafia urodzenia</i>		
Święta Maria Magdalena (ref.)	1	
Święta Małgorzata	2.19	<0.001
Święty Marcin	2.42	<0.001
Święty Jan Jerozolimski	0.823	0.356
Święty Wojciech	2.71	<0.001
Święty Krzyż	1.17	0.327
<i>Stan cywilny matki</i>		
Zamężna (ref.)	1	
Samotna	0.015	0.003

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

Taki zestaw wyników można wyjaśnić mechanizmami działania poszczególnych stresorów. Możliwe, że mamy tu do czynienia z jednoczesnym działaniem *selection* i *scarring* – z jednej strony najsłabsze jednostki były eliminowane we wczesnym okresie życia (*selection*), a z drugiej, przeżywające dzieci odczuwały trwałe negatywne skutki niekorzystnych warunków (*scarring*)³⁵⁸, wpływające na ich późniejsze zdrowie i status społeczny.

Jednostki poczęte w latach o niskiej wartości wskaźnika maskulinizacji urodzeń – czyli przy niskim stosunku liczby chłopców do dziewczynek, wskazującym na niekorzystne warunki prenatalne i stres matki³⁵⁹ – mogły być w bardziej narażone na efekt *scarring*. Gorsze warunki w okresie prenatalnym mogły obniżyć stan ich zdrowia, co w dalszej perspektywie ograniczało ich zdolność i atrakcyjność fizyczną i społeczną, zmniejszając w konsekwencji szanse na późniejsze zawarcie małżeństwa. Jednocześnie działałby mechanizm selekcji. Wskutek

³⁵⁸ Luciana Quaranta, *Scarred for Life*; Louise Cormack i in., „Early-Life Disease Exposure and Its Heterogeneous Effects on Mortality Throughout Life: Sweden, 1905–2016”, *Demography* 61, nr 4 (2024): 1187–1210.

³⁵⁹ Robert L. Trivers i Dan E. Willard, „Natural Selection of Parental Ability to Vary the Sex Ratio of Offspring”, *Science* 179, nr 4068 (1973): 90–92.

poronień słabszych płodów, martwych urodzeń oraz umieralności perinatalnej, przeżywały jedynie te, które były bardziej odporne. Tym samym osoby, którym udało się przetrwać niedożywienie lub stres wywołany powodzią, mogły cechować się przeciętnie lepszą kondycją zdrowotną w dorosłości³⁶⁰.

Dotychczasowe badania pokazują, że w XIX wieku spadek standardu życia, spowodowany wysokimi cenami żyta, krótkoterminowo mógł wpłynąć na obniżenie reprodukcji, co objawiało się mniejszą liczbą urodzeń. Dotyczyło to zwłaszcza matek pochodzących z gorzej sytuowanych grup społecznych, które w obliczu pogorszenia się warunków życia stosowały strategię kontroli urodzeń. Podobny, choć mniejszy, efekt zaobserwowano w odniesieniu do ceny żyta z roku poprzedzającego poród. Mechanizmem odpowiadającym za ten efekt był najprawdopodobniej spadek płodności oraz wyższy odsetek poronień będący reakcją organizmu na niedożywienie³⁶¹.

Zaobserwowany w modelu pierwszym wpływ ekspozycji na wysokie ceny żyta w okresie prenatalnym na większe szanse zawarcia małżeństwa może być zatem rezultatem selektywnej umieralności płodów lub selektywnej reprodukcji³⁶². Obecność pierwszego efektu została potwierdzona w populacji XIX-wiecznego Poznania oraz szerzej – Wielkopolski³⁶³. Analiza wskaźnika proporcji płci przy urodzeniu w Poznaniu i prowincji poznańskiej wykazała, że w warunkach aglomeracji miejskiej oraz wśród niezamężnych matek proporcja urodzonych chłopców znacząco obniżała się poniżej normy biologicznej, co interpretowano efektem eliminacji słabszych męskich płodów pod wpływem stresu ekonomicznego i społecznego. Co ważne, zjawisko selekcji w odniesieniu do ekspozycji kobiet w ciąży na wysokie ceny żywności zostało zaobserwowane w XIX-wiecznej Skanii³⁶⁴. Zagadnienie selektywnej reprodukcji w reakcji na pogorszenie standardu życia w populacji XIX-wiecznego Poznania wciąż czeka na swojego badacza.

Zaskakujący jest natomiast brak w modelu 1. statystycznie istotnego efektu dla wystawienia na wysoki współczynnik umieralności niemowląt w pierwszym roku życia, choć jego iloraz szans jest poniżej jedności. Dotychczasowe badania wskazują na ten wskaźnik jako najważniejszy

³⁶⁰ Zob. Matthias Blum i in., „Scarring and Selection in the Great Irish Famine”, *The Economic History Review*, 24 marca 2025, chr. 70013.

³⁶¹ Luciana Quaranta, *Scarred for Life*, 48-49; Tommy Bengtsson i Martin Dribe, „Deliberate Control in a Natural Fertility Population: Southern Sweden, 1766–1864”, *Demography* 43, nr 4 (2006): 727–46.

³⁶² Zob. Luciana Quaranta, *Scarred for Life*, 50.

³⁶³ Grażyna Liczbińska, Szymon Antosik, Marek Brabec, Arkadiusz M. Tomczyk, „Ambient Temperature-Related Sex Ratio at Birth”; Grażyna Liczbińska i Agnieszka Sobkowiak, „Did the Sex Ratio”.

³⁶⁴ Luciana Quaranta, *Scarred for Life*.

„barometr” niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia, pozwalający ocenić wpływ środowiska na zdrowie i rozwój jednostek. Silny negatywny efekt tego wskaźnika na umieralność w późniejszym życiu został udowodniony w populacji południowej Szwecji w XVIII–XIX wieku³⁶⁵. Lata ze szczególnie dużym natężeniem zgonów niemowląt charakteryzowały się wystąpieniami epidemii ospy i krztuśca³⁶⁶, przy czym ekspozycja w pierwszym roku na drugą z tych chorób powodowała większe ryzyko zgonu w dorosłym wieku³⁶⁷. Podobnie, urodzenie się w trakcie epidemii krztuśca lub w roku o wysokim natężeniu zgonów niemowląt wiązało się ze zmniejszoną mobilnością społeczną kobiet z niższych warstw społecznych³⁶⁸. Dodatkowo, urodzenie się w roku z wysokim współczynnikiem umieralności niemowląt osłabiało szanse na osiągnięcie wysokiej pozycji społecznej w wieku 50 lat³⁶⁹.

Tymczasem w populacji XIX-wiecznego Poznania bardziej istotne zdaje się być obciążenie chorobami w drugim i trzecim roku życia niż w okresie niemowlęcym. Być może jest to związane z cyklicznymi epidemiami cholery, która była typowo miejską chorobą zakaźną³⁷⁰. Niemowlęta były częściowo chronione przez opiekę rodzicielską, a najsłabsze jednostki mogły nie przeżyć pierwszego roku życia (wspomniany już efekt selekcji), natomiast starsze dzieci zaczynały wychodzić poza bezpieczne środowisko domowe, zwiększając swoje narażenie na choroby zakaźne, takie jak cholera. Choroby przebyte w tym okresie mogły prowadzić do trwałego osłabienia zdrowotnego i zahamowania wzrostu, mając długofalowy wpływ na późniejsze możliwości rozwojowe i społeczno-ekonomiczne jednostek³⁷¹.

Kowarianty określające status społeczny wskazują na to, że przyjsie na świat w rodzinie zamożnych chłopów gospodarzy zamieszkałych w poznańskich parafiach w latach 1830–1855 znacząco zwiększało szanse małżeństwa w dorosłości w porównaniu do niskowyzkwalifikowanych pracowników manualnych. Jest to zrozumiały wynik, ponieważ dla pełnorolnych chłopów utrzymanie i przekazanie gospodarstwa potomstwu było kluczowym celem, który zapewniał ciągłość statusu społecznego i stanowił zabezpieczenie na starość³⁷².

³⁶⁵ Tommy Bengtsson i Martin Lindström, „Childhood Misery and Disease”, 273; Ciż „Airborne Infectious Diseases”.

³⁶⁶ Ciż „Airborne Infectious Diseases”.

³⁶⁷ Luciana Quaranta, *Scarred for Life*, 123-158.

³⁶⁸ Tamże, 201-236.

³⁶⁹ Tommy Bengtsson i Göran Broström, „Do Conditions in Early Life”.

³⁷⁰ Zob. Kalle Kappner, *The Mortality Impact of Cholera*.

³⁷¹ Louise Cormack i in., „Early-Life Disease Exposure”; Mengqiu Wu i in., „Early-Life Undernutrition Increases the Risk of Death from Chronic Diseases in Adulthood: A Population-Based Cohort Study”, *Global Health Research and Policy* 10, nr 1 (2025), 28.

³⁷² Tommy Bengtsson, „The Influence of Economic Factors on First Marriage”; Florian Znaniecki i William I. Thomas, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1 (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1976).

Co zaskakujące, model wskazuje na niższe szanse na zawarcie małżeństwa dla osób należących do średniej i wyższej warstwy społeczeństwa Poznania. Wynikać to mogło z kilku czynników jednocześnie: dłuższy czas inwestowania w edukację i rozwój zawodowy opóźniał decyzję o małżeństwie, podczas gdy wyższe wymagania wobec partnera i aspiracje do odpowiedniego statusu materialnego ograniczały liczbę dostępnych kandydatów. Ponadto, wyższe koszty ekonomiczne związane z założeniem gospodarstwa domowego, selektywne strategie reprodukcyjne oraz migracje w celu pracy lub nauki mogły dodatkowo ograniczać szanse zawarcia małżeństwa w tej grupie. Dodatkowo strukturalne aspekty życia miejskiego, takie jak konkurencja w kohorcie wiekowej o partnerów o porównywalnym statusie, mogły wzmacniać obserwowany efekt³⁷³.

Dostrzegalny jest istotny wpływ urodzenia się wiosną na mniejsze szanse zawarcia małżeństwa. Jest to zbieżne z obserwacjami dotyczącymi krótszej długości życia osób urodzonych w tym okresie, co może wynikać z gorszego odżywienia ich matek w czasie ciąży, spowodowanego ograniczoną dostępnością żywności na przednówku. Zamieszkiwanie w Poznaniu obniża prawdopodobieństwo wejścia w związek małżeński w porównaniu z podmiejskimi wsiami, co zapewne wiąże się z faktem, że to właśnie tam żyli chłopci gospodarze. Nie stwierdzono istotnych różnic między katolikami a ewangelikami, natomiast w przypadku płci zauważalna jest wyraźna zmienność: kobiety miały zdecydowanie większe szanse na zawarcie małżeństwa niż mężczyźni. Natomiast urodzenie się w Poznaniu w latach 1830–1855 poza związkiem małżeńskim (nieślubne potomstwo) drastycznie zmniejszało szanse na wejście w związek małżeński. Jest to zgodne z badaniami, które konsekwentnie pokazują gorszą sytuację zdrowotną i społeczną dzieci zrodzonych przez niezamężne kobiety³⁷⁴ oraz ich słabszą pozycję na rynku matrymonialnym³⁷⁵. Skądinąd wiadomo, że zdrowie odgrywało rolę w doborze partnerów w XIX-wiecznych populacjach³⁷⁶, co uprawdopodabnia tezę o wykluczeniu stygmatyzowanych nieślubnych dzieci.

³⁷³ Por. Luciana Quaranta i Maria Stanfors, „The Gender Revolution”; Maria Trzeciakowska i Lech Trzeciakowski, *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu*.

³⁷⁴ Bitte Modin, „Born out of Wedlock and Never Married—It Breaks a Man’s Heart”, *Social Science & Medicine* 57, nr 3 (2003): 487–501; Francisco J. Marco-Gracia, „*Like Father, Like Son*”: The Importance of Fathers in Nineteenth- and Twentieth-Century Rural Spain”, *Journal of Family History* 46, nr 4 (2021): 483–501; Francisco J Marco-Gracia i in., „Do Individuals Born into Households Without a Male Breadwinner Experience Worse Life Experiences? The Case of Urban Spain”, preprint, SSRN, 2024.

³⁷⁵ Jörg Baten i John E. Murray, „Women’s Stature and Marriage”; Kersti Lust i Andreas Kalkun, „Illegitimacy and Its Effects on Marriage Prospects in Nineteenth-century and Early Twentieth-century Rural Estonia”, *Gender & History*, opublikowane online 3 czerwca 2025; Danny Vågerö i Bitte Modin, „Prenatal Growth”.

³⁷⁶ John E. Murray, „Marital Protection and Marital Selection”; Matteo Manfredini i in., „Height, Socioeconomic Status and Marriage”.

Wpływ ekspozycji na niekorzystne warunki we wczesnym okresie życia na mobilność społeczną w momencie zawierania małżeństwa przedstawia tabela 17. W analizie zostały wykorzystane wyłącznie stresory, które okazały się istotne statystycznie w modelu pierwszym oraz wysoki współczynnik umieralności niemowląt w pierwszym roku życia, ze względu na jego znaczenie w literaturze przedmiotu. Z powodu mniejszej próby, w przeciwieństwie do poprzedniego modelu, została wykorzystana zmienna określająca wyznanie, zamiast parafii pochodzenia. Nie uwzględniono również nieślubnych dzieci, ponieważ żadnego z nich nie udało się zidentyfikować w momencie małżeństwa.

Tabela 17. Współczynniki modelu regresji logistycznej dla mobilności społecznej w momencie małżeństwa

	Spadek do niższej grupy		Awans do wyższej grupy	
	OR	p	OR	p
<i>Stresory</i>				
Brak (ref.)	1		1	
Niska wartość proporcji płci	1.550	0.322	2.170	0.117
Wysoka cena żyta w okresie prenatalnym	0.954	0.903	0.797	0.556
Powódź w okresie prenatalnym	0.826	0.516	0.698	0.166
Wysoki współczynnik umieralności niemowląt	0.683	0.225	1.130	0.686
Wysoki surowy współczynnik zgonów (2–3 rok życia)	0.540	0.034	0.814	0.450
<i>Płeć</i>				
Mężczyźni (ref.)	1.		1	
Kobiety	0.696	0.153	0.842	0.458
<i>Pora roku</i>				
Zima (ref.)	1		1	
Wiosna	0.665	0.244	1.290	0.440
Lato	0.829	0.594	0.918	0.787
Jesień	0.856	0.636	0.797	0.475
<i>Miejsce urodzenia</i>				
Wieś (ref.)	1		1	
Poznań	0.221	<0.001	3.820	<0.001
<i>Wyznanie</i>				
Katolicy (ref.)	1		1	
Ewangelicy	0.449	0.098	2.050	0.147

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

Wyniki modelu drugiego nie pokazują dużej zmienności w pozycji społecznej badanych jednostek. W przypadku spadku ze średniej lub wyższej warstwy społecznej istotny efekt obserwuje się dla ekspozycji na obciążenie chorobami w drugim i trzecim roku życia, która –

co ciekawe – zwiększa szanse na utrzymanie wysokiej pozycji społecznej. Taki sam efekt ma pochodzenie z Poznania.

Z modelu wynika, że awansowi społecznemu sprzyja wyłącznie urodzenie się w Poznaniu. Może być to spowodowane rosnącą w XIX wieku proletaryzacją ludności wsi wielkopolskiej³⁷⁷. Warto zwrócić uwagę także, że wpływ poczęcia w roku o niskiej proporcji płci noworodków przyjmuje kierunek odwrotny niż w modelu pierwszym, sugerując tym razem zjawisko selekcji. Nie jest on jednak istotny statystycznie, choć zbliżony do konwencjonalnych poziomów.

W ramach triangulacji metod (łączenia metod) przeprowadzono analizę uzupełniającą, wykorzystując współczynnik elastyczności międzypokoleniowej (*intergenerational elasticity; IGE*). Jest to miara mobilności społecznej, definiowana jako współczynnik kierunkowy w regresji liniowej logarytmu dochodu dziecka na logarytm dochodu rodzica. Wyższa wartość współczynnika oznacza niższą mobilność. Innymi słowy, im wyższy jest ten współczynnik, tym w większym stopniu dochód dziecka zależy od dochodu rodzica³⁷⁸. Zastosowany poniżej model zawiera jedną modyfikację w stosunku do oryginału: zamiast dochodu wykorzystuje logarytm wyniku HISCAM w momencie urodzenia (HISCAM rodzica) i małżeństwa (HISCAM dziecka).

Tabela 18. Międzypokoleniowa elastyczność HISCAM

	(1)		(2)		(3)	
	β	p	β	p	β	p
IGE	0.388	<0.001	0.389	<0.001	0.246	<0.001
<i>Stresory</i>						
Brak (ref.)			1		1	
Niska proporcja płci			0.00467	0.823	0.00623	0.748
Wysoka cena żyta w okresie prenatalnym			0.0260	0.132	0.00799	0.625
Powódź w okresie prenatalnym			-0.0163	0.188	-0.00525	0.658
Wysoki współczynnik umieralności niemowląt			-0.0106	0.425	-0.000262	0.984
Wysoki surowy współczynnik zgonów (2-3 rok życia)			-0.0160	0.161	-0.00972	0.361
<i>Płeć</i>						
Mężczyźni (ref.)					1	
Kobiety					0.0247	0.011
<i>Pora roku</i>						

³⁷⁷ Zob. Stanisław Borowski, *Rozwarstwienie wsi wielkopolskiej w latach 1807–1914: Studium statystyczne nad społecznymi i ekonomicznymi następstwami włączenia wsi w orbitę rynku* (Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962).

³⁷⁸ Jérôme Bourdieu i in., „Intergenerational Wealth Mobility in France, 19th and 20th Century”, *Review of Income and Wealth* 65, nr 1 (2019): 21–47.

Zima (ref.)	1	
Wiosna	0.00318	0.826
Lato	-0.0123	0.379
Jesień	-0.00590	0.667
<i>Miejsce urodzenia</i>		
Wieś (ref.)	1	
Poznań	0.100	<0.001
<i>Wyznanie</i>		
Katolicy (ref.)	1	
Ewangelicy	0.0579	0.006

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

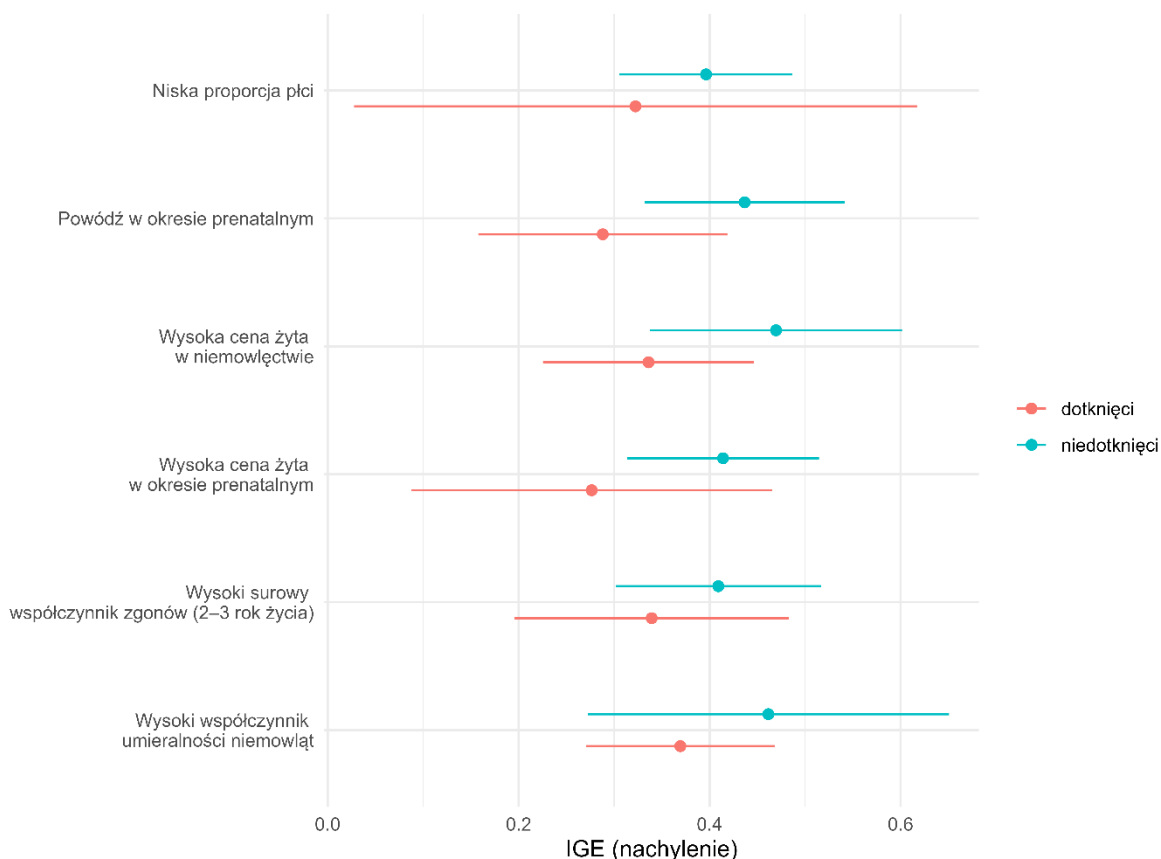
Współczynnik elastyczności międzypokoleniowej wynosi 0,388, co oznacza, że 1-procentowy wzrost wartości HISCAM rodzica wiąże się ze wzrostem miary HISCAM dziecka o 0,39%. Pozostaje on niezmienny po uwzględnieniu kontroli stresorów, których wpływ okazuje się nieistotny. Współczynnik elastyczności międzypokoleniowej zmniejsza się po dodaniu dodatkowych zmiennych kontrolnych, ale nawet wówczas pozostaje statystycznie istotny i umiarkowanie silny. Najbardziej znaczącymi kowariantami okazują się miejsce urodzenia i religia. Dzieci urodzone w Poznaniu odznaczają się średnio 10% wyższym wynikiem w skali HISCAM niż te urodzone na wsi, co można tłumaczyć większym dostępem do edukacji, zawodów wymagających kwalifikacji oraz szerszych sieci społecznych w środowisku miejskim. Z kolei dzieci ewangelickie cechowały się średnio o 6% wyższym statusem HISCAM niż katolickie, co prawdopodobnie odzwierciedlało lepszy dostęp do kapitału społecznego i ekonomicznego wśród protestanckich Niemców.

W przypadku kobiet współczynnik zmienności statusu społecznego między pokoleniami jest stosunkowo niewielki, co odzwierciedla ograniczone w XIX-wiecznym Poznaniu szanse kobiet na niezależny awans ekonomiczny i społeczny. Jednocześnie dodanie zmiennej „płeć” do modelu ujawnia, że różnice w mobilności społecznej między kobietami a mężczyznami są statystycznie istotne, potwierdzając, że doświadczenia obu płci wchodzących w dorosłe życie były odmiennie kształtowane przez struktury społeczne i kulturowe epoki.

Wykres 30. pokazuje różnice opisowe między grupami jednostek wystawionych i niewystawionych na niekorzystne warunki we wczesnym okresie życia. Osoby dotknięte stresorami charakteryzuje nieco niższe nachylenie współczynnika międzypokoleniowej zależności mierzonej za pomocą HISCAM.

Ostatecznie należy mieć jednak na uwadze, że współczynnik elastyczności międzypokoleniowej bada jedynie dziedziczność pozycji społecznej, nie wartościując jej na

wyższą bądź niższą na drabinie społecznej. Ponadto eksploracyjna analiza regresji, której wyniki zaprezentowano w tabeli 18., nie wykazała istotnych różnic. Zaobserwowane różnice w mobilności społecznej pomiędzy oboma grupami mają zatem charakter opisowy i mogą wynikać z ograniczonej liczebności próby badawczej lub zmienności losowej.

Wykres 30. Nachylenie regresji pomiędzy jednostkami dotkniętymi i niedotkniętymi stresorami

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

Podsumowanie

W rozdziale IV zbadany został wpływ ekspozycji na niekorzystne warunki życia na prawdopodobieństwo zawarcia pierwszego małżeństwa oraz zmianę statusu społecznego pomiędzy narodzeniem a małżeństwem.

Wyniki wskazują, że narażenie na niekorzystne warunki w okresie prenatalnym (mierzone wskaźnikiem maskulinizacji noworodków w roku poczęcia) oraz kontakt z chorobami zakaźnymi we wczesnym dzieciństwie (mierzone surowym współczynnikiem zgonów) miały statystycznie istotny, negatywny wpływ na szansę zawarcia małżeństwa wśród osób

urodzonych w Poznaniu w latach 1830 –1855. Z kolei wysokie ceny żyta w czasie ciąży zwiększały szansę na zawarcie małżeństwa.

W przypadku zmiany statusu społecznego w okresie pomiędzy narodzinami a momentem zawarcia małżeństwa istotny okazał się wpływ ekspozycji na obciążenie chorobami w drugim i trzecim roku życia, która jednak obniżała szanse na spadek ze średniej lub wyższej warstwy społecznej do najniższej grupy.

Zakończenie

Celem rozprawy doktorskiej było zbadanie wpływu niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia na mobilność społeczną. Literatura przedmiotu wskazuje na to, że ekspozycja na stresory środowiskowe w kluczowych fazach rozwoju wywiera negatywny wpływ na późniejsze zdrowie. W konsekwencji może to prowadzić do osiągnięcia niższego statusu społeczno-ekonomicznego w dorosłym życiu.

Postawiono dwa pytania badawcze: czy i w jakim stopniu niekorzystne warunki we wczesnym okresie życia mogły obniżyć szanse wejścia w małżeństwo? Czy niekorzystne warunki we wczesnych fazach życia mogły ograniczać mobilność społeczną w momencie zawarcia pierwszego małżeństwa?

Podstawą do udzielenia odpowiedzi na pytania badawcze były analizy przeprowadzone na Bazie Danych Historycznej Ludności Poznania, która zawiera indywidualne informacje o mieszkańcach XIX-wiecznego Poznania. W rozdziale I przedstawione zostały zmiany w strukturze społecznej oraz nierównościach dochodowych i społecznych. Poznań, jak większość miast w tym okresie rozwinął się w pod względem liczby ludności i infrastruktury. Jednocześnie zróżnicowanie społeczne zależało od miejsca zamieszkania. W strukturze społecznej miasta można było zaobserwować wyraźne nierówności, które koncentrowały się jednak przede wszystkim na dychotomii pomiędzy elitą, a całą resztą społeczeństwa. Badania te dowiodły zatem, że w XIX-wiecznym Poznaniu istniały realne szanse na awans społeczny.

Badania zaprezentowane w rozdziale II dotyczyły przemian demograficznych w Poznaniu w latach 1765-1937. Dowiodły one, że w drugiej połowie tego okresu społeczeństwo miasta przeszło przez zmiany w postaci spadku umieralności i następującego po nim spadku rozrodczości. Od około 1880 do 1937 roku dokonała się gwałtowna i radykalna metamorfoza rzeczywistości demograficznej miasta, która wiązała się z zanikiem często występujących wcześniej kryzysów umieralności i ogólną poprawą warunków życia, w tym najmłodszych mieszkańców Poznania.

Badania zaprezentowane w rozdziale III dotyczyły wpływu zmian standardu życia, na ryzyko wystąpienia zgonu wśród niemowląt i dzieci. Jako miarę standardu życia przyjęto zdolność jednostek i poszczególnych grup społeczno-ekonomicznych do przystosowania się do wzrostu kosztów utrzymania, mierzonych na podstawie zmian w umieralności w odpowiedzi na 10-procentowy wzrost cen żyta. Analizy przeprowadzono w oparciu o kohortę osób urodzonych

w poznańskiej parafii świętej Małgorzaty w latach 1830-1855. Analiza nie wykazała wpływu wahań cen żyta na wzrost ryzyka zgonu w pierwszym roku życia. Sytuację tę można tłumaczyć ochronnym efektem karmienia piersią. Natomiast wzrost ceny żyta w poprzednim roku wiązał się z wyższym ryzykiem zgonu niemowląt, co z kolei wskazuje, że dla niemowląt bardziej niebezpieczne było niedożywienie matki w okresie ciąży niż w okresie karmienia. W przypadku dzieci do lat 5. i 15. zależności były mniej jednoznaczne.

Badania wykazały również, że na poziom umieralności niemowląt oraz dzieci w wieku do 5. i 15. roku życia wpływał status społeczny (dzieci urodzone w rodzinie o wyższym statusie społecznym charakteryzowały się istotnie niższym ryzykiem zgonu w pierwszych latach życia), stan cywilny matki (dzieci nieślubne miały wyższe ryzyko zgonu w pierwszym roku życia), pory roku (dzieci urodzone jesienią były obarczone najniższym ryzykiem zgonu), miejsce urodzenia (Poznań jako miejsce urodzenia zwiększał ryzyko zgonu). Z kolei dobroczynność zmniejszała ryzyko zgonu tylko dla dzieci w pierwszym roku życia. Nie znaleziono z kolei dowodów na to, aby reakcja na pogorszenie standardu życia różniła się w poszczególnych grupach społecznych.

Podsumowując analizę wpływu niekorzystnych warunków we wczesnym życiu na szanse wejścia w małżeństwo oraz poziom mobilności społecznej w momencie jego zawarcia zaprezentowano w rozdziale IV. W szczególności uwzględniono długoterminowe społeczne koszty, jakie ponosili mieszkańcy XIX-wiecznego Poznania, wynikające z ekspozycji na niekorzystne warunki we wczesnym okresie życia. Dla kohorty osób urodzonych w latach 1830-1855 przypisano wpływ obciążenia chorobami i stresem (wyrażony w zależności od analizowanego etapu rozwoju proporcją płci przy urodzeniu, współczynnikiem umieralności niemowląt, występowaniem powodzi czy współczynnikiem zgonów) i niedożywieniem (opisany cenami żyta). Na podstawie wyników przeprowadzonej regresji logistycznej można odpowiedzieć twierdząco na pierwsze pytanie badawcze postawione w tej pracy: niekorzystne warunki we wczesnym dzieciństwie obniżały szanse wejścia w małżeństwo mieszkańców Poznania urodzonych w latach 1830-1855. W szczególności stwierdzono, że najsilniejsze negatywne oddziaływania na szansę zawarcia małżeństwa wśród osób urodzonych w Poznaniu w latach 1830-1855 miało występowanie niekorzystnych warunków w okresie prenatalnym wyrażone proporcją płci przy urodzeniu (OR = 0,765; p = 0,042) oraz kontakt z chorobami zakaźnymi we wczesnym dzieciństwie wyrażony wysokim surowym współczynnikiem zgonów w 2-3 roku życia (OR = 0,774; p = 0,003). Paradoksalnie w sposób pozytywny na szansę zawarcia małżeństwa wśród badanych miało niedożywienie w okresie

prenatalnym (OR = 1,540, p = 0,001). Sytuację tę można wyjaśnić powołując się na wyniki badań zaprezentowanych w rozdziale III, że wzrost ceny żyta w poprzednim roku rolnym zwiększał ryzyko zgonu w pierwszym roku życia o 45%. Potwierdzają to także wcześniejsze badania Grażyny Liczbińskiej i innych. Niedożywienie w okresie prenatalnym zwiększało ryzyko poronień, martwych urodzeń, wyższego poziomu zgonów perinatalnych. Dzięki temu osoby, którym udało się przetrwać okres prenatalny w latach w których ceny żywności były wyższe, cechowały się przeciętnie lepszą kondycją zdrowotną w dorosłości i w ten sposób ich szanse wejścia w małżeństwo w dorosłości rosły. Znacząco wyższymi szansami wejścia w małżeństwo odznaczały się dzieci urodzone w rodzinach gospodarzy zamieszkałych w podmiejskich wsiach. Z kolei czynnikami obniżającymi szanse na wejście w małżeństwo poznaniaków urodzonych w latach 1830-1855 była przynależność rodziców do średniej i wyższej warstwy społecznej, miejsce urodzenia w samym Poznaniu lub urodzenie poza związkiem małżeńskim.

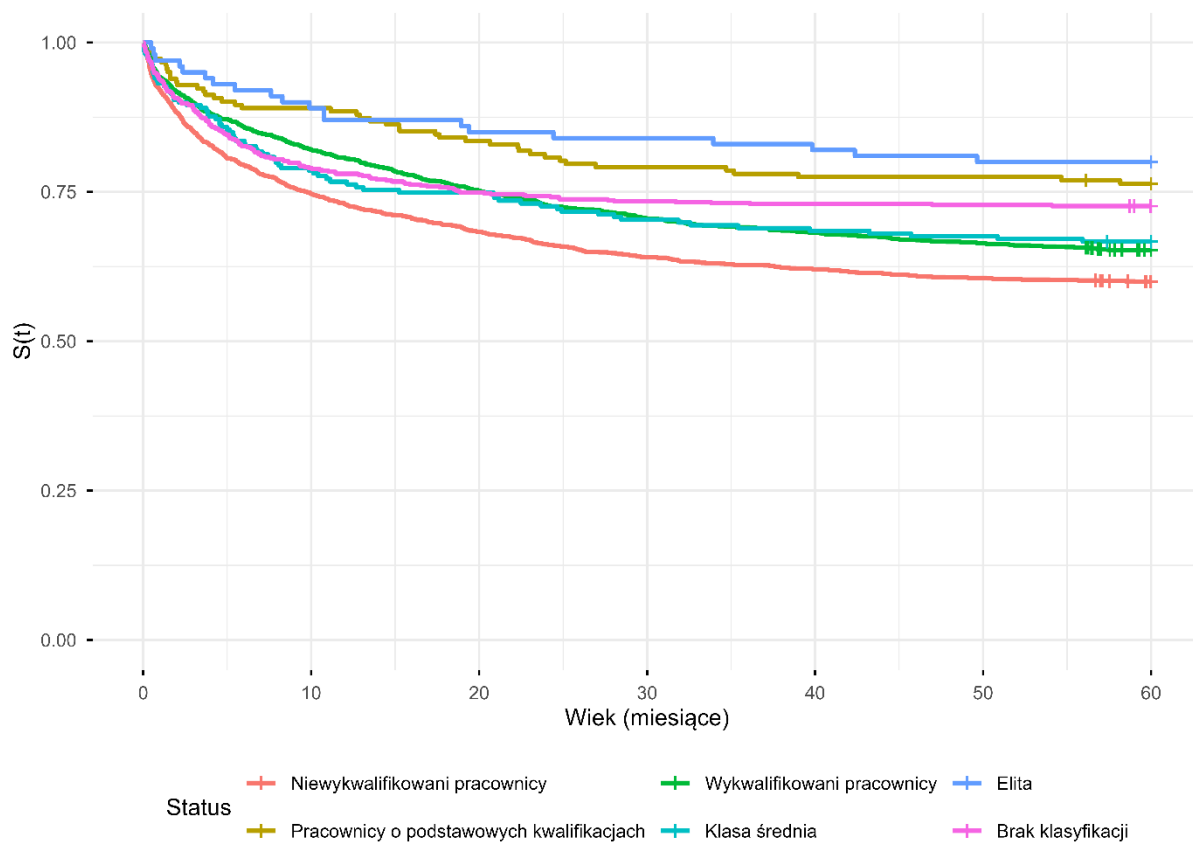
Zbadany został wpływ ekspozycji na niekorzystne warunki życia na prawdopodobieństwo zmiany statusu społecznego w momencie zawarcia małżeństwa. W analizie tej również wykorzystano regresję logistyczną. Status społeczny w momencie urodzenia i małżeństwa został zakodowany na podstawie używanej dotychczas klasyfikacji SOCPO, przy czym ze względów technicznych niektóre grupy społeczne zostały zagregowane. Przeanalizowano szanse spadku do niższej grupy społecznej w momencie ślubu oraz szanse awansu do wyższej grupy społecznej. W przypadku zmiany statusu społecznego w okresie pomiędzy narodzinami a momentem zawarcia małżeństwa istotny i pozytywny okazał się wpływ ekspozycji na obciążenie chorobami w drugim i trzecim roku życia (OR = 0,540, p = 0,034). Wystąpienie niekorzystnych warunków obniżało wśród poznaniaków urodzonych w latach 1830-1855 ryzyko spadku ze średniej lub wyższej warstwy społecznej do najniższej.

Z kolei badania elastyczności międzypokoleniowej wskazały, że poprawa pozycji społecznej u rodzica dzieci urodzonych w Poznaniu w latach 1830-1855 o 1% wartości statusu społecznego wyrażonego w skali HISCAM powodował zmianę pozycji społecznej dziecka o 0,39%. Na poziom tego wskaźnika nie miały jednak wpływu występowanie niekorzystnych warunków we wczesnym okresie życia. Jedynymi czynnikami oddziałującymi w sposób istotny na ten czynnik było miejsce urodzenia i wyznanie.

Podsumowując, odpowiedź na drugie pytanie badawcze jest negatywna. Badania przeprowadzone dla poznaniaków urodzonych w latach 1830-1955 wykazały, że niekorzystne

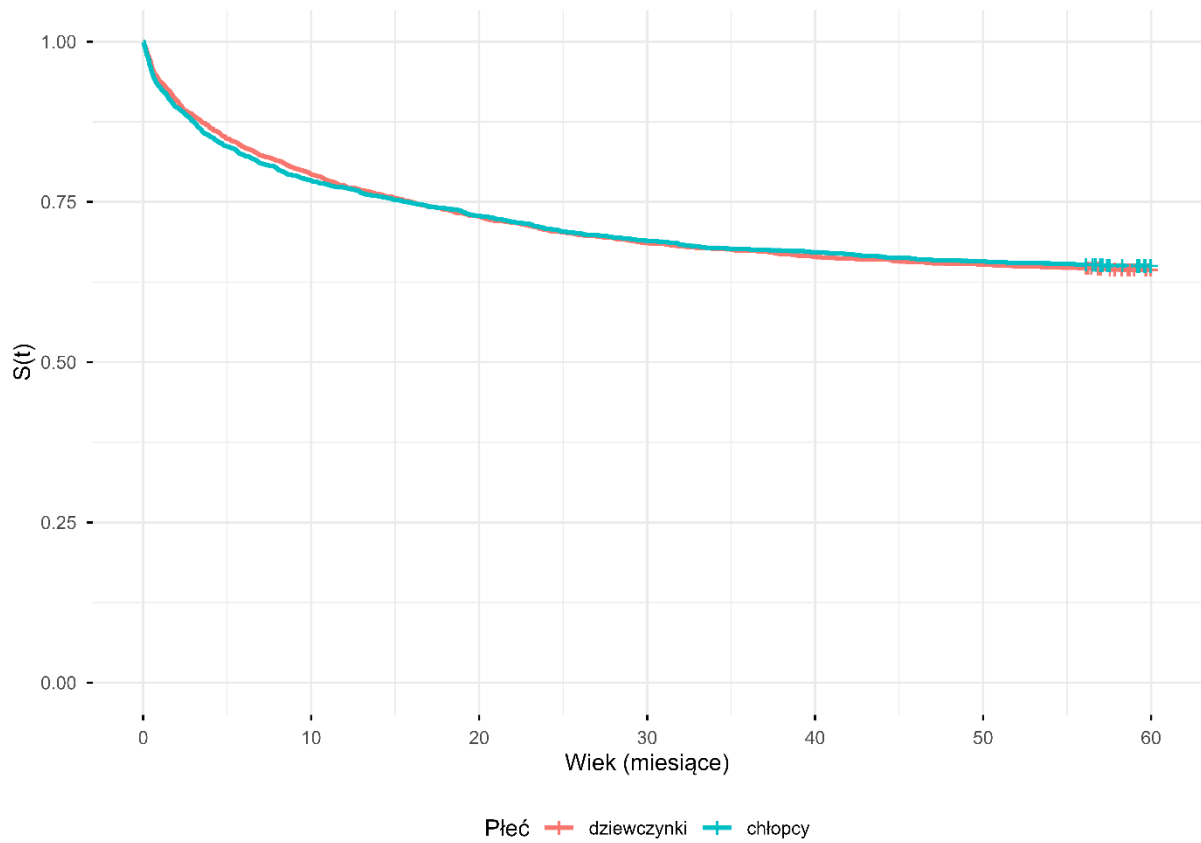
warunki we wczesnym dzieciństwie nie tylko nie obniżyły ich mobilności społecznej w momencie zawarcia pierwszego małżeństwa, ale wręcz poprawiały szanse awansu społecznego.

Aneks

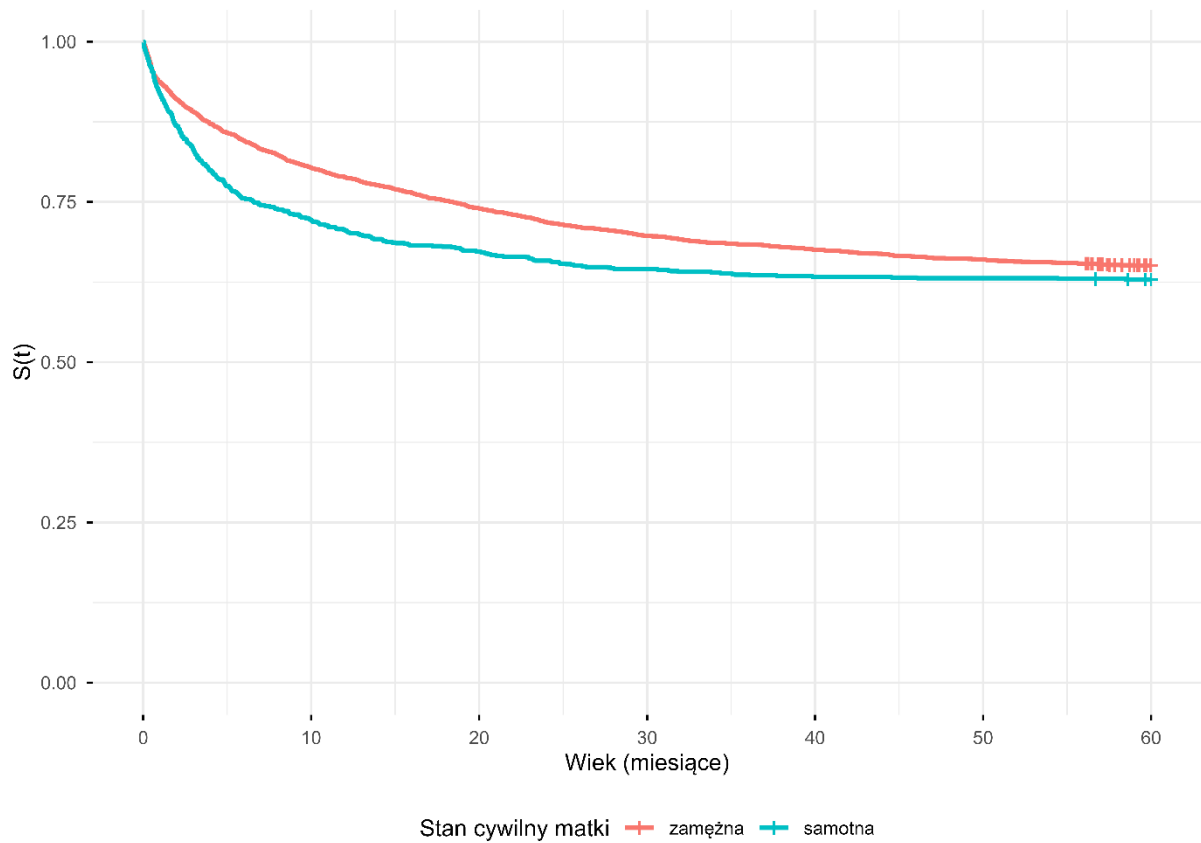
Wykres A1. Krzywa Kaplana-Meiera przedstawiająca przeżywalność w pierwszych pięciu latach życia według statusu społeczno-ekonomicznego

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

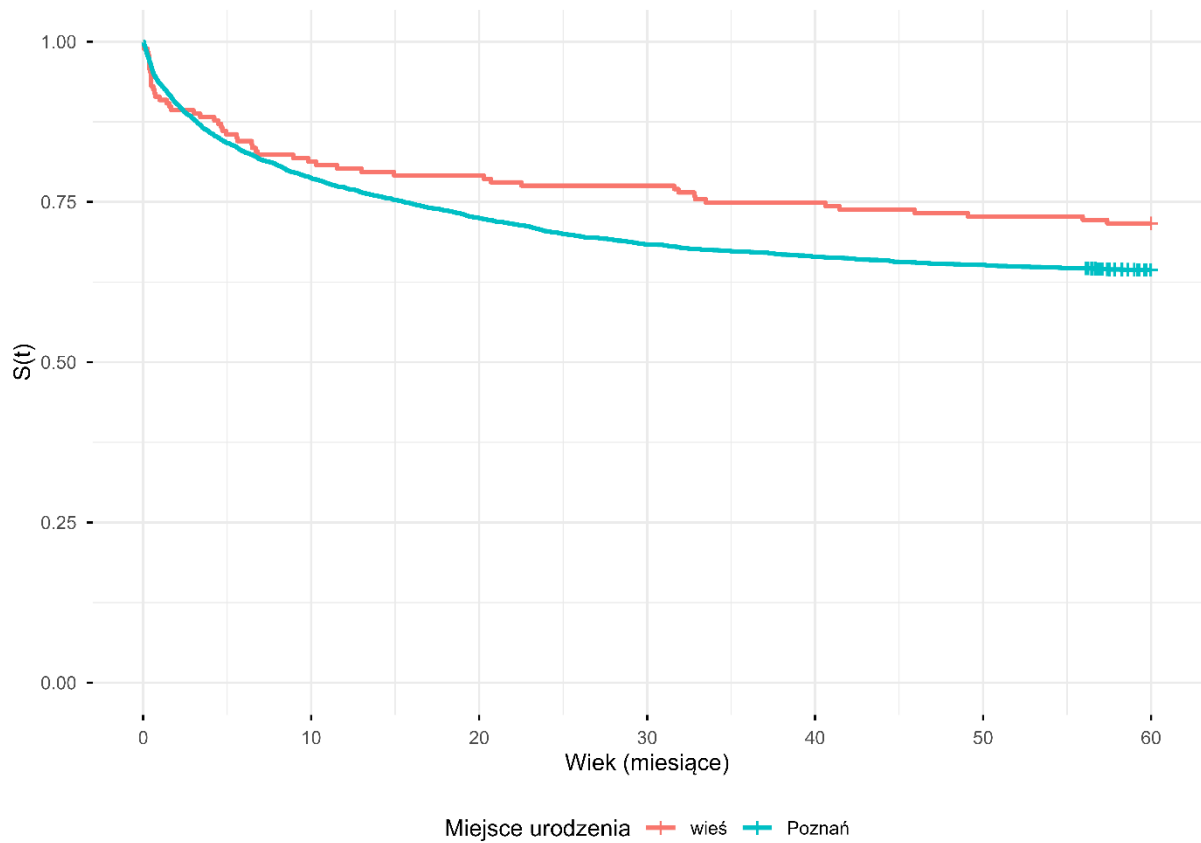
Wykres A2. Krzywa Kaplana-Meiera przedstawiająca przeżywalność w pierwszych pięciu latach życia według płci

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

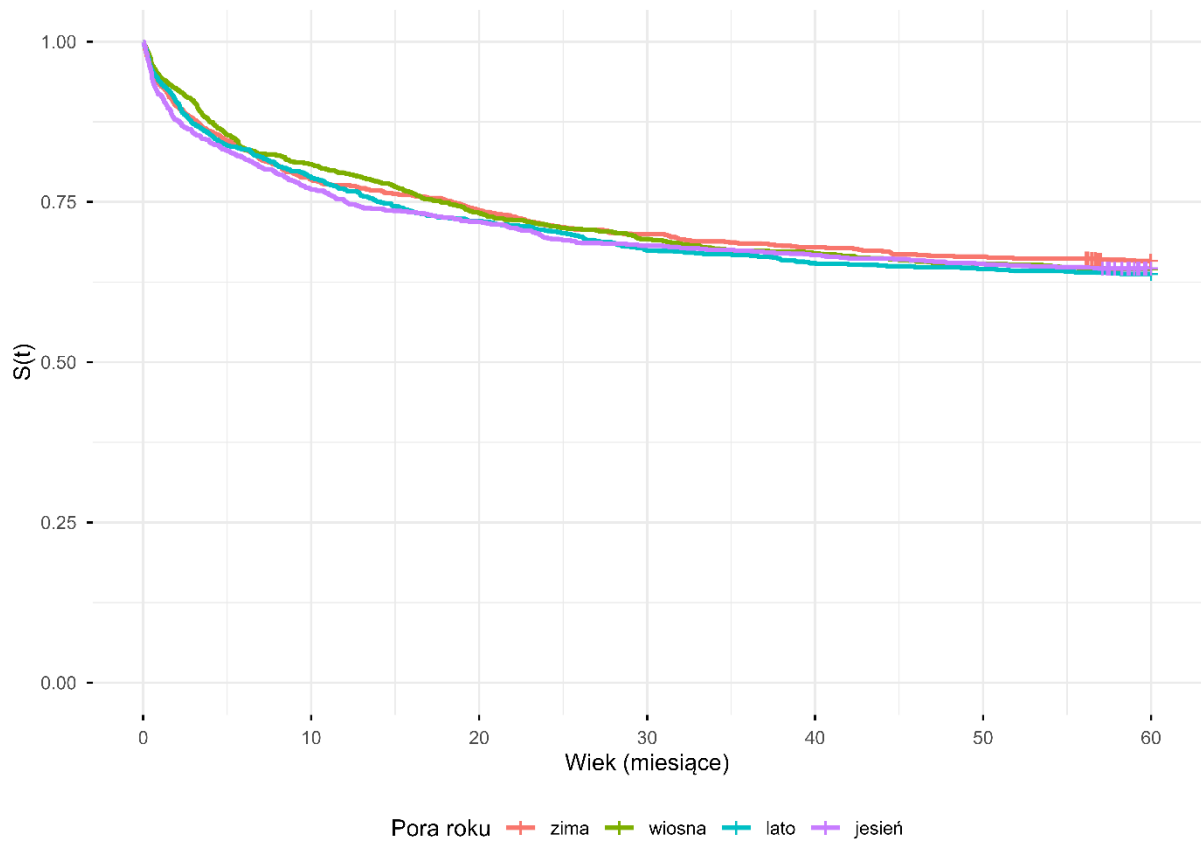
Wykres A3. Krzywa Kaplana-Meiera przedstawiająca przeżywalność w pierwszych pięciu latach życia według stanu cywilnego matki

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

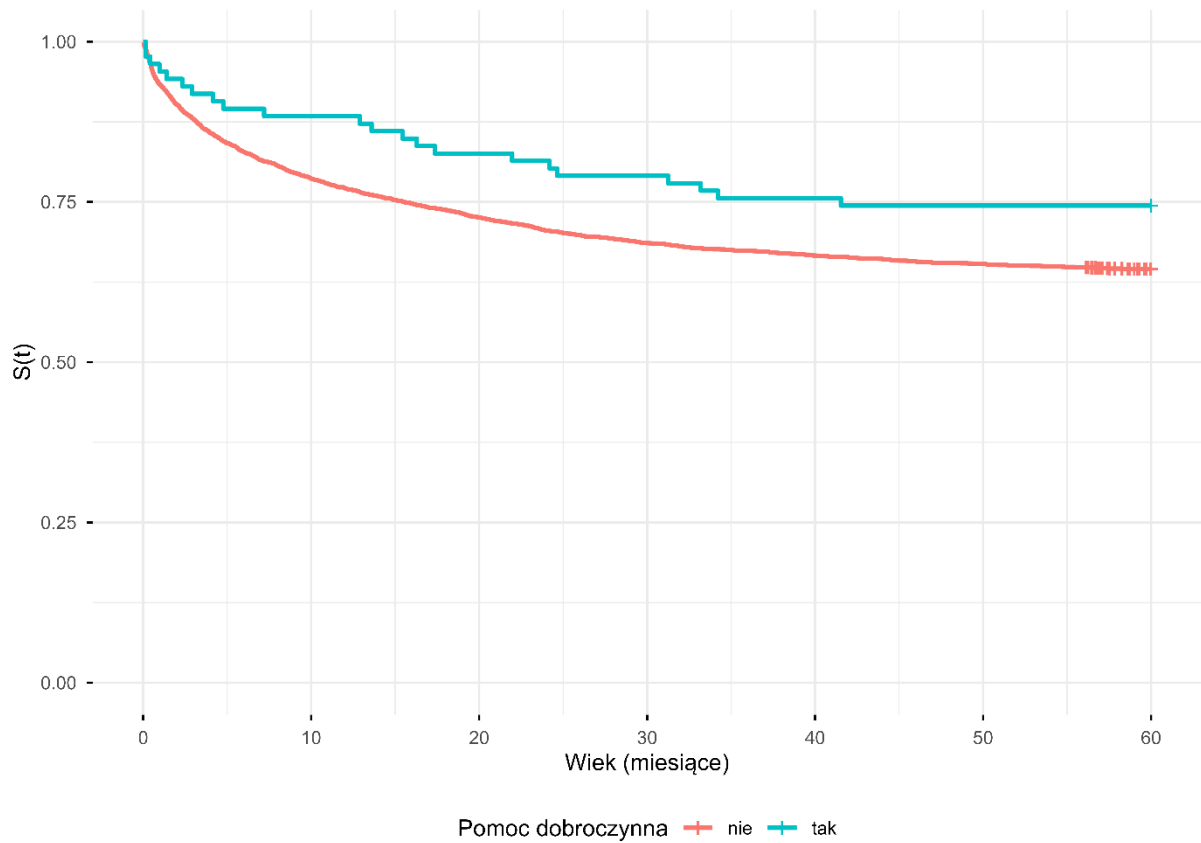
Wykres A4. Krzywa Kaplana-Meiera przedstawiająca przeżywalność w pierwszych pięciu latach życia według miejsca urodzenia

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

Wykres A5. Krzywa Kaplana-Meiera przedstawiająca przeżywalność w pierwszych pięciu latach życia według pory roku urodzenia

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania.

Wykres A6. Krzywa Kaplana-Meiera przedstawiająca przeżywalność w pierwszych pięciu latach życia w zależności od tego, czy rodzina otrzymała pomoc dobroczynną

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z Bazy Danych Historycznej Ludności Poznania

Tabela A1. Struktura zachorowań i zgonów według wieku i wyznania w trakcie epidemii cholery w 1866 roku

Wiek	Zachorowania							Zgony						
	Liczba chorych	Udział chorych	Mężczyźni	Kobiety	Ewangelicy	Katolicy	Żydzi	Liczba zmarłych	Śmiertelność	Mężczyźni	Kobiety	Ewangelicy	Katolicy	Żydzi
0-5	406	18,17%	216	190	166	227	13	291	71,67%	162	129	127	151	13
6-15	249	11,15%	134	115	77	161	11	116	46,59%	60	56	44	66	6
16-25	264	11,82%	85	179	89	173	2	115	43,56%	36	79	48	66	1
26-35	470	21,04%	186	284	151	314	5	222	47,23%	87	135	81	138	3
36-45	370	16,56%	161	209	120	239	11	180	48,65%	85	95	66	108	6
46-55	254	11,37%	95	159	74	171	9	150	59,06%	56	94	47	96	7
56-65	141	6,31%	54	87	40	89	12	96	68,09%	40	56	26	62	8
66-75	64	2,86%	22	42	22	38	4	51	79,69%	20	31	18	29	4
76-85	11	0,49%	4	7	1	8	2	8	72,73%	3	5	1	5	2
86-95	4	0,18%	2	2	1	3	0	4	100%	2	2	1	3	0
> 95	1	0,04%	1	0	1	0	0	1	100%	1	0	1	0	0
razem	2234	100%	960	1274	741	1424	69	1234	55,24%	552	682	459	725	50

Źródło: obliczenia własne na podstawie Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen 1867, 23.

Tabela A2. Kolejność zalewania ulic w zależności od stanu wody na wodowskazie przy moście Chwaliszewskim według „Wielkopolanina” w 1895 roku.

Wysokość wody na wodowskazie (w metrach)	Zasięg wody
233	Tama Berdychowska, pierwsze zagłębienie
256	Tama Berdychowska, drugie zagłębienie
300	Droga ku Dębinie
333	Wenecka
395	Piaskowa
410	Szyperska
432	Zagórze, dolna część
470	Wieżowa, Wenecka, Tama Garbarska
485	Wielkie Garbary przy ul. Piaskowej
490	Tylne Chwaliszewo
500	Strzelecka, Łąkowa
502	Rybaki, niższa część
520	Wszystkich Świętych
525	Plac Bernardyński
533	Bramkowa [Za Bramką]
539	Zagórze, górna część
541	Wielkie Garbary przy ul. Szyperskiej
550	Wielkie Garbary i Butelska [Woźna]
567	Grobla, Łazienkowa, Wierzbowa
570	Chwaliszewo
579	Wałowa przy bramie Dębińskiej [skrzyżowanie przy AWF]
581	Grobla przy ul. Wałowej [przy murach fortecznych]
592	Ogród zielony [Zielone Ogródki]
611	Plac Tumski
622	Bydgoska przy ulicy Wałowej [czyli przy murach twierdzy]
672	Ostrówek przy moście
677	Warszawska przy bramie Warszawskiej [okolice Wyszyńskiego, od wysokości rynku śródeckiego do ronda Śródka]
690	Szeroka [Wielka]
694	Brama Warciana [pomiędzy Berdychowem a świętym Rochem]
700	Most Chwaliszewski

Źródło: *Wielkopolanin*, R. 13, nr 75 (31 marca 1895), 3. W nawiasach kwadratowych są podane współczesne nazwy ulic lub informacje pozwalające zlokalizować miejsce na terenie współczesnego Poznania.

Tabela A3. Kolejność zalewania ulic w zależności od stanu wody na wodowskaziu przy moście Chwaliszewskim według magistratu Poznania w 1867 roku.

Wysokość wody na wodowskaziu (w cm)	Zasięg wody
314	Columbia [Droga Dębińska]
377	Wiesengaße [Łąkowa]
439	Turmstraße [Wieżowa] pomiędzy Dom [Ostrów Tumski] a Zagórzem
471	Schützenstraße [Strzelecka]
502	Schifferstraße [Szyperska]
565	Fischerei, Wallischei, Thorstraße [Rybaki, Chwaliszewo, Za Bramką]
597	Große Gerberstraße, Breitestraße, Dominikanerstraße, Bernhardiner-Platz [Wielkie Garbary, Wielka, Dominikańska, plac Bernandyński]

Źródło: Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen 1867, 25. W nawiasach kwadratowych są podane współczesne nazwy ulic lub informacje pozwalające zlokalizować miejsce na terenie współczesnego Poznania.

Bibliografia

Źródła

Adressbuch der Stadt Posen sowie der Vororte Jersitz, St. Lazarus und Wilda. Posen: Hofbuchdruckerei W. Decker & Co., 1899.

Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta Miasta Poznania, Kartoteka ewidencji ludności miasta Poznania z lat 1870–1931. <https://e-kartoteka.net>.

Baza Danych Historycznej Ludności Poznania (Poznań Historical Population Database). <https://poznandatabase.pl/>.

Below, Ernst, i Sophie Below. *Dzienniki Ernsta i Sophie 1859–1860.* Przekład, opracowanie i komentarz Ewa Greser; redakcja Hedwig Below. Poznań: Wydawnictwo Miejskie Poznania, 2021.

Breger, Dr. „Ergebnisse der amtlichen Pockenstatistik im Deutschen Reiche vom Jahre 1910. Mit einem Anhang, betr. die Pockenfälle im Deutschen Reiche in den Jahren 1886 bis 1910”. W *Medizinal-statistische Mitteilungen aus dem Kaiserlichen Gesundheitsamte*, t. 16, 1–31. Berlin: Verlag von Julius Springer, 1913.

Dieterici, Karl Friedrich Wilhelm. „Übersicht über die Zahl der im Preußischen Staate vor und nach dem Jahre 1806 bis zu Ende 1850 an den natürlichen Pocken gestorbenen Menschen”. *Mitteilungen des Statistischen Bureaus in Berlin* 4 (1851): 309–336.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Poznań. Statystyka Polski, seria C, zesz. 74. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1938.

Dziennik Domowy, 1846, nr 21 (19 października), s. 161-162.

„Edward Jenner”. *Przyjaciel Ludu, czyli tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości.* R. 5, nr 26. Leszno: Günther Ernest, 29 grudnia 1838, 201–202.

Galloway, Patrick R. „Galloway Prussia Database 1861 to 1914”. 2007. <https://www.patrickrgalloway.com>.

Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego, 1847.

Guttstadt, Albert. „Die Pocken-Epidemie in Preussen, insbesondere in Berlin 1870/72, nebst Beiträge zur Beurtheilung der Impffrage, nach amtlichen Quellen”. *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus* 13 (1873), 116–158.

Jabczyński, Mieczysław. „Na Warcie zatrzymał się czas.” W *Poznańskie wspominki: starzy poznaniacy opowiadają*, red. Jarosław Maciejewski, 64–96. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960.

Krótki wykaz postanowień wydanych przez Król. Rząd Pruski w celu odwrócenia niebezpieczeństwa, jakim cholera azyatycka zagraża wraz z przepisem wstrzemięźliwego zachowania się i niezwłocznego użycia własnej pomocy w razie zachorowania. Poznań: W. Decker, 1831.

Liczbińska, Grażyna, i Szymon Antosik. „Numbers of Souls for the Poznań Parishes”. Adam Mickiewicz University, 2021. <https://doi.org/10.60629/me1g-3632>.

Łysakowska-Trzoss, Agata. Kartoteki ubogich. <https://kartotekiubogich.pl/>

Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen. *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten in der Stadt Posen pro 1867/8*. Posen: Louis Merzbach, 1868.

Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen. *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten in der Stadt Posen pro 1876/77*. Posen: Merzbach'sche Buchdruckerei, 1878.

Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen. *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten in der Stadt Posen für das Jahr 1880*. Posen: Hofbuchdruckerei W. Decker & Co. (E. Röstel), 1880.

Magistrat der Provinzial-Hauptstadt Posen. *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten in der Stadt Posen für das Verwaltungsjahr vom 1. April 1891 bis 31. März 1892*. Posen: Hofbuchdruckerei W. Decker & Co. (A. Röstel), 1892.

Motty, Marcei. *Listy Wojtusia z Zawad*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1983.

Motty, Marcei. *Przechadzki po mieście*. Cz. 3. Poznań: Dziennik Poznański, 1889.

Motty, Marcei. *Przechadzki po mieście*. T. 1. Oprac. Zdzisław Grot, przypisy przerezag. i uzup. Witold Molik. Poznań: Wydawnictwo Miejskie, 1999.

Mützel, Heinrich. *Posen von der süd-ost Seite*. Berlin: Hinckelmann & Söhne, 1842. Litografia, kompozycja 33 × 51,1 cm. Biblioteka Narodowa (Polona.pl), sygn. G.5764/Sz.

Plan Miasta Poznania. ok. 1850. Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. M-II-267. Skan: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa; dostęp za MAPSTER: <https://igrek.amzp.pl/details.php?id=11820751>.

Reinick, Heinrich Alfred. „Resultate der Mahl- und Schlachtsteuer in der Periode von 1838 bis mit 1861.” *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus* 4 (1864): 160-167.

Rocznik Statystyczny Stołecznego Miasta. Poznań: Urząd Statystyczny Stołecznego miasta Poznań, 1922–1938.

Stan wody Poznań – Warta – Most Chwaliszewski od 1822 do 1940. Teczka nienumerowana. Archiwum Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej – Państwowy Instytut Badawczy, oddział w Poznaniu.

Szulc, Tadeusz. *W Poznaniu i wokoło niego: wspomnienia poznańskiego lekarza*. Poznań: Wydawnictwo Miejskie, 1995.

Ulatowski, Kazimierz. „Gdy Poznań był małym miastem...”. W *Poznańskie wspominki: starzy poznaniacy opowiadają*, red. Jarosław Maciejewski, 9–40. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960.

Valentini. *Wohnungs-Anzeiger für die Provinzial-Haupt-Stadt Posen: für das Jahr 1844; mit einem Stadtplane*. Posen: Busse, 1844.

Wentscher, G. *Plan von Posen: nach Schritte aufgenommen und gezeichnet im Monath Novbr und Decembar 1815*. [S.l.], [ca. 1815]. 1 karta, rękopis kolorowany, 74 × 51 cm. Elektroniczna edycja: Münster: Universitäts- und Landesbibliothek, 2014. urn: nbn:de:hbz:6:1-117930. <https://sammlungen.ulb.uni-muenster.de>.

Wielkopolanin, R. 13, nr 75 (31 marca 1895). Poznań: Nakładem Fr. Chocieszyńskiego.

Opracowania

Albers, Hakon, i Ulrich Pfister. „Food Crises in Germany, 1500-1871.” *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 66, nr 1 (2025): 267-309. <https://doi.org/10.1515/jbwg-2025-0010>.

Albers, Thilo N. H., i Charlotte Bartels. „Inequality and its drivers in Germany, 1840–1914”. W *An Economic History of the First German Unification: State Formation and Economic Development in a European Perspective*, red. Ulrich Pfister i Nikolaus Wolf, 236–254. London i New York: Routledge, 2023.

Albers, Thilo N. H., i Kalle Kappner. „Perks and pitfalls of city directories as a micro-geographic data source”. *Explorations in Economic History* 87 (2023): 101476. <https://doi.org/10.1016/j.eeh.2022.101476>.

Alfani, Guido, Victor Gierok i Frank Schaff. „Economic Inequality in Preindustrial Germany, ca. 1300–1850”. *The Journal of Economic History* 82, nr 1 (2022): 87–125. <https://doi.org/10.1017/S0022050721000607>.

Almond, Douglas, i Janet Currie. „Killing Me Softly: The Fetal Origins Hypothesis”. *Journal of Economic Perspectives* 25, nr 3 (2011): 153–72. <https://doi.org/10.1257/jep.25.3.153>.

Almond, Douglas, Janet Currie, i Valentina Duque. „Childhood Circumstances and Adult Outcomes: Act II”. *Journal of Economic Literature* 56, nr 4 (2018): 1360–446. <https://doi.org/10.1257/jel.20171164>.

Alter, George, Muriel Neven, i Michel Oris. „Height, Wealth and Longevity in 19th Century East Belgium”. *Annales de Démographie Historique* 108, nr 2 (2004): 19-37. <https://doi.org/10.3917/adh.108.0019>.

Alter, George. „The Evolution of Models in Historical Demography”. *The Journal of Interdisciplinary History* 50, nr 3 (2019): 325–62. https://doi.org/10.1162/jinh_a_01445.

Antosik, Szymon. „Famine in the Kingdom of Poland in the Mid-19th Century, Exemplified by the Augustów Governorate”. *Przeszłość Demograficzna Polski - Poland's Demographic Past* 45 (2023): 127-149. <https://doi.org/10.18276/pdp.2023.45-05>.

Barker, D.J.P. „Developmental Origins of Chronic Disease”. *Public Health* 126, nr 3 (2012): 185–89. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2011.11.014>.

Barker, David J. P. „The Origins of the Developmental Origins Theory”. *Journal of Internal Medicine* 261, nr 5 (2007): 412–17. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2796.2007.01809.x>.

Barker, David J. P., Clive Osmond. „Infant Mortality, Childhood nutrition, and ischaemic heart disease in England and Wales”. *The Lancet* 327, nr 8489 (1986): 1077–81. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(86\)91340-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(86)91340-1).

Bartels, Charlotte. „Top Incomes in Germany, 1871–2014”. *Journal of Economic History* 79, nr 3 (2019): 669–707. <https://doi.org/10.1017/S0022050719000378>.

Bass, Hans-Heinrich. *Hungerkrisen in Preußen während der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 8. St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag, 1991.

Baten, Jörg, Dorothee Crayen, i Hans-Joachim Voth. „Numeracy and the Impact of High Food Prices in Industrializing Britain, 1780–1850”. *Review of Economics and Statistics* 96, nr 3 (2014): 418–30. https://doi.org/10.1162/REST_a_00403.

Baten, Jörg, i John E. Murray. „Women’s Stature and Marriage Markets in Preindustrial Bavaria”. *Journal of Family History* 23, nr 2 (1998): 124–135. <https://doi.org/10.1177/036319909802300202>.

Becker, Sascha, Francesco Cinnirella, Erik Hornung i Ludger Wößmann. „iPEHD – The ifo Prussian Economic History Database”. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 47, nr 2 (2014): 57–66. <https://doi.org/10.1080/01615440.2013.852370>

Beekink, Erik, Frans van Poppel, i Aart C. Liefbroer. „Parental Death and Death of the Child: Common Causes or Direct Effects?”. W *When Dad Died: Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, red. Renzo Derosas i Michel Oris, 233–260. Bern: Peter Lang, 2002.

Bengtsson, Tommy, Cameron Campbell, James Z. Lee. *Life under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700-1900*. Cambridge: MIT Press, 2004.

Bengtsson, Tommy, Cameron Campbell. „Inequality, Economic Stress, and Demographic Response: Introduction.” *Explorations in Economic History* 97 (2025): 101711. <https://doi.org/10.1016/j.eeh.2025.101711>.

Bengtsson, Tommy, i Christer Lundh. „Evaluation of a Swedish Computer Program for Automatic Family Reconstitution.” *Lund Papers in Economic History* 8 (1991): 23–28.

Bengtsson, Tommy, i Frans van Poppel. "Socioeconomic Inequalities in Death from Past to Present: An Introduction." *Explorations in Economic History* 48, nr 3 (2011): 343-356. <https://doi.org/10.1016/j.eeh.2011.05.004>.

Bengtsson, Tommy, i Göran Broström. „Do Conditions in Early Life Affect Old-Age Mortality Directly and Indirectly? Evidence from 19th-Century Rural Sweden”. *Social Science & Medicine* 68, nr 9 (2009): 1583–90. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.02.020>.

Bengtsson, Tommy, i Lennart Jörberg. „Market Integration in Sweden During the 18th and 19th Centuries: Spectral Analysis of Grain Prices.” *Economy and History* 18, nr 2 (1975): 93-106.

Bengtsson, Tommy, i Luciana Quaranta. „The Escape from Hunger: The Impact of Food Prices on Well-Being in Sweden, 1813-1967.” *Explorations in Economic History* 96 (2025): 101652. <https://doi.org/10.1016/j.eeh.2024.101652>.

Bengtsson, Tommy, i Martin Dribe. „Deliberate Control in a Natural Fertility Population: Southern Sweden, 1766–1864”. *Demography* 43, nr 4 (2006): 727–46. <https://doi.org/10.1353/dem.2006.0030>.

Bengtsson, Tommy, i Martin Lindström. „Airborne Infectious Diseases during Infancy and Mortality in Later Life in Southern Sweden, 1766–1894”. *International Journal of Epidemiology* 32, nr 2 (2003): 286–94. <https://doi.org/10.1093/ije/dyg061>.

Bengtsson, Tommy, i Martin Lindström. „Childhood Misery and Disease in Later Life: The Effects on Mortality in Old Age of Hazards Experienced in Early Life, Southern Sweden, 1760-1894”. *Population Studies* 54, nr 3 (2000): 263–77. <https://doi.org/10.1080/713779096>.

Bengtsson, Tommy. „Mortality: The Great Historical Decline”. W *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 868–873. Elsevier, 2015. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.31043-1>.

Bengtsson, Tommy. „The Influence of Economic Factors on First Marriage in Historical Europe and Asia.” W *Similarity in Difference: Marriage in Europe and Asia, 1700–1900*, red. Christer Lundh i Satomi Kurosu, 121–168. Cambridge, MA: MIT Press 2014. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9944.003.0011>.

Bengtsson, Tommy. „The Vulnerable Child: Economic Insecurity and Child Mortality in Pre-Industrial Sweden: A Case Study of Västanfors, 1757-1850.” *European Journal of Population* 15 (1999): 117-151.

Berger, Jan. „Badania demograficzne w Głównym Urzędzie Statystycznym w latach 1918–1939”. *Wiadomości Statystyczne: organ Głównego Urzędu Statystycznego i Polskiego Towarzystwa Statystycznego* 53, nr 8 (2008): 15–22.

Billert, Andreas. „Aleja na wyrost. Miasto Wilhelmowskie i Miasto Fryderyka Wielkiego”. *Kronika Miasta Poznania* 3 (2015): 7–24.

Błażejczyk-Majka, Lucyna. „Greater Poland Crafts in the Light of the 1810 Census and in the Context of Multidimensional Grouping”. *Przeszłość Demograficzna Polski – Poland’s Demographic Past* 41 (2019): 123–156. <https://doi.org/10.18276/pdp.2019.41-05>.

Blum, Matthias, Christopher L. Colvin, i Eoin McLaughlin. „Scarring and Selection in the Great Irish Famine”. *The Economic History Review*, 24 marca 2025: ehr.70013. <https://doi.org/10.1111/ehr.70013>.

Borowski, Stanisław. „Ewolucja reprodukcji ludności w Poznaniu w świetle badań nad rodzinami z przełomu XIX i XX w. oraz z bieżącego stulecia”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 4 (1971): 215–239.

Borowski, Stanisław. „Odraczanie potomstwa w Poznaniu w rodzinach z przełomu XIX i XX wieku oraz z bieżącego stulecia”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 5 (1972): 119–136.

Borowski, Stanisław. „Rozwój demograficzny i problem maltuzjański na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim w latach 1807–1914”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 3 (1969): 125–142.

Borowski, Stanisław. *Rozwarstwienie wsi wielkopolskiej w latach 1807–1914: Studium statystyczne nad społecznymi i ekonomicznymi następstwami włączenia wsi w orbitę rynku*. Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962.

Bourdieu, Jérôme, Lionel Kesztenbaum, Gilles Postel-Vinay, i Akiko Suwa-Eisenmann. „Intergenerational Wealth Mobility in France, 19th and 20th Century”. *Review of Income and Wealth* 65, nr 1 (2019): 21–47. <https://doi.org/10.1111/roiw.12336>.

- Bourdieu, Pierre. „Marriage Strategies as Strategies of Social Reproduction.” W *Family and Society: Selections from the Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, red. Robert Forster i Orest A. Ranum, 117–144. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976.
- Bourgeois-Pichat, Jean. „An Analysis of Infant Mortality”. *Population Bulletin* 2 (1952): 1–14.
- Bozzoli, Carlos, Angus Deaton, i Climent Quintana-Domeque. „Adult Height and Childhood Disease”. *Demography* 46, nr 4 (2009): 647–69. <https://doi.org/10.1353/dem.0.0079>.
- Brändström, Anders, Sören Edvinsson, i John Rogers. „Illegitimacy, Infant Feeding Practices and Infant Survival in Sweden 1750-1950: A Regional Analysis”. *Hygiea Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health* 3, nr 1 (2002): 13-152. <https://doi.org/10.3384/hygiea.1403-8668.023113>.
- Brändström, Anders. „Life Histories of Single Parents and Illegitimate Infants in Nineteenth-Century Sweden”. *The History of the Family* 1, nr 2 (1996): 205-226. [https://doi.org/10.1016/S1081-602X\(96\)90007-X](https://doi.org/10.1016/S1081-602X(96)90007-X).
- Breschi, Marco, Matteo Manfredini, i Stanislao Mazzoni. „Health and Socio-Demographic Conditions as Determinants of Marriage and Social Mobility: Male Partner Choice in Sardinia, Late 19th-Early 20th Century”. *Demographic Research* 22 (2010): 1037–56. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2010.22.33>.
- Broström, Göran. *eha: Event History Analysis*. Wersja 2.11.5, pakiet R. 2024. <https://CRAN.R-project.org/package=eha>.
- Bustnes, Kaia A., Sarah Schäfer, Linus Held, Hannah Wessels, i Maximilian A. Friehs. „Risks to the Unborn: An Umbrella Review on the Effects of Prenatal Maternal Stress Caused by Natural Disasters”. *Stress and Health* 41, nr 5 (2025): e70108. <https://doi.org/10.1002/smi.70108>.
- Campbell, Frances, Gabriella Conti, James J. Heckman, i in. „Early Childhood Investments Substantially Boost Adult Health”. *Science* 343, nr 6178 (2014): 1478–85. <https://doi.org/10.1126/science.1248429>.
- Case, Anne, Darren Lubotsky, i Christina Paxson. „Economic Status and Health in Childhood: The Origins of the Gradient”. *American Economic Review* 92, nr 5 (2002): 1308–1334. <https://doi.org/10.1257/000282802762024520>.

- Case, Anne, i Christina Paxson. „Early Life Health and Cognitive Function in Old Age”. *American Economic Review* 99, nr 2 (2009): 104–9. <https://doi.org/10.1257/aer.99.2.104>.
- Castillo, Marcos, Björn Eriksson i Martin Dribe. *The Swedish Censuses and Death Index Links (SCANDI-Links), ver. 2.0. Lund Papers in Economic Demography* 2025:1.
- Catalano, Ralph, T. Bruckner, A.R. Marks, i B. Eskenazi. „Exogenous Shocks to the Human Sex Ratio: The Case of September 11, 2001 in New York City”. *Human Reproduction* 21, nr 12 (2006): 3127–31. <https://doi.org/10.1093/humrep/del283>.
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca, i Walter F. Bodmer. *The Genetics of Human Populations*. San Francisco: W. H. Freeman and Company, 1971.
- Chmielewski, Piotr Paweł, Aleksandra Żebrak i Sławomir Kozieł. „Exploring the Effects of Birth Order on Human Lifespan in Polish Historical Populations, 1738–1968”. *Anthropological Review* 84, nr 4 (2021): 383–394. <https://doi.org/10.2478/anre-2021-0026>.
- Chmielewski, Piotr, i Krzysztof Borysławski. „Understanding the Links between Month of Birth, Body Height, and Longevity: Why Some Studies Reveal That Shorter People Live Longer - Further Evidence of Seasonal Programming from the Polish Population”. *Anthropological Review* 79, nr 4 (2016): 375-395. <https://doi.org/10.1515/anre-2016-0028>.
- Chojecki, Dariusz. „Population Changes in Polish Western Territories Before and After World War I”. *Historická demografie* 44, nr 1 (2020): 93–131.
- Chojecki, Dariusz. „Szczepienia przeciwko ospie prawdziwej w Prusach w drugiej połowie XIX w. Blaski i cienie”. W *Człowiek twórcą historii*, t. 3: *Społeczeństwo wobec wyzwań nowoczesności*, red. Cezary Kukło i Wojciech Walczak, 325–355. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2024.
- Corak, Miles. „Income Inequality, Equality of Opportunity, and Intergenerational Mobility”. *Journal of Economic Perspectives* 27, nr 3 (2013): 79–102. <https://doi.org/10.1257/jep.27.3.79>.
- Cormack, Louise, Annika Elwert, Volha Lazuka i Luciana Quaranta. *Escaping Adversity through Preschool Attendance in Early Twentieth Century Sweden*. Lund Papers in Economic Demography, 2025:2.

Cormack, Louise, Volha Lazuka, i Luciana Quaranta. „Early-Life Disease Exposure and Its Heterogeneous Effects on Mortality Throughout Life: Sweden, 1905–2016”. *Demography* 61, nr 4 (2024): 1187–210. <https://doi.org/10.1215/00703370-11466677>.

Cormack, Louise. *Growing up: Early-Life Circumstances and Wellbeing throughout Life, Sweden 1905-2016*. Rozprawa doktorska, Lunds universitet, 2025. *Lund Studies in Economic History* 117.

Currie, Janet, i Douglas Almond. „Human Capital Development before Age Five”. W *Handbook of Labor Economics*, t. 4. red. Orley Ashenfelter i David Card, 1315–1486. Amsterdam: Elsevier, 2011. [https://doi.org/10.1016/S0169-7218\(11\)02413-0](https://doi.org/10.1016/S0169-7218(11)02413-0).

Currie, Janet, i Tom Vogl. „Early-Life Health and Adult Circumstance in Developing Countries”. *Annual Review of Economics* 5, nr 1 (2013): 1–36. <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-081412-103704>.

Czapla, Zbigniew, Grażyna Liczbińska, Janusz Piontek i Robert M. Malina. „In utero undernourishment during WWII: Effects on height and weight of young adult women”. *Anthropological Review* 83, nr 1 (2020): 19–29. <https://doi.org/10.2478/anre-2020-0004>.

Czapla, Zbigniew, i Grażyna Liczbińska. „Height as an Indicator of Economic Status in the Polish Territories under Russian Rule at the Turn of the 19th to 20th Century”. *Journal of Biosocial Science* 46, nr 5 (2014): 686–697. <https://doi.org/10.1017/S0021932013000503>.

Doblhammer, Gabriele, i James W. Vaupel. „Lifespan Depends on Month of Birth”, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 98, nr 5 (2001): 2934–39, <https://doi.org/10.1073/pnas.041431898>.

Dribe, Martin, i Christer Lundh. „Marriage Choices and Social Reproduction: The Interrelationship between Partner Selection and Intergenerational Socioeconomic Mobility in 19th-Century Sweden”. *Demographic Research* 22 (2010): 347–82. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2010.22.14>.

Dyson, Tim. „The Role of the Demographic Transition in the Process of Urbanization”. *Population and Development Review* 37, nr 1 (2011): 34–54. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2011.00377.x>.

Edvinsson, Sören, i Angélique Janssens. „Clustering of Deaths in Families: Infant and Child Mortality in Historical Perspective.” *Biodemography and Social Biology* 58, nr 2 (2012): 75–86. <https://doi.org/10.1080/19485565.2012.738575>.

Eshaghnia, Sadegh, James J. Heckman, i Rasmus Landersø. „The Impact of the Level and Timing of Parental Resources on Child Development and Intergenerational Mobility”. *Journal of Labor Economics* 43, nr S1 (2025): S269–301. <https://doi.org/10.1086/732677>.

Evans, Gary W., i Rachel Stecker. „Motivational Consequences of Environmental Stress”. *Journal of Environmental Psychology* 24, nr 2 (2004): 143–165. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(03\)00076-8](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(03)00076-8).

Faa, Gavino, Vassilios Fanos, Mirko Manchia, Peter Van Eyken, Jasjit S. Suri, i Luca Saba. „The Fascinating Theory of Fetal Programming of Adult Diseases: A Review of the Fundamentals of the Barker Hypothesis”. *Journal of Public Health Research* 13, nr 1 (2024): 22799036241226817. <https://doi.org/10.1177/22799036241226817>.

Finch, Caleb E., i Eileen M. Crimmins. „Inflammatory Exposure and Historical Changes in Human Life-Spans”. *Science* 305, nr 5691 (2004): 1736–39. <https://doi.org/10.1126/science.1092556>.

Fogel, Robert W., i Dora L. Costa. „A Theory of Technophysio Evolution, with Some Implications for Forecasting Population, Health Care Costs, and Pension Costs”. *Demography* 34, nr 1 (1997): 49–66. <https://doi.org/10.2307/2061659>.

Fornasin, Alessio, i Laura Rizzi. „Environmental and Socioeconomic Determinants of Neonatal Mortality in a Northern Italian City in the Early Nineteenth Century.” *Population and Environment* 44 (2022): 77-98. <https://doi.org/10.1007/s11111-022-00405-0>.

Forsdahl, Anders. „Are Poor Living Conditions in Childhood and Adolescence an Important Risk Factor for Arteriosclerotic Heart Disease?”. *British Journal of Preventive and Social Medicine* 31 (1977): 91–95. <https://doi.org/10.1136/jech.31.2.91>.

Forsdahl, Anders. „Living Conditions in Childhood and Subsequent Development of Risk Factors for Arteriosclerotic Heart Disease. The Cardiovascular Survey in Finnmark 1974-75.” *Journal of Epidemiology and Community Health* 32, nr 1 (1978): 34–37. <https://doi.org/10.1136/jech.32.1.34>.

Fridlizijs, Gunnar. „The Deformation of Cohorts: Nineteenth Century Mortality Decline in a Generational Perspective”. *Scandinavian Economic History Review* 37, nr 3 (1989): 3–17. <https://doi.org/10.1080/03585522.1989.10408152>.

Gallardo-Albarrán, Daniel. „Sanitary Infrastructures and the Decline of Mortality in Germany, 1877–1913”, *The Economic History Review* 73, nr 3 (2020): 730–757. <https://doi.org/10.1111/ehr.12942>.

Gehrmann, Rolf. „The Impact of Smallpox and Vaccination in Northern Germany in the 18th and 19th Centuries”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 36 (2014): 39–54.

Graignic-Philippe, Rozenn, J. Dayan, S. Chokron, A-Y. Jacquet, i S. Tordjman. „Effects of Prenatal Stress on Fetal and Child Development: A Critical Literature Review”. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews* 43 (2014): 137–62. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2014.03.022>.

Grant, Oliver. „Does Industrialisation Push Up Inequality? New Evidence on the Kuznets Curve from Nineteenth-Century Prussian Tax Statistics”. *Oxford Economic and Social History Working Papers* 48. Department of Economics, University of Oxford, 2002.

Grant, Oliver. *Migration and Inequality in Germany, 1870–1913*. Oxford: Clarendon Press, 2005.

Green, David, Gabriel Mesevage, Graham Mooney, i Simon Szreter. „The New Poor Law and the Health of the Population of England and Wales.” *The Economic History Review* (25 lipca 2025). <https://doi.org/10.1111/ehr.70035>.

Guzowski, Piotr, i Cezary Kukło, red. *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2014.

Hacker, J. David. *Economic, Demographic, and Anthropometric Correlates of First Marriage in the Mid-Nineteenth-Century United States*. „Social Science History” 32, nr 3 (2008): 307–345. <https://doi.org/10.1215/01455532-2008-001>.

Hajnal, John. „European Marriage Patterns in Perspective.” W *Population in History: Essays in Historical Demography*, red. David Victor Glass i Edward Charles Eversley, 101–143. London: Edward Arnold, 1965.

Hales, C. Nicholas, i David J. P. Barker. „The Thrifty Phenotype Hypothesis”. *British Medical Bulletin* 60 (2001): 5–20. <https://doi.org/10.1093/bmb/60.1.5>.

Hambrick, Erin P., Thomas W. Brawner, i Bruce D. Perry. „Timing of Early-Life Stress and the Development of Brain-Related Capacities”. *Frontiers in Behavioral Neuroscience* 13 (6 sierpnia 2019): 183. <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2019.00183>.

Harris, Bernard, i Jonas Helgertz. „Urban Sanitation and the Decline of Mortality”. *The History of the Family* 24, nr 2 (2019): 207–226. <https://doi.org/10.1080/1081602X.2019.1605923>.

Harris, Bernard. „Anthropometric History and the Measurement of Wellbeing”, *Vienna Yearbook of Population Research* 19 (2021): 91–123, <https://doi.org/10.1553/populationyearbook2021.rev02>.

Heckman, James J. „Schools, Skills, and Synapses”. *Economic Inquiry* 46, nr 3 (2008): 289–324. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.2008.00163.x>.

Heckman, James J. „Skill Formation and the Economics of Investing in Disadvantaged Children”. *Science* 312, nr 5782 (2006): 1900–1902. <https://doi.org/10.1126/science.1128898>.

Heckman, James J. „The economics, technology, and neuroscience of human capability formation”. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 104, nr 33 (2007): 13250–13255. <https://doi.org/10.1073/pnas.0701362104>.

Hodrick, Robert J., i Edward C. Prescott. „Postwar U.S. Business Cycles: An Empirical Investigation.” *Journal of Money, Credit and Banking* 29, nr 1 (1997): 1-16.

Holzer, Jerzy Z. *Demografia*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003.

Jaadla, Hannaliis, Allan Puur i Kaja Rahu. „Socioeconomic and Cultural Differentials in Mortality in a Late 19th Century Urban Setting: A Linked Records Study from Tartu, Estonia, 1897-1900.” *Demographic Research* 36, (2017): 1-40. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2017.36.1>.

Jaadla, Hannaliis, Ellen Potter, Sebastian Keibek i Romola Davenport. „Infant and Child Mortality by Socio-Economic Status in Early Nineteenth-Century England.” *The Economic History Review* 73, nr 4 (2020): 991-1022. <https://doi.org/10.1111/ehr.12971>.

Jaadla, Hannaliis, i Alice Reid. „The Geography of Early Childhood Mortality in England and Wales, 1881-1911.” *Demographic Research* 37 (2017): 1861-1890. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2017.37.58>.

Jaffé, Moritz. *Die Stadt Posen unter preussischer Herrschaft : ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Ostens*. Leipzig : Verlag von Duncker & Humblot, 1909.

Kaniecki, Alfred. *Poznań: Dzieje miasta wodą pisane*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2004.

Kappner, Kalle. *The Mortality Impact of Cholera in Germany*. EHES Working Paper 273. 2025.

Karbownik, Krzysztof, i Anthony Wray. „Long-Run Consequences of Exposure to Natural Disasters.” *Journal of Labor Economics* 37, nr 2 (2019): 949–1007. <https://doi.org/10.1086/702652>.

Karlsson, Omar. „Scarring and Selection Effects on Children Surviving Elevated Rates of Postneonatal Mortality in Sub-Saharan Africa.” *SSM - Population Health* 19 (2022): 101160. <https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2022.101160>.

Kędelski, Mieczysław. „Ewolucja umieralności i trwania życia ludności miasta Poznania w wiekach XIX i XX”. *Studia Demograficzne*, nr 2 (84), (1986): 3–26.

Kędelski, Mieczysław. „Stosunki ludnościowe w latach 1815–1918”. W *Dzieje Poznania 1793–1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, t. 2, 221–270. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.

Kędelski, Mieczysław. *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, 1992.

Kesztenbaum, Lionel, i Jean-Laurent Rosenthal. „The Health Cost of Living in a City: The Case of France at the End of the 19th Century”. *Explorations in Economic History* 48, nr 2 (2011): 207–225. <https://doi.org/10.1016/j.eeh.2010.12.002>.

Klesment, Martin, i Kersti Lust. „Short-Term Economic Stress and Mortality Differentials in Rural Estonia, 1834-1884”. *Scandinavian Economic History Review* 69, nr 1 (2021): 1-19. <https://doi.org/10.1080/03585522.2020.1739121>

Kok, Jan, Frans van Poppel i Ellen Kruse. „Mortality among Illegitimate Children in Mid-Nineteenth-Century The Hague.” W *The Decline of Infant and Child Mortality: The European Experience, 1750–1990*, red. Carlo A. Corsini i Pier Paolo Viazzo, 193–211. Leiden: Brill | Nijhoff, 1997. https://doi.org/10.1163/9789004638679_013.

Kok, Jan, i Kees Mandemakers. „Life and Death of Singles in Dutch Cities, 1850-1940”. *Journal of Urban History* 42, nr 1 (2016): 101–20. <https://doi.org/10.1177/0096144215611098>.

Koníková, Linda, Grażyna Liczbińska i Miroslav Králík. „The Effects of War-Related Stress on Human Development: Differences in Body Proportions of Polish Women Born Before and During World War II”. *American Journal of Human Biology* 37 (2025): e24175. <https://doi.org/10.1002/ajhb.24175>.

Kopczyński, Michał, i Łukasz Sobechowicz. „The Impact of Urbanization on Stature and BMI in Poland”. *The Journal of Interdisciplinary History* 47, nr 3 (2017): 359–379. https://doi.org/10.1162/JINH_a_01015.

Kopczyński, Michał, i Mateusz Rodak. „The Polish interbellum puzzle: the biological standard of living in the Second Polish Republic, 1918–39”. *The Economic History Review* 74, nr 1 (2021): 181–203. <https://doi.org/10.1111/ehr.13046>.

Kopczyński, Michał, i Szymon Antosik. „The Stature of Volunteers to the Polish Army in France: An Anthropometric Inquiry”. *The Polish Review* 64, nr 4 (2019): 44–54. <https://doi.org/10.5406/polishreview.64.4.0044>.

Kopczyński, Michał. „Agrarian reforms, agrarian crisis and the biological standard of living in Poland, 1844–1892”. *Economics & Human Biology* 5, nr 3 (2007): 458–470. <https://doi.org/10.1016/j.ehb.2007.06.001>.

Kopczyński, Michał. *Historia gospodarcza ciała: studia z dziejów biologicznego standardu życia na ziemiach polskich*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówią wieki, 2018.

Kopczyński, Michał. *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka, 1998.

Kopczyński, Michał. *Wielka transformacja: badania nad uwarstwieniem społecznym i standardem życia w Królestwie Polskim 1866-1913 w świetle pomiarów antropometrycznych poborowych*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówią wieki, 2006.

Kuklo, Cezary. „Did the Abolition of Serfdom Affect the Life Cycle of Peasants in the Western Part of the Grodno Governorate in the 19th and Early 20th Centuries?” *Przeszłość Demograficzna Polski* 42 (2020): 37–73. <https://doi.org/10.18276/pdp.2020.42-02>.

Kuklo, Cezary. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009.

Kuklo, Cezary. *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej: studium demograficzno-społeczne*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998.

Kuklo, Cezary. *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1991.

Kula, Marcin. *Trzeba znać swoje miejsce w szeregu: wykłady z socjologii historycznej*. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego; Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich UW, 2022.

Kultys, Władysław. „Słów kilka o zagadnieniu finansowo-skarbowem miast w Polsce ze specjalnem uwzględnieniem kwestji podatkowej miasta Poznania”. *Kronika Miasta Poznania* (1927): 377–388.

Kuznets, Simon. „Economic Growth and Income Inequality”. *American Economic Review* 45, nr 2 (1955): 1–28.

Lambert, Paul S., Richard L. Zijdemann, Marco H. D. van Leeuwen, Ineke Maas i Kenneth Prandy. „The Construction of HISCAM: A Stratification Scale Based on Social Interactions for Historical Comparative Research”. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 46, nr 2 (2013): 77–89. <https://doi.org/10.1080/01615440.2012.715569>.

Lantzsch, Jana, i Klaus Schuster. „Socioeconomic Status and Physical Stature in 19th-Century Bavaria”. *Economics & Human Biology* 7, nr 1 (2009): 46–54. <https://doi.org/10.1016/j.ehb.2008.08.001>.

Łazowska, Bożena. „Statystyka na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim”. *Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician* 63, nr 5 (2018): 78–102. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.0654>.

Lazuka, Volha, i Peter Sandholt Jensen. „Multigenerational Effects of Smallpox Vaccination”. *Lund Papers in Economic History* 232. Lund: Lund University, 2021.

Leśniewska, Dorota. „Historyczna przestrzeń miejska dzielnicy Jeżyce”. *Kronika Miasta Poznania* 2 (2000): 80–111.

Lewis, W. Arthur. „Economic Development with Unlimited Supplies of Labour”. *Manchester School* 22, nr 2 (1954): 139–191.

Liczbińska, Grażyna i Oskar Nowak. „Zmiany wysokości i masy ciała poborowych jako odpowiedź na poprawę standardu życia w zaborze pruskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku”. W: *Conditio humana. Studia z dziejów biologicznego standardu życia na ziemiach polskich*, red. Michał Kopczyński, 133–150. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówiący wieki, 2020.

Liczbińska, Grażyna, Anna Kledzik i Renata Koziarska-Kasperczyk. „Criteria of Partner Selection and Factors Influencing the Age at Marriage in the Poznań Province in the 19th and Early 20th Centuries.” *Romanian Journal of Population Studies* 12, nr 1 (2018): 5–22. <https://doi.org/10.24193/RJPS.2018.1.01>.

Liczbińska, Grażyna, Ewa Syska, Renata Koziarska-Kasperczyk i Anna Kledzik. „Marital Fertility and the Family in Poland from the Late Nineteenth to the Early Twentieth Century”. *The Journal of Interdisciplinary History* 49, nr 2 (2018): 279–303. https://doi.org/10.1162/jinh_a_01269.

Liczbińska, Grażyna, i Agnieszka Sobkowiak. „Did the Sex Ratio at Birth Reflect Social and Economic Inequalities? The Pilot Study from the Poznań Province, 1875-1913.” *Przeszłość Demograficzna Polski - Poland's Demographic Past* 42 (2020): 95-121. <https://doi.org/10.18276/pdp.2020.42-04>.

Liczbińska, Grażyna, i Jörg Vögele. „Cholera in the City of Poznań: Did the Death Toll of the 1866 Cholera Epidemic Reflect Social and Economic Differences?” *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 66, nr 2 (2025): 341-364. <https://doi.org/10.1515/jbwg-2025-0013>.

Liczbińska, Grażyna, i Miroslav Králík. „Did the grandmother’s exposure to environmental stress during pregnancy affect the birth body size of her grandchildren? The Polish evidence”.

The History of the Family 29, nr 1 (2024): 157–181.
<https://doi.org/10.1080/1081602X.2023.2290027>.

Liczbińska, Grażyna, i Miroslav Králík. „The Strong Impact of Maternal Marital Status on Birth Body Size before and during the Second World War in Poznań District, Poland.” *American Journal of Human Biology* 34, nr 5 (2022): e23707. <https://doi.org/10.1002/ajhb.23707>.

Liczbińska, Grażyna, Jörg Peter Vögele i Marek Brabec. „Climate and Disease in Historical Urban Space: Evidence from 19th Century Poznań, Poland”. *Climate of the Past* 20 (2024): 137–150. <https://doi.org/10.5194/cp-20-137-2024>.

Liczbińska, Grażyna, Marek Brabec, i Piotr Rachwał. „Daughters over Sons: Could Physical Labor and Social Stress Have Shaped Birth Patterns of Single Mothers in 19th-Century Poznań?” *The History of the Family* (online first, 2025).
<https://doi.org/10.1080/1081602X.2025.2461457>.

Liczbińska, Grażyna, Marek Brabec, Janusz Piontek i Robert M. Malina. „Age at menarche, environmental stress, and social inequality: Evidence from Poland in the 1930s–1950s”. *American Journal of Human Biology* 35, nr 2 (2023), e23817.
<https://doi.org/10.1002/ajhb.23817>.

Liczbińska, Grażyna, Szymon Antosik, Marek Brabec, Arkadiusz M. Tomczyk. „Ambient Temperature-Related Sex Ratio at Birth in Historical Urban Populations: The Example of the City of Poznań, 1848-1900.” *Scientific Reports* 14 (2024): 14001.
<https://doi.org/10.1038/s41598-024-64799-7>.

Liczbińska, Grażyna, Zbigniew Czapla, Janusz Piontek i Robert M. Malina. „The impact of the Second World War on the young Polish population”. W: *War Hecatombe. International Effects on Public Health, Demography and Mentalities in the 20th Century*, red. Helena da Silva, Paulo de Teodoro Matos i José Miguel Sardica, 227–248. Bern: Peter Lang, 2019.

Liczbińska, Grażyna, Zbigniew Czapla, Janusz Piontek i Robert M. Malina. „Age at menarche in Polish University students born before, during and after World War II: Economic effects”. *Economics and Human Biology* 28 (2018): 23–28. <https://doi.org/10.1016/j.ehb.2017.11.004>.

Liczbińska, Grażyna, Zbigniew Czapla, Robert M. Malina i Janusz Piontek. „Body size of young adult Polish college-age women born before, during, and after WWII”. *American Journal of Human Biology* (2017): e23040. <https://doi.org/10.1002/ajhb.23040>.

Liczbińska, Grażyna. „Czy śmierć ojca wpływała na moment ślubu jego potomstwa? Badania pilotażowe XIX-wiecznego Poznania”. *Roczniki Humanistyczne* 73, z. 2 (2025): 35-48. <https://doi.org/10.18290/rh25732.2>

Liczbińska, Grażyna. „Ecological Conditions vs. Religious Denomination: Mortality Among Catholics and Lutherans in Nineteenth-Century Poznań”. *Human Ecology* 39 (2011): 795–806. <https://doi.org/10.1007/s10745-011-9428-5>.

Liczbińska, Grażyna. „Infant and child mortality among Catholics and Lutherans in nineteenth century Poznań”. *Journal of Biosocial Science* 41, nr 5 (2009): 661–83. <https://doi.org/10.1017/S0021932009990101>.

Liczbińska, Grażyna. „Spatial and Social Inequalities in the Face of Death. Pilot Research on Cholera Epidemics in Poznań of the Second Half of the 19th Century”. *Historical Social Research. Supplement* 33 (2021): 37-53. <https://doi.org/10.12759/HSR.SUPPL.33.2021.37-53>.

Liczbińska, Grażyna. *Lutherans in the Poznań Province: Biological Dynamics of the Lutheran Population in the 19th and Early 20th Centuries*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2015.

Liczbińska, Grażyna. *Umieralność i jej uwarunkowania wśród katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego Poznania*. Poznań: Biblioteka Telgte, 2009.

Łuczak, Czesław. „Rozruchy głodowe w Wielkopolsce w r. 1847.” *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 15 (1953): 111-140.

Łuczak, Czesław. „Ustrój władz miejskich i finanse miasta”. W *Dzieje Poznania 1793–1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, t. 2, 128–136. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.

Łuczak, Czesław. *Życie gospodarczo-społeczne w Poznaniu: 1815–1918*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1965.

Łukasiewicz, Dariusz. „Z dziejów polityki sanitarnej pod pruskim zaborem 1772–1807”. *Kwartalnik Historyczny* 122, nr 2 (2015): 269-301. <https://doi.org/10.12775/KH.2015.122.2.03>.

Lundh, Christer, and Satomi Kurosu. *Similarity in Difference. Marriage in Europe and Asia, 1700-1900*. Cambridge: MIT Press, 2014.

Lust, Kersti, i Andreas Kalkun. „Illegitimacy and Its Effects on Marriage Prospects in Nineteenth-century and Early Twentieth-century Rural Estonia”. *Gender & History*. Opublikowane online 3 czerwca 2025. <https://doi.org/10.1111/1468-0424.12854>.

Lust, Kersti, Martin Klesment, i Hanna Jaadla. „Social Inequalities in Famine Mortality in the Manorial System of the Tsarist Russian Province of Livland in the Mid-1840s.” *The Economic History Review* 76, nr 4 (2023): 1333-1356. <https://doi.org/10.1111/ehr.13246>.

Łysakowska-Trzoss, Agata. „Kartoteki ubogich. Możliwości wykorzystania bazy beneficjentów Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich w Poznaniu w badaniach ilościowych nad ubogimi mieszkańcami Poznania”. *Roczniki Humanistyczne* 73, nr 2 Zeszyt specjalny (2025): 141–56. <https://doi.org/10.18290/rh25732.8s>.

Łysakowska-Trzoss, Agata. „Organization of Poor Minors Labor by Charity Societies in the Mid-Nineteenth Century: A Poznań Case”. *Studia Historiae Oeconomicae* 42, nr 2 (2024): 53–74. <https://orcid.org/0000-0001-8065-5645>.

Łysakowska-Trzoss, Agata. *Polskie towarzystwa dobroczynne w Poznaniu i ich beneficjenci w latach 1845-1870*. Rozprawa doktorska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2024.

Maas, Ineke, i Marco H. D. van Leeuwen. *Intergenerational mobility from a historical perspective*. W: *Research Handbook on Intergenerational Inequality*, redakcja Elina Kilpi-Jakonen, Jo Blanden, Jani Erola i Lindsey Macmillan, 206–220. Cheltenham–Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, 2024. <https://doi.org/10.4337/9781800888265.00024>.

Majdzińska, Anna. „The Population Potential of the Largest Cities in the Second Polish Republic”. *Przeszłość Demograficzna Polski – Poland’s Demographic Past* 46 (2024): 93–129. <https://doi.org/10.18276/pdp.2024.46-04>.

Makowski, Krzysztof. „Mobilność społeczna mieszkańców Poznania”. W: *Dzieje Poznania 1793–1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, 271–295. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.

Makowski, Krzysztof. *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1992.

Mallett, Lea H., i Ruth A. Etzel. „Flooding: What Is the Impact on Pregnancy and Child Health?” *Disasters* 42, nr 3 (2018): 432–58. <https://doi.org/10.1111/disa.12256>.

Mandemakers, Kees, Gerrit Bloothoof, Fons Laan, Joe Raad, Rick J. Mourits, i Richard L. Zijdemans. „LINKS. A System for Historical Family Reconstruction in the Netherlands”. *Historical Life Course Studies* 13 (2023): 148–85. <https://doi.org/10.51964/hlcs14685>.

Manfredini, Matteo, Marco Breschi, Alessio Fornasin, i Chiara Seghieri. „Height, Socioeconomic Status and Marriage in Italy around 1900”. *Economics & Human Biology* 11, nr 4 (2013): 465–73. <https://doi.org/10.1016/j.ehb.2012.06.004>.

Manfredini, Matteo, Marco Breschi, i Stanislao Mazzoni. „Spouse Selection by Health Status and Physical Traits. Sardinia, 1856–1925”. *American Journal of Physical Anthropology* 141, nr 2 (2010): 290–96. <https://doi.org/10.1002/ajpa.21150>.

Manfredini, Matteo. „Not Only Cold but Also Heat: The Effect of Maternal Exposure to High Temperatures during Gestation on Neonatal Mortality in Pre-Transitional Casalguidi, 1819-1859.” *Population and Environment* 46 (2024): 26. <https://doi.org/10.1007/s11111-024-00467-2>

Marco-Gracia, Francisco J. „„*Like Father, Like Son*”: The Importance of Fathers in Nineteenth- and Twentieth-Century Rural Spain”. *Journal of Family History* 46, nr 4 (2021): 483–501. <https://doi.org/10.1177/0363199020986815>.

Marco-Gracia, Francisco J., Francisco J. Beltrán Tapia, i Grażyna Liczbińska. „Did Premodern Wars Impact Sex Ratios at Birth? The Case of 19th-Century Basque Country”. *Human Nature* 36, nr 2 (2025): 281–306. <https://doi.org/10.1007/s12110-025-09496-8>.

Marco-Gracia, Francisco J., Víctor A. Luque De Haro, i Pablo Delgado Perea. „Do Individuals Born into Households Without a Male Breadwinner Experience Worse Life Experiences? The Case of Urban Spain”. Preprint, SSRN, 2024. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5008409>.

Matusik, Przemysław. „Ku „poznańskiemu City”. Stary Rynek w XIX wieku”. *Kronika Miasta Poznania* 2 (2003): 320–339.

Matusik, Przemysław. „Mieszkańcy placu Królewskiego/Nowomiejskiego w latach 1913 i 1923”. *Kronika Miasta Poznania* 2 (2023): 163–182.

Matusik, Przemysław. „Tajemnice obrazu Juliusza Knorra *Poznański rynek w 1838 roku*. Wokół ikonografii miejskiej XIX wieku”. *Almanach Historyczny* 25 (2023): 165–191. <https://doi.org/10.25951/11125>.

McKeown, Thomas, R. G. Brown i R. G. Record. „An Interpretation of the Modern Rise of Population in Europe”. *Population Studies* 26, nr 3 (1972): 345–382. <https://doi.org/10.1080/00324728.1972.10405908>.

Missal, Mieczysław. *Rozwój wymiany handlowej Wielkopolski w latach 1815-1870*. Maszynopis rozprawy doktorskiej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1969.

Modin, Bitte. „Born out of Wedlock and Never Married – It Breaks a Man’s Heart”. *Social Science & Medicine* 57, nr 3 (2003): 487–501. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(02\)00374-X](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(02)00374-X).

Molik, Witold. *Inteligencja polska w Poznańskim w XIX i początkach XX wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2009.

Molik, Witold. *Kształtowanie się inteligencji polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim (1841–1870)*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979.

Molinder, Jakob, i Martin Söderhäll. „Did Industrialisation Lead to Segregation in Cities of the Nineteenth Century? The Case of Uppsala 1880–1900”. *Scandinavian Economic History Review* 68, nr 1 (2020): 23–44. <https://doi.org/10.1080/03585522.2019.1640787>.

Mühllichen, Michael, i Gabriele Doblhammer. „Social Differences in Cause-Specific Infant Mortality at the Dawn of the Demographic Transition: New Insights from German Church Records.” *Population and Environment* 47 (2025): 15. <https://doi.org/10.1007/s11111-025-00483-w>.

Murray, John E. „Marital Protection and Marital Selection: Evidence from a Historical-Prospective Sample of American Men”. *Demography* 37, nr 4 (2000): 511–521. <https://www.jstor.org/stable/2648077>.

Napierała, Anita. *Higiena prywatna w polskich publikacjach popularnych i popularnonaukowych w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Koncepcje i porady*. Poznań: Instytut Historii UAM, 2018.

Notkola, Veijo, S. Punsar, M.J. Karvonen, i J. Haapakoski. „Socio-Economic Conditions in Childhood and Mortality and Morbidity Caused by Coronary Heart Disease in Adulthood in Rural Finland”. *Social Science & Medicine* 21, nr 5 (1985): 517–23. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(85\)90035-8](https://doi.org/10.1016/0277-9536(85)90035-8).

Nowak, Oskar. *Wysokość i masa ciała młodych mężczyzn w okresie przemian historycznych i społeczno-gospodarczych drugiej połowy XIX i początku XX wieku na ziemiach polskich*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2011.

Ogórek, Bartosz. „Należy przestać spluwać dzieci na prawo i lewo”: transformacja płodności w populacji Drugiej Rzeczypospolitej”. W *Metamorfozy społeczne. Społeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie*, red. Włodzimierz Mędrzecki i Janusz Żarnowski, t. 10. 81–111. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2015.

Ogórek, Bartosz. „From a Demographic ‘Ancien Régime’ to Modernity in Fifty Years?: The Rapid Demographic Transition of Kraków’s Population as Compared to Other Central European Cities”. *Studia Historyczne* 56, nr 4 (2013): 483–495.

Ogórek, Bartosz. „Model Bourgeois-Pichata w badaniach demograficzno-historycznych”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 38, nr 4 (2016): 135–146. <https://doi.org/10.18276/pdp.2016.4.38-06>.

Ogórek, Bartosz. „Płodność populacji II Rzeczypospolitej. Badanie przy użyciu indeksów *Princeton European Fertility Project*”. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 72 (2012): 95–127. <https://doi.org/10.12775/RDSG.2012.04>.

Ogórek, Bartosz. „Talented but Lazy. The Height-School Premium among Cracow’s Schoolboys in the Interwar Period”. *Economics & Human Biology* 34 (2019): 252–56. <https://doi.org/10.1016/j.ehb.2018.12.004>.

Ogórek, Bartosz. „The unobvious impact of the First World War on the height of pupils in Cracow schools in 1919–33”. *Acta Poloniae Historica* 113 (2016): 171–194. <https://doi.org/10.12775/APH.2016.113.07>.

Ogórek, Bartosz. „Where Did They Come From? The Composition of the Polish Population in 1921 as a Result of War-Related Migratory Movement”. W *Refugees and Population Transfer Management in Europe, 1914–1920s*, red. Kamil Ruszała, 283–301. New York: Routledge, 2024. <https://doi.org/10.4324/9781003472742>.

Ogórek, Bartosz. „Wykorzystanie koncepcji statystyki przestrzennej w historii gospodarczej i demografii historycznej”. W *Człowiek twórcą historii*, t. 6: *Warsztat nowoczesnego humanisty historyka na progu XXI w.*, cz. 2, red. Cezary Kuklo i Wojciech Walczak, 259–278. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2024.

Ogórek, Bartosz. „Wysokość ciała poborowych górali podhalańskich i żywieckich w długim XIX stuleciu”. W: *Conditio humana. Studia z dziejów biologicznego standardu życia na ziemiach polskich*, red. Michał Kopczyński, 57–87. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówią Wieki, 2020.

Ogórek, Bartosz. *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2018.

Omran, Abdel R. „The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change”. *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 49, nr 4 (1971): 509–538.

Palloni, Alberto, Carolina Milesi, Robert G. White, i Alyn Turner. „Early Childhood Health, Reproduction of Economic Inequalities and the Persistence of Health and Mortality Differentials”. *Social Science & Medicine* 68, nr 9 (2009): 1574–82. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.02.009>.

Paradysz, Jan. „Współczesna demografia regionalna i kilka wniosków z niej wypływających dla innych badań w mikroskali”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 26 (2005): 167–189.

Pedersen, Rasmus Kristoffer, Mathias Mølbak Ingholt, Maarten Van Wijhe, Viggo Andreasen, i Lone Simonsen. „Identifying Signature Features of Epidemic Diseases from 19th Century All-Cause Mortality Data”. *American Journal of Epidemiology* 194, nr 2 (2025): 460–68. <https://doi.org/10.1093/aje/kwae187>.

Perner, Mads Linnet. „Segregated Behind the Walls: Residential Patterns in Pre-Industrial Copenhagen”. *Social History* 44, nr 4 (2019): 412–439. <https://doi.org/10.1080/03071022.2019.1655888>.

Phillips, David I W, David J Handelsman, Johan G Eriksson, Tom ForsØn, Clive Osmond, David J P Barker . „Prenatal Growth and Subsequent Marital Status: Longitudinal Study”. *BMJ* 322, nr 7289 (2001): 771–771. <https://doi.org/10.1136/bmj.322.7289.771>.

Piasecki, Edmund. *Ludność parafii bejskiej (woj. kieleckie) w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII–XX w.: studium demograficzne*. Warszawa–Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.

Pociecha, Józef. „The Process of Demographic Transition in Lands of the Former Polish-Lithuanian Commonwealth and Other Areas with Polish-Speaking Populations, 1865–1912”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 42 (2020): 123–146. <https://doi.org/10.18276/pdp.2020.42-05>.

Poniat, Radosław. „O możliwości wykorzystania regresji LOESS w analizie szeregów czasowych”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 38 (2016): 104–115. <https://doi.org/10.18276/pdp.2016.2.38-04>.

Poniat, Radosław. 2019. „Rodzina miejska.” W *Rodzina i jej gospodarstwo na ziemiach polskich w geografii europejskich struktur rodzinnych do połowy XX wieku*, red. Piotr Guzowski i Cezary Kuklo, 315–355. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy.

Poniat, Radosław. *Śłużba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014.

Quaranta, Luciana, i Maria Stanfors. 2024. „The Gender Revolution: Marriage, Fertility, and Divorce in the Industrial City” W *Urban Lives. An Industrial City and Its People During the Twentieth Century*, red. Martin Dribe, Therese Nilsson i Anna Tegunimataka, 170–212. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197761090.003.0006>.

Quaranta, Luciana. *Scarred for Life: How Conditions in Early Life Affect Socioeconomic Status, Reproduction and Mortality in Southern Sweden, 1813-1968*. Lund University, 2013.

Reher, David S. „The Demographic Transition Revisited as a Global Process”. *Population, Space and Place* 10, nr 1 (2004): 19–41. <https://doi.org/10.1002/psp.313>.

Sapolsky, Robert M. „Stress and the Brain: Individual Variability and the Inverted-U”. *Nature Neuroscience* 18, nr 10 (2015) : 1344–46. <https://doi.org/10.1038/nn.4109>.

Scalone, Francesco, i Alessandra Samoggia. „Neonatal Mortality, Cold Weather, and Socioeconomic Status in Two Northern Italian Rural Parishes, 1820-1900.” *Demographic Research* 39, 18 (2018): 525-560. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.39.18>.

Schellekens, Jona, i Frans Van Poppel. „Early-Life Conditions and Adult Mortality Decline in Dutch Cohorts Born 1812–1921”. *Population Studies* 70, nr 3 (2016): 327–43. <https://doi.org/10.1080/00324728.2016.1223336>.

Schofield, Roger. „Family Reconstitution by Computer.” W *Fifth International Conference of Economic History. Cinquième conférence internationale d'histoire économique, Leningrad 1970*, red. Hermann van der Wee, Vladimir A. Vinogradov i Grigorii G. Kotovsky, t. VIII, 200–206. Hague: Mouton Publishers, 1976.

Scholte, Robert S., Gerard J. Van Den Berg, i Maarten Lindeboom. „Long-Run Effects of Gestation during the Dutch Hunger Winter Famine on Labor Market and Hospitalization Outcomes”. *Journal of Health Economics* 39 (2015): 17–30. <https://doi.org/10.1016/j.jhealeco.2014.10.002>.

Schulz, Wiebke, i Ineke Maas. „Studying Career Success--the Role of Resources and Norms for Occupational Status Attainment in The Netherlands, 1865-1940”. *European Sociological Review* 28, nr 2 (2012): 220–40. <https://doi.org/10.1093/esr/jcq060>.

Shonkoff, Jack P., i Deborah A. Phillips, red. *From Neurons to Neighborhoods: The Science of Early Childhood Development*. Washington: National Academies Press, 2000.

Siegel, Stanisław. *Ceny w Warszawie w latach 1816-1914*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1949.

Sköld, Peter. „The Beauty and the Beast – Smallpox and Marriage in Eighteenth- and Nineteenth-Century Sweden”. *Historical Social Research* 28 (2003): 141-161. <https://doi.org/10.12759/HSR.28.2003.3.141-161>.

Sköld, Peter. *The Two Faces of Smallpox: A Disease and Its Prevention in Eighteenth- and Nineteenth-Century Sweden*. Umeå: Umeå University, 1996.

Snow, John. *On the Mode of Communication of Cholera*. London: John Churchill, 1855.

Sobczak, Tadeusz. „Rozmiary spożycia mięsa i przetworów zbożowych w większych miastach Poznańskiego, Pomorza i Śląska w latach 1831-1861”. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 27, nr 1 (1979): 17-30.

Sobechowicz, Łukasz, Dariusz Brykała, Ewa Kaznowska, Michał Wasilewicz, Jacek Wolski, Marcin Noras i Wojciech Aleksander Siwek. *A 225-Year (1799–2024) Homogenized Daily Water Level Series of the Vistula River in Warsaw*. *Earth System Science Data Discussions*. Preprint, w recenzji. 2025. <https://doi.org/10.5194/essd-2025-538>.

Sobechowicz, Łukasz. *Piętno głodu. Biologiczny standard życia w Królestwie Polskim przed uwłaszczeniem. Wysokość ciała rekrutów w latach 1835-1866*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówią wieki, 2024.

Song, Shige. „Does Famine Influence Sex Ratio at Birth? Evidence from the 1959–1961 Great Leap Forward Famine in China”. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences* 279, nr 1739 (2012): 2883–90. <https://doi.org/10.1098/rspb.2012.0320>.

Stańczyk, Elżbieta. „Rodność i umieralność na ziemiach polskich w kontekście teorii przejścia demograficznego”. *Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician* (2009), nr 9: 16–32. <https://doi.org/10.59139/ws.2009.09.2>.

Steckel, Richard H. „Young Adult Mortality Following Severe Physiological Stress in Childhood: Skeletal Evidence”, *Economics & Human Biology* 3, nr 2 (2005): 314–328, <https://doi.org/10.1016/j.ehb.2005.05.006>.

Strasburger, Edward. *Gospodarka naszych wielkich miast: Warszawa, Łódź, Kraków, Lwów, Poznań: na podstawie budżetu na rok 1911: w porównaniu z latami poprzednimi*. Kraków: G. Gebethner, 1913.

Szołtysek, Mikołaj, Bartosz Ogórek, Radosław Poniak, i Siegfried Gruber. „Making a Place for Space: A Demographic Spatial Perspective on Living Arrangements Among the Elderly in Historical Europe”. *European Journal of Population* 36, nr 1 (2020): 85–117. <https://doi.org/10.1007/s10680-019-09520-5>.

Szołtysek, Mikołaj. *Rethinking East-Central Europe: Family Systems and Co-Residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth*. Bern: Peter Lang CH, 2015.

Szulc, Stanisław. „Dokładność rejestracji urodzeń i zgonów”. W *Zagadnienia demograficzne Polski. Statystyka Polski*, seria C, zesz. 41, 133–173. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1936.

Szulc, Witold, i Jan Majewski. „Procesy industrializacji Poznania. Kredyt. Ubezpieczenia. Organizacje gospodarcze”. W *Dzieje Poznania 1793–1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, t. 2, 137–181. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.

Tilly, Richard. „The Distribution of Personal Income in Prussia, 1852 to 1875: An Exploratory Study”. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte / Economic History Yearbook* 51, nr 1 (2010): 175–194. <https://doi.org/10.1524/jbwg.2010.51.1.175>.

Trivers, Robert L., i Dan E. Willard. „Natural Selection of Parental Ability to Vary the Sex Ratio of Offspring”. *Science* 179, nr 4068 (1973): 90–92. <https://doi.org/10.1126/science.179.4068.90>.

Trzeciakowska, Maria, i Lech Trzeciakowski. *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1982.

Trzeciakowski, Lech. „Społeczeństwo, jego życie codzienne i kultura materialna”. W *Dzieje Poznania 1793–1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, t. 2, 296–320. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.

Tsuya, Noriko O., Feng Wang, George Alter, James Z. Lee. *Prudence and Pressure. Reproduction and Human Agency in Europe and Asia, 1700-1900*. Cambridge: MIT Press, 2010.

Tung, Irene, Alison E. Hipwell, Philip Grosse, i in. „Prenatal Stress and Externalizing Behaviors in Childhood and Adolescence: A Systematic Review and Meta-Analysis.” *Psychological Bulletin* 150, nr 2 (2024): 107–31. <https://doi.org/10.1037/bul0000407>.

Tymicki, Krzysztof. „The Correlates of Infant and Childhood Mortality: A Theoretical Overview and New Evidence from the Analysis of Longitudinal Data of the Bejsce (Poland) Parish Register Reconstitution Study of the 18th-20th Centuries”. *Demographic Research* 20 (2009): 559-594. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2009.20.23>.

Vågerö, Danny, i Bitte Modin. „Prenatal Growth, Subsequent Marital Status, and Mortality: Longitudinal Study”. *BMJ* 324, nr 7334 (2002): 398–398. <https://doi.org/10.1136/bmj.324.7334.398>.

Vallin, Jacques, i Graziella Caselli. „Population Replacement”. W *Demography: Analysis and Synthesis*, red. Graziella Caselli, Jacques Vallin i Guillaume Wunsch, t. 1, 239–247. Amsterdam–Tokyo: Elsevier, 2006.

Vallin, Jacques. „Europe’s Demographic Transition, 1740–1940”. W *Demography: Analysis and Synthesis*, red. Graziella Caselli, Jacques Vallin i Guillaume Wunsch, t. 3, 41–67. Amsterdam–Tokyo: Elsevier, 2006.

Van De Putte, Bart, i Andrew Miles. „A Social Classification Scheme for Historical Occupational Data”. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 38, nr 2 (2005): 61–94. <https://doi.org/10.3200/HMTS.38.2.61-94>.

Van de Putte, Bart, Koen Matthijs i Robert Vlietinck. „Mortality in the Family of Origin and Its Effect on Marriage Partner Selection in a Flemish Village, 18th–20th Centuries.” W: *Kinship and Demographic Behavior in the Past*, red. Tommy Bengtsson i Geraldine P. Mineau, 37–72. Dordrecht: Springer, 2008. <https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6733-4>.

Van Dijk, Ingrid K. „Early-Life Mortality Clustering in Families: A Literature Review”. *Population Studies* 73, nr 1 (2019): 79–99. <https://doi.org/10.1080/00324728.2018.1448434>.

Van Dijk, Ingrid K., Angelique Janssens, i Ken R. Smith. „The Long Harm of Childhood: Childhood Exposure to Mortality and Subsequent Risk of Adult Mortality in Utah and The Netherlands”. *European Journal of Population* 35, nr 5 (2019): 851–71. <https://doi.org/10.1007/s10680-018-9505-1>.

van Dijk, Ingrid K., i Martin Dribe. 2024. „A Healthy Marriage? Marital Status and Adult Mortality” W *Urban Lives. An Industrial City and Its People During the Twentieth Century*, red. Martin Dribe, Therese Nilsson i Anna Tegunimataka, 213–242. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197761090.003.0007>.

Van Leeuwen, Marco H. D. „Surviving with a Little Help : The Importance of Charity to the Poor of Amsterdam 1800–50, in a Comparative Perspective”. *Social History* 18, nr 3 (1993): 319–338. <https://doi.org/10.1080/03071029308567881>.

van Leeuwen, Marco H. D., i Ineke Maas. „Historical Studies of Social Mobility and Stratification”. *Annual Review of Sociology* 36 (2010): 429–451. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.012809.102635>.

van Leeuwen, Marco H. D., i Ineke Maas. *HISCLASS: A Historical Social Class Scheme*. Leuven: Leuven University Press, 2011.

van Leeuwen, Marco H. D., Ineke Maas i Andrew Miles. *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press, 2002.

Van Poppel, Frans, i Ruben Van Gaalen. „The Presence of Parents and Childhood Survival: The Passage of Social Time and Differences by Social Class.” W *Kinship and Demographic Behavior in the Past*, red. Tommy Bengtsson i Geraldine P. Mineau, 105-134. Dordrecht: Springer, 2008. <https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6733-4>.

Van Poppel, Frans, Peter Ekamper, and Kees Mandemakers. “Season of Birth and Early Childhood Mortality: A Review of the Debate and a Case Study for the Netherlands, 1812-1912.” In *Building Bridges: Scholars, History and Historical Demography. A Festschrift in Honor of Professor Theo Engelen*, edited by Paul Puschmann and Tim Riswick, 590-625. Nijmegen: Valkhof Pers, 2018.

Vanhaute, Eric, Richard Paping, i Cormac Ó Gráda. „The European Subsistence Crisis of 1845-1850: A Comparative Perspective.” W *When the Potato Failed: Causes and Effects of the ‘Last’ European Subsistence Crisis, 1845-1850*, red. Cormac Ó Gráda, Richard Paping i Eric Vanhaute, 15-40. Turnhout: Brepols Publishers, 2007.

Vögele, Jörg. „Urbanization and the Urban Mortality Change in Imperial Germany”. *Health & Place* 6, nr 1 (2000): 41–55. [https://doi.org/10.1016/S1353-8292\(99\)00029-5](https://doi.org/10.1016/S1353-8292(99)00029-5).

Ward, W. Peter. „Birth Weight as an Indicator of Human Welfare.” W *The Oxford Handbook of Economics and Human Biology*, red. John Komlos i Inas R. Kelly, 621-631. Oxford: Oxford University Press, 2016. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199389292.013.33>.

Ward, W. Peter. „Perinatal Mortality in Bologna, 1880–1940.” W *The Determinants of Infant and Child Mortality in Past European Populations*, red. Marco Breschi i Lucia Pozzi, 213–230. Udine: Forum, 2004.

Ward, W. Peter. „Weight at Birth in Vienna, Austria, 1865–1930”. *Annals of Human Biology* 14, nr 6 (1987): 495–506. <https://doi.org/10.1080/03014468700009341>.

Warkoczewska, Magdalena. „Właściciele i mieszkańcy kamienic rynkowych w czasie wielkich przemian na przełomie XIX i XX wieku”. *Kronika Miasta Poznania*, nr 2 (2003): 340–371.

Wędzki, Andrzej. „Rozwój przestrzenny miasta po 1815 roku”. W *Dzieje Poznania 1793–1918*, red. Jerzy Topolski i Lech Trzeciakowski, t. 2, 114–127. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.

Wiest, Ekkehard. *Gesellschaft und Wirtschaft in München 1830–1920: Die sozioökonomische Entwicklung der Stadt dargestellt anhand historischer Adreßbücher*. Pfaffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft, 1991.

Willführ, Kai P., i Josep Sottile Perez. „The Aftermath of the February Flood of 1825: Social and Demographic Change in the Krummhörn Region, East Frisia”. *Explorations in Economic History* 96 (2025): 101650. <https://doi.org/10.1016/j.eeh.2024.101650>.

Wojtkowski, Andrzej. „Znajomość języka niemieckiego w Poznaniu r. 1833”. *Kronika Miasta Poznania*, nr 12 (1925): 265–267.

Wojtun, Bronisław Stanisław. *Demographic Transition in West Poland, 1816–1914*. Rozprawa doktorska, University of Pennsylvania, Department of Economics, 1968.

Wroński, Marcin. „Income Distribution in Warsaw in the 1830s”. *European Review of Economic History* (2023): 1–25. <https://doi.org/10.1093/ereh/head006>.

Wroński, Marcin. „The full distribution of adult height in Poland: Cohorts born between 1920 and 1996. The biological cost of the economic transition”. *Economics & Human Biology* 50 (2023): 101261. <https://doi.org/10.1016/j.ehb.2023.101261>.

Wroński, Marcin. „Wealth inequality in interwar Poland”. *Economic History of Developing Regions* 38, nr 1 (2023): 1–40. <https://doi.org/10.1080/20780389.2022.2082407>.

Wu, Mengqiu, Hongrui Tian, Chuanhai Guo, i in. „Early-Life Undernutrition Increases the Risk of Death from Chronic Diseases in Adulthood: A Population-Based Cohort Study”. *Global Health Research and Policy* 10, nr 1 (2025): 28. <https://doi.org/10.1186/s41256-025-00422-0>.

Zamorski, Krzysztof. „Początki przejścia demograficznego w Polsce”. *Studia Demograficzne*, nr 2 (112) (1993): 15–22.

Zielińska, Agnieszka. „Przemiany w strukturze zawodowej w Toruniu w latach 1884–1908 w świetle ksiąg adresowych: rekonesans badawczy”. *Zapiski Historyczne* 85, nr 3 (2020): 35–69. <https://doi.org/10.15762/ZH.2020.26>.

Znaniecki, Florian, i William I. Thomas. *Chłop polski w Europie i Ameryce*. T. 1. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1976.